

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG

ÉVKÖNYVE

13

**Kriza János Néprajzi Társaság
Évkönyve
13**

A könyv megjelenését

a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatta

Garde klis̃

Kriza János Néprajzi Társaság

Évkönyve

13

**Tanulmányok Gazda Klára
60. születésnapjára**

Szerkesztette
Keszeg Vilmos
Tötszegi Tekla

**Kolozsvár
2005**

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
400162 Kolozsvár, Mikes (Croitorilor) u. 15.
telefon/fax: 0040-264-432-593
e-mail: kriza@mail.dntcj.ro

© Kriza János Néprajzi Társaság, 2005

ISBN 973-8439-18-3

Készült a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető: Tonk István

© www.kjnt.ro/szovegtar

Tartalom

Gazda Klára írásainak bibliográfiája	7
Pávai István	
Az erdélyi nagytáj a néprajz-, népzene- és néptánckutatás szemléletében	15
Olosz Katalin	
Ismeretlen magyar népballada Szabó Sámuel diákgyűjtőinek hagyatékában (Az ördögnek eladott leány)	48
Viga Gyula	
A táj átalakítása és a hagyományos népi kultúra korszakai (Néhány megjegyzés a Bodroghköz kutatása kapcsán).....	61
Deáky Zita	
A női tisztaság és tisztátalanság. A menstruáció különböző aspektusai Magyarországon	73
Balázs Lajos	
A keresztszülőség és komaság mint az átmeneti szokások alapintézményei.....	97
Barabás László	
Írások a sóvidéki székely harisnyáról.....	114
Gazda Andrea	
Tárgy és reprezentáció a barátosi hozománylevelekben	136
Szőcsné Gazda Enikő	
Viselettörténeti adatok a 17–18. századi háromszéki hozománylevelekben.....	164
Székely Melinda	
Élő tárgy – halott tárgy	200
Demeter Éva	
Párhuzamok a tojásornamentika értelmezéséhez	237
S. Lackovits Emőke	
Török hatások a bakonyi és Balaton-felvidéki hímzett református liturgikus textileken, valamint a paraszti hímzésekben.....	253
Bereczki Orbán Zselyke	
Györgyfalva női inghímzései	272
Tötszegi Tekla	
Kígyómotívum a mérai textíliákon.....	294
Cuprins.....	325
Content.....	326
Inhalt.....	327

Gazda Klára írásainak bibliográfiája

Önálló kötetek

Gyermekvilág Esztelneken. Néprajzi monográfia. Bukarest. Kriterion. 1980.

A székelly népviselet. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1998.

Társszerzővel írt kötetek

Székelyek ünneploben. Színek és formák a székellyföldi népviseletben. [Haáz Sándorral] Budapest. Planétás. 1998.

Gyermekfolklor. In: Demény István Pál–Gazda Klára–Keszeg Vilmos–Pozsony Ferenc–Tánczos Vilmos: *Magyar népi kultúra.* Kolozsvár. 1999. 88–103.

Anyagi kultúra. In: Demény István Pál–Gazda Klára–Keszeg Vilmos–Pozsony Ferenc–Tánczos Vilmos: *Magyar népi kultúra.* Kolozsvár. 1999. 194–234.

Kiállítási katalógusok

Mobilierul țărănesc – Népi bútorok. (Catalog de expoziție – Kiállítási katalógus.) Sf. Gheorghe. 1973.

Zsuzsi és Andris népviseletben. Kiállítás a Székely Nemzeti Múzeum anyagából. Veszprém. Megyei Múzeum. 1991.

Tanulmányok

Figurális kályhacsempék a Sepsiszentgyörgyi Múzeum gyűjteményében. *Aluta* I. Muzeul Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sf. Gheorghe–Sepsiszentgyörgy. 1969. 281–286.

Adatok a sepsiszentkirályi gyűjtögető gazdálkodáshoz. *Aluta* II. Muzeul Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sf. Gheorghe–Sepsiszentgyörgy. 1970. 1. 421–427.

A felsőrákosi székelly népviselet. *Aluta* III. Muzeul Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgy. 1971. 427–460.

Pásztorkodás az esztelneki gyermek életében. A pásztorkodó gyermekek játéka Esztelneken. *Aluta* VI–VII. Muzeul Sf.

Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgy. 1974–1975. 235–260.

A sepsiszentgyörgyi múzeum és közönsége (Pszichoszociológiai vizsgálat). *Korunk* XXXIV. 1975. 8. 628–633.

Din obiceiurile legate de naștere, căsătorie, și moarte în satele Valea Timișului și Vîrciorova (Caras-Severin). *Studii și Comunicări de Etnografie, Istorie*. Caranșebeș. 1975. 185–195.

A Sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum néprajzi osztálya. *Népismereti Dolgozatok* 1976. Bukarest. Kriterion. 1976. 47–55.

Schimburi de mărfuri în Întorsura Buzăului. *Aluta* VIII–IX. Muzeul Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgy. 1976–1977. 353–358.

Bodzaforduló népi árucseréje. *Aluta* VIII–IX. Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgy 1976–1977. 359–364.

Munkába nevelődés Esztelneken. In: Kós Károly–Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok* 1978. Bukarest. Kriterion. 1978. 208–219.

A néprajzos-múzeológus. In: László Ferenc (szerk.): *Táj és tudomány*. Bukarest. Kriterion. 1978. 64–74.

Az ifjúkor hagyományai Esztelneken. *Korunk Évkönyv* 1979. Kolozsvár. 1979. 167–173.

Családi munkamegosztás Felsőrákoson. *Aluta* X–XI. Muzeul Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgy. 1980. 233–243.

Az esztelneki gyermekjátékok romániai párhuzamai. *Aluta* XII–XIII. Muzeul Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgy. 1981. 247–268.

Alakos ábrázolás a népművészetben. *Aluta* XIV–XV. Muzeul Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgy. 1983. 89–117.

Cămăși provenite din județul Covasna, aflate în colecția de port popular al Muzeului Județean Covasna din Sf. Gheorghe. *Aluta* XVI. Muzeul Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgy. 1984. 63–96.

Puncte de cusături aplicate în portul popular din județul Covasna. [Lőrinczi Etelkával] *Aluta* XVII–XVIII. Muzeul Sf.

Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgy. 1988. 251–292.

Vallásos élet, vallásos nevelkedés Esztelneken. In: S. Lackovits Emóke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében I.* Veszprém. 1991. 159–176.

Szempontok a falusi gazdálkodás jelenkori átalakulásának vizsgálatához. [Demény István Pállal] *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* II. 1992. 1–2. 12–14.

Néhány gondolat a „Síppal-dobbal” játékgyűjtemény kapcsán. In: T. Bereczki Ibolya (szerk.) *Gyermekvilág a régi magyar falun. Az 1993 október 15–16-án Jászberényben és Szolnokon rendezett konferencia előadásai. I.* Damjanich János Múzeum. Szolnok, 1995. 93–107.

A múzeumok és a muzeális gyűjtemények működési problémái. *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VII. 1997. 1–2. 9–13.

A 19–20. századi székely népviselet jelei. In: Voigt Vilmos–Balázs Géza (szerk.): *A magyar jelrendszerek évszázadai.* Magyar Szemiotikai Tanulmányok I. Budapest. Magyar Szemiotikai Társaság. 1998. 81–120.

A népi ornamentika terminológiájának állatokkal kapcsolatos rétege. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 6. Kolozsvár. Kriza János Néprajzi Társaság. 1998. 66–96.

Az obi-ugor geometrikus ornamentika mitikus háttéréről. In: Pozsgai Péter (szerk.): *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére.* Budapest. Táton K. BT. 1999. 429–461.

Die Schaukel in der ungarischen Volkstradition. *Acta Ethnographica Hungarica* XLIV. 1999. 1–2. 113–126.

Demény István Pál kronologikus bibliográfiája. *Néprajzi Látóhatár* IX. évf. 2000. 1–2. 205–211.

Keresztény jelképek a népi díszítőművészetben? In: Czégényi Dóra–Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 8. Kolozsvár. Kriza János Néprajzi Társaság 2000. 100–142.

Török muzeológusok a török szőnyegek szimbólumairól. Gazda József (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor és a magyarság keleti eredete.* Sepsiszentgyörgy. 2000. 205–216.

A magyar hintázási hagyományok összehasonlító perspektívából. *Erdélyi Múzeum* LXII. 2000. 3–4. 193–236.

Egy díszítőművészeti motívumkatalógus előmunkálataiból. A gyimesi viselet vászonhímzései. In: Balázs Géza et alii (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. Budapest. Magyar Szemiotikai Társaság. 2000. 417–440.

Előszó. In: Kovács Piroska: *Máréfalva kapui*. Marosvásárhely. 2000. 5–6.

A román halotti rítusok tárgyi kellékei és a lélek túlvilági útja. In: Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest. Balassi Kiadó. 2001. 302–310.

A romániai magyar népművészetkutatásról. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 9*. Kolozsvár. Kriza János Néprajzi Társaság. 2001. 83–120.

Hímzésekultúránk legrégebbi rétegeiről. In: Gazdáné Olosz Ella: *A tíz csodája. Moldvai csángó-magyar inghímek, erdélyi öltéstechnikák*. Csíkszereda. Pro-Print Könyvkiadó. 2001. 15–30.

A tudományos irányzatokról, a paradigmaváltásokról és a témaválasztásról. *Néprajzi Látóhatár* X. 2001. 1–4. 173–180.

Előszó. In: Demény István Pál: *Széles vízen keskeny palló*. Csíkszereda. Pallas-Akadémia. 2002. 5–7.

A hintázás: utazás a boldogság szekerén. In: Deáky Zita (szerk.): *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. Budapest. Györffy István Néprajzi Egyesület. 2002. 292–317.

A hinta és hintázás: funkciók, szimbólumok, jelentések. In: Czövek Judit (szerk.): *Imádságos asszony. Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*. Budapest. Európai Folklor Intézet–Gondolat Kiadói Kör. 2003. 274–300.

Keresztény jelképek a népművészetben. In: Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk 2*. Budapest. Osiris. 2002. 281–294.

Motive zoomorfe în arta populară. Satul tradițional de ieri, de azi și de mâine. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei 80. 1922–2002*. Cluj-Napoca. 2002. 433–466.

Isten kovácsa. In: Szikszai Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 11*. Kolozsvár. 2003. 9–48.

Figura fierarului sacru in cultura populară maghiară. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* 81. Cluj-Napoca. 2003. 461–488.

A szakrális kovács alakja a magyar folklórhagyományban. *Néprajzi Látóhatár* XII. 2003. 3–4. 11–30.

Előadások összefoglalói

Elhomályosult állatábrázolások. In: Füvessy Anikó – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Állatábrázolás a magyar néphagyományban. Tiszafüred–Abádszalók, 1995. március 30–31. Az előadások összefoglalói.* (A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok tudományos tanácskozásai.) Szolnok. Damjanich János Múzeum. 1995.

A székely viselet és a székelyruha. In: Szűcs Judit (szerk.): *Társadalom és viselet, avagy a ruha teszi az embert.* Csongrád. 1996. 36–37.

A konferencia elé. In: Szikszai Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 11. Játék és kultúra.* Kolozsvár. Kriza János Néprajzi Társaság. 2003. 7–8.

Cikkek

Árapataki asszonyok. *Megyei Tükör.* 1968. aug. 17.

Példa az életre. [Balázs Ferenc]. *Megyei Tükör.* 1969. febr. 8.

Népek megvillanó arca. *Ifjúmunkás.* 1969. szept. 18.

Sok minden fűződik hozzájuk. *Falvak Dolgozó Népe.* 1970. febr. 4.

Néprajzi kiállítás. Múzeum-kalauz. *Megyei Tükör.* 1970. nov. 6.

Gyűjtögető gazdálkodás Sepsiszentkirályon. *Megyei Tükör.* 1970. nov. 15.

Fazekasság. [Magyarhermány]. *Megyei Tükör.* 1970. nov. 22.

Május elsejei szokások. *Megyei Tükör.* 1971. május 1.

Ahol szívügy a falumúzeum. (Vargyas). *Falvak Dolgozó Népe.* 1971. jún.

Embernek jó gondviselés szükséges. (Ünnepek, alkalmak étkezési szokásai.) *Megyei Tükör.* 1971. aug. 29.

Játszani is engedd fiadat. Népi gyermekjátékok. *Megyei Tükör.* 1971. dec. 28.

Kincskeresők, falukutatók, falumúzeumok. [Seres Andrással] *Megyei Tükör*. 1972. márc. 12.

Kiállítás nádihegedűvel. *Előre*. 1972. ápr. 4.

A Síp-pal-dobbal kiállításról. *Jóbarát*. 1972. júl. 27.

Téli társas kendermunkák. *Megyei Tükör*. 1972. dec. 24., 1973. jan. 28., febr. 4.

Népi bútoraink. [Vezető a Sepsiszentgyörgyi Múzeum népi bútorkiállításához.] *Megyei Tükör*. 1973. aug. 4.

A művészet mindenkié. Vasárnap délelőtt a múzeumban. Sepsiszentgyörgy. [Kósa Szánthó Vilmával] *A Hét* VI. 1975. 7. 5.

Játékelet a Kovászna megyei Esztelneken. *Művelődés* XXVIII. 1975. 11. 36–37.

Népi varrottashagyományainkat formáló egyéni színek. [A népi hímzés hagyományai Kovászna megyében.] *Megyei Tükör*. 1976. júl. 30.

Régi hímzéseink mintakincse I–IX. *Megyei Tükör*. 1976. szept. 25., okt. 2., 9., 23., 30., nov. 13., 27., dec. 18. 1977. febr. 26.

Vendégünk volt: Dr. Kós Károly. *Megyei Tükör*. 1977. febr. 20.

A serdülőkor Esztelneken. *Művelődés* XXX. 1977. 2. 22–23.

Poros régiség és mai divat Felsőrákoson. *Művelődés* XXXI. 1978. 10. 33–35.

A nagypataki női ing. *Megyei Tükör*. 1986. okt. 17.

A Kovászna megyei román női ingek típusai. *Megyei Tükör*. 1987. jan. 23.

Az inghímzések funkciói. *Megyei Tükör*. 1987. febr. 13.

Berbécsszarvas rúdilepedő minta. *Megyei Tükör*. 1987. febr. 27.

Régies kézdiszentléleki párnahím. *Megyei Tükör*. 1987. márc. 6.

Egy múlt századi takácsszóttos mintája. *Megyei Tükör*. 1987. márc. 20.

Nagypataki szedetttes párnahím. *Megyei Tükör*. 1987. márc. 27.

Szedettes terítő 1795–ből. *Megyei Tükör*. 1987. ápr. 20.

Régi lepedőszél minta. *Megyei Tükör*. 1987. május 20.

Szálán varrott hímzésű forgórózsa. *Megyei Tükör*. 1987. jún 19.

Kétszáz éves mintakendő. *Megyei Tükör*. 1987. júl. 3.

Szalagminták 1781–ből. *Megyei Tükör*. 1987. júl. 17.

A nagyajtai bokály. *Megyei Tükör*. 1987. szept. 4.

A kézdivásárhelyi bokály. *Megyei Tükör*. 1987. szept. 11.

- Emberábrázolásos ajtai bokály. *Megyei Tükör*. 1987. szept. 18.
- Domború faragású székhát Árkosról. *Megyei Tükör*. 1987. szept. 25.
- Szabadrajzú varrottas Felsőrákosról. *Megyei Tükör* 1987. okt. 2.
- A fehérhímzéses vállkendő. *Megyei Tükör*. 1987. okt. 9.
- Kakasos varrottas Zaboláról. *Megyei Tükör*. 1987. nov. 20.
- Két régi hímzsminta. *Megyei Tükör*. 1987. dec. 11.
- Ünnepi maszkok. *Megyei Tükör*. 1988. jan. 9.
- Selymes mellebunda Felsőrákosról. *Megyei Tükör*. 1988. febr. 5.
- Dobollói és bárkányi mellebunda-díszítmények. *Megyei Tükör*. 1988. febr. 12.
- Szironyozott bőrtarisznyák. *Megyei Tükör*. 1988. márc. 18.
- Díszített nyeregkápa 1795-ből. *Megyei Tükör*. 1988. szept. 30.
- Húsvéti hagyományaink. *Háromszék*. I. 95. 1990. ápr. 14. 2.
- A húsvéti ünnepkör szakrális hagyományai. *Az Ige*. I. 1990. 1. 5.
- A kenyér – táplálék és jelkép. *Az Ige* I. 1990. 6. 4.
- A vallási néprajzról. *Az Ige* II. 1991. 1. 10.
- A paraszti nevelés tanulságai. *Az Ige* II. 1991. 6. 13.
- Húsvéti jelképek. *Ifi Fórum*. 1992. ápr. 8.
- Miért gyűjtünk népi gyermekjátékokat [?] *Hazanéző* VII. 1996. 1. 18–19.
- A húsvéti tojás: a megváltás népi jelképe. *Krónika* IV. 2002. 74.

Köszöntések, megemlékezések

- A Székely Nemzeti Múzeum igazgatója. [Herepei János, 1938–1944]. *Háromszék* II. 1991. 48. okt. 10.
- Dr. K. Csilléry Klára köszöntése. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* III. 1994. 1. 40.
- Dr. Kós Károly hetvenöt éves. In: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 3. Kolozsvár. Kriza János Néprajzi Társaság. 1995. 9–17.
- Daczó Árpád aranymiséjére. *Vasárnap* V. 1995. június 18.
- Dr. Kós Károly (1919–1996). *Erdélyi Múzeum* LVIII. 1996. 3–4. 344–346.
- (In memoriam) Károly Kós. *Anuarul Arhivei de Folclor* XV–XVII. (1994–1996). 745–747.

Nagy Jenő köszöntése. In: Szűcs Judit (szerk.): *Társadalom és viselet, avagy a ruha teszi az embert*. Csongrád. 1996. 3–5.

Nagy Jenő emlékezete. *Művelődés* XLIX. 1996. 12. 23–24.

Ua. Honismeret. 1997. 4. 94–95.

Nagy Jenő emlékezete. *Művelődés* LVI. 2003. 6–9. 101–102.

Recenziók

Néprajzi könyvek. Vámszer Géza: Életforma és anyagi műveltség. *Művelődés* XXXI. 1978. 7. 47.

Visszanyomozó néprajz. (Eszköz, munka, néphagyomány – reflexiók) *Korunk* XXXIX. 1980. 12. 933–937.

Csempék, tüzelők, házak a régi Keresztúron. (Benkő Elek–Ughy István: Székelykeresztúri kályhacsempék. Kriterion. Bukarest. 1984.) *Korunk* XLIV. 1985. 11. 902–903.

Viselettörténeti újdonságok. (Régi erdélyi viseletek. Viseletködex a XVII. századból. Az előszót Jankovics Ferenc, a tanulmányokat Galavics Géza és R. Várkonyi Ágnes írták. Európa Könyvkiadó. Budapest. 1990.) *Erdélyi Múzeum* LV. 1993. 3–4. 149–150.

Gunda Béla: *A rostaforogató asszony*. Múzsák Közművelődési Kiadó. Budapest. 1989. *Anuarul Arhivei de Folclor* XII–XIV. 1991–1993. 559–560.

A magyar népi kultúra táji tagolódása. (Magyar Néprajzi Atlasz I–IX. Szerkesztette Barabás Jenő. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1987–1992.) *Erdélyi Múzeum* LVII. 1995. 1–2. sz. 135–139.

Haáz F. Rezső–Haáz Sándor: Erdélyi viseletek. Szerkesztette Petrás Anna. Kiadja a Budapesti Művelődési Központ. Budapest, 1993. *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* V. Kolozsvár. 1996. 3–4. 23–24.

Din tradiționale populare ale românilor din Ungaria. 1993. *Ethnographia* 105. 1994. 4. 718–719.

Tötszegi Tekla: A mérai kötény. Kriza könyvek 18. Kolozsvár. 2003. *Kalotaszeg* XIV. 2003. 2. 4–5.

Szerkesztés

Gergely Gizella, Cs.: *A letűnt bundaviselet nyomában*. Szerkesztette Gazda Klára. Csíkszereda. Pro-Print Könyvkiadó. 2003.

Pávai István

Az erdélyi nagytáj a néprajz-, népzene- és néptánc kutatás szemléletében

Az alábbiakban Erdélynek mint nagytájnak a különböző értelmezéseit tekintem át a címben jelzett tudományágak szemszögéből. Ezen belül a néprajz vonatkozásában a teljesség igénye nélkül utalok a legfontosabb értelmezési kísérletekre, főleg azzal a céllal, hogy a népzene- és a néptánc kutatás szemléletmódjához referenciaanyagot idézzek anélkül, hogy a kérdéskört megkísérelném ebből a szempontból kimeríteni.

Erdély kutatottsága és néprajzi jelentősége

A magyar néprajz egésze vonatkozásában a magyar nyelvterület keleti része mindig kiemelt jelentőségű volt. Az itteni hagyomány archaikusnak ítélt jellege kezdettől vonzotta a kutatókat. A terület erős földrajzi, etnikai és felekezeti tagoltsága, viszonylagos zártsága azonban olyan belsőleg is differenciált, gazdag hagyományrétegeket őrzött meg, amelyek feltárása az eddigieknél sokkal nagyobb mértékű és mélységű gyűjtői, leírói és értelmezői munkát igényelne.

„Annak a néprajzi képnek, amelyet a klasszikus etnográfiai leírások és folklórgyűjtések rögzítettek, amelynek egyedisége és jellegzetessége összetettségében rejlik, Erdély adja a koronáját” – alapítja meg Kósa László a Magyar Néprajzi Társaság 100. évi rendes közgyűlésén (1988) tartott előadásában. Ugyanott konstatálja, hogy néprajzi összefoglaló Erdélyről még nem született, majd ennek okait keresi, s leírja egy ilyen összegzés létrejöttének feltételeit, azt a komplex szempontrendszert, amelynek nem szabad figyelmen kívül hagynia a terület történelmét, sajátos társadalomtörténeti, koronként változó etnikai viszonyait, a földrajzi adottságokat és még sok más tényezőt.¹ A hozzászólók, helyenként eltérő vagy ki-

¹ Kósa L. 1991. 207–208.

egészítő véleményük ellenére, pontosan Kósának azt a megállapítását erősítik meg, hogy itt egy egységes, viszonylag zárt, ugyanakkor kulturális szempontból plurális társadalomról van szó, amelynek további kutatása jelentős eredményekkel kecsegtet.² A terület kutatótságával kapcsolatosan Kósa még 1998-ban is azt konstatálja, hogy Erdély néprajzi feltártságának szintje nem kielégítő. Ezt részben a Trianon utáni intézmény- és szakemberhiánnyal, részben a pusztán leíró jellegű publikációk túlsúlyával, illetve a terület egészére vonatkozó összefoglalóknak a tudományos ismeretterjesztésnél magasabbra nem emelkedő színvonalával magyarázza, s ugyancsak joggal hiányolja az interetnikus kapcsolatokra vonatkozó kutatásokat. Erdély egészének néprajzi áttekintését az is késleltette, hogy a 19. században és a 20. század első évtizedeiben magyar néprajzi vonatkozásban Erdélyen elsősorban az ottani tömbmagyarság szállásterületeit, a Székelyföldet és Kalotaszeget értették.³

Népzene kutatásunk nagyjai is rendkívüli jelentőségűnek tartották ezt a területet. Vikár Béla, a kalotaszegi és a székelyföldi népzene első hangdokumentumainak rögzítője visszaemlékezésében érzelmes hangon méltatja az erdélyi néphagyomány nemzeti jelentőségét: „Áldott legyen az a föld és az a nép, ahol ekkora együttérzés nyilatkozik meg az ősi hagyomány iránt! Ismerjük el végre, hogy Erdély a magyar lelkiség leghívebb letéteményese. Ott maradt meg az ősi örökség a legtisztábban...”⁴ Hasonlóan emeli nemzeti példaképpé Kodály is a székely népdalkincset: „Ma a székely a legmagyarabb magyar és a magyar csak úgy lehet újra magyar, ha mennél székelyebbé tud válni.”⁵ Ugyanő írja, Bartók nevében is, 1923-ban kiadott közös erdélyi dallamgyűjteményük *Elöljáró beszédében*: „Mindenki tudja, hogy a magyarságnak legrégebb, leggyökeresebb és a folklóre szempontjából legértékesebb része majdnem kivétel nélkül az elszakított területen él. Ezek között Erdély, mint nyelvi, népköltészeti és népművészeti régiségeink kincsesháza, régtől fogva első helyen áll. Hogy népzene tekintetében

² Paládi-Kovács A. 1991, Miskolczi A. 1991, Tóth Z. 1991, Hofer T. 1991.

³ Kósa L. 1998. 280–281., 334.

⁴ Vikár B. 1943. 96.

⁵ Kodály Z. 1927/1982. 31.

is gazdagabb, eredetibb minden más vidékünknel, csak az utóbbi évtizedek gyűjtő munkája mutatta meg.”⁶

Sem Bartók, sem Kodály nem tekintette úgy, hogy az általuk végzett gyűjtőmunka elégséges lenne Erdély népzenejének elmélyült ismeretéhez. Bartók terepkutatásait a trianoni változások után is elsősorban Erdélyben szeretne volna folytatni, de ebben több külső és belső tényező is megakadályozta. Érdemes felvillantatnunk néhány idevonatkozó nyilatkozatát, illetve újságírók által tolmácsoltt véleményét a korabeli sajtóból:

„Feltett szándékom azonban, hogy rövidesen visszajövök Erdélybe és felkutatom az itteni rendkívül gazdag népies dalköltészet kiaknázatlan bőséges kincseit.”

„[Bartók] most az erdélyi székelyek és az oláhok között szeretné folytatni a kutatásokat és nagyon sajnálja, hogy nem juthat hozzá. A háború után sokáig nem lehetett az oláhok miatt, most pedig nem ér rá, mert egyéb dolgai vannak. Koncerteket kell adnia, koncertekre kell készülnie, mert kell a pénz.”

„Senki sem gyűjtötte még Háromszék megye rendkívül gazdag anyagát, és Udvarhelyszéken is bizonyára még sok felfedezetlen érték van, bárha Vikár itt fonográffal sokat gyűjtött. Ha ez a munka újra megindulhatna, elsősorban a magyar–román vegyes lakosságú községek népdalköltészetére kellene figyelemmel lenni a kölcsönhatások megállapítása érdekében. Ez lett volna a következő célom, ha a világháború közbe nem jő.”

„... egész területek vannak, különösen Háromszékben és egyes román lakta vidékeken, ahol nem tudunk gyűjteni. Így aztán számtalan olyan kérdés maradt, amelyekre nem tudunk válaszolni.”⁷

Az 1960-as évektől tudományágként egyre jelentősebb eredményeket felmutató magyar néptánckutatás, amely a Kárpát-medence egészére, annak több etnikumára kiterjesztette figyelmét, ezen belül szintén kiemelt jelentőséget tulajdonít az erdélyi hagyománynak: „A magyar tánckincs történeti múltja és fejlődésének feltárása szempontjából legjelentősebb terület a keleti, illetve erdélyi táncdialektus. A régies vonásait máig megőrző, de ugyanakkor

⁶ Bartók B.–Kodály Z. 1923. 5.

⁷ Wilhelm A. 2000. 66., 79., 85–86., 132.

rendkívül fejlett erdélyi tánc kultúra értelmezése útján tánc történetünk sok homályos pontjára derülhet még fény, amelyet a gyér forrással rendelkező tánc történeti kutatások önmagukban nem világíthatnak meg. Sok kérdésre a mai Magyarország részletesen felkutatott tánc anyagának vizsgálata önmagában nem adhat választ, mert a 18–19. század folyamán kialakuló egységes, új magyar tánc stílus, a verbunk és a csárdás a magyar nyelvterület központi részén egyeduralomra jutott, s századunk elejére szinte teljesen kiszorította, elborította a régebbi tánc rétegek maradványait.

Az erdélyi tánc folklór – különleges földrajzi és történeti helyzete révén – nemcsak a magyar és román, hanem az egyetemes európai művelődéstörténet számára is értékes forrást jelent. A késő középkori Nyugat-Európából hódító útjára induló és a reneszánszban kiteljesedő európai párostánc-divat hatásának korai áramába Erdély utolsó, délkeleti állomásként még intenzíven bekapcsolódhatott. Ez a divathullám a balkáni népeket a török hódoltság miatt már kevésbé érinthette.”⁸

A magyar tánc kutatás ugyanakkor rámutatott az addig kiemelten kezelt többségi területek (Kalotaszeg, Székelyföld) polgárosultabb voltára is,⁹ s figyelmét az akkor újonnan feltárt erdélyi vidékek (Mezőség, Gyimes, majd a Maros–Küküllők közti terület) felé irányította. Így különösen a Székelyföld, valamint a dél- és észak-erdélyi szórványmagarság táncainak és tánczenéjének mélyebb kutatása késett a nyolcvanas évekig. 1982-ben Martin, az időközben elért számottevő eredmények ellenére megállapítja: „A különösen sokrétű és kisebb dialektusokra tagolódó erdélyi magyar népi kultúrát ismerjük a legkevésbé. [...] A napjainkra egyre inkább feloldódó különbségek sürgős számbavétele a folklórkutatások történeti értelmezéséhez nélkülözhetetlen.”¹⁰

Vargyas Lajos, aki az 1980 előtti gyűjtések alapján átfogó összefoglalást tudott nyújtani a magyar népzene egészéről,¹¹ 1986-ban megállapítja, hogy további gyűjtésre különösen érdemesek „a környező országokban levő magyar nyelv szigetek”, amelyek a tör-

⁸ Martin Gy. 1970–1972. 220–221.

⁹ Uo. 230., 238.

¹⁰ Martin Gy. 1982. 205.

¹¹ Vargyas L. 1981.

ténelmi Magyarország keretein belül is „archaikus hagyományt” őriztek, s ahol „most ez a hagyományörzés még erősebb, mert nálunk nem megy oly rohamosan végbe a kultúra-váltás, mint nálunk. Így aztán Erdélyben, Moldvában, de még a Felvidéken, Szlovákiában is bőven van gyűjteni való.”¹²

Bár mind az archívumokban tárolt, mind a publikációkban közreadott, Erdély különböző tájairól gyűjtött népi tánczenei anyag tekintélyes mennyiségű, a terület gazdagságához képest ez a mennyiség nem kielégítő. S itt nemcsak a tánczenei repertoárban található dallamtípusokra gondolok, amelyekből eddig csak a vokálissal evidens módon egyezőek kerültek tipizálásra, hanem arra a tényre is, hogy az instrumentális jellegből adódó gazdagabb technikai lehetőségek miatt a hangszeres zene sokkal változatosabb formákat ölt, mint a vokális népzene, ezért bármely hangszeres dallamtípus megfelelő dokumentálásához sokkal több variáns felgyűjtése szükséges. Másrészt a magyar népzene kutatás kezdeti időszakára jellemző dallamcentrikus, repertoárfelmérő gyűjtések túlsúlya miatt viszonylag kevés olyan információs anyag került rögzítésre, amely a népi tánczene dallamtól független jellegzetességeinek megragadásához szükséges. A feltárást gátló tényező az is, hogy a hivatásos archívumok és magángyűjtemények hang- és mozgókép-felvételeinek jelentős része, különösen a hangszeres zene, így a tánczene is, lejegyzetlen, feldolgozatlan, s ezért nincs kellőképpen jelen a kutatás vérkeringésében.

A fentieket összegezve kimondhatjuk, hogy a magyar népi kultúra egésze és annak interetnikus kapcsolatai szempontjából rendkívüli jelentőségű terület Erdély. A hagyományörzés viszonylag magas foka miatt a területileg és műfajilag erősen differenciált polgárosulási tendenciák nem egyformán hatottak, ezért az erdélyi népzene, s különösen a népi tánczene, illetve maga a tánc egészen a legutóbbi időkig kutatható volt, s részben még ma is az.

¹² Vargyas L. 1986/1999. 110.

Az erdélyi népi kultúra egységessége és tagoltsága

A politikai köznyelv a korábban Magyarországhoz tartozó, a trianoni békeszerződéssel Romániának ítélt teljes területet szokta Erdélynek nevezni, ez természetesen néprajzilag nem indokolt. A néprajzi szemlélet a történeti Erdélyből indul ki, amely a Kárpát-medence földrajzilag jól elkülönülő keleti szeglete, a Keleti- és a Déli-Kárpátok, valamint az Erdélyi-Középhegység által közrefogott területen.

Természetes, hogy egy földrajzilag ennyire zárt terület nagy valószínűséggel kulturálisan is egységet képez. Ezt az egységet erősítette a történelem folyamán a többször eltérő mértékű köz-igazgatási különállás (vajdaság a magyar királyság részeként, fejedelemség török fennhatóság alatt, nagyfejedelemség mint Habsburg koronatartomány). A fejedelemség kialakulásának kezdetétől Erdély viszonylagosan zárt területként, kulturális szempontból külön fejlődési utat járt be a többi magyarlakta területekhez képest. A románság fokozatos számbeli növekedése és földrajzi terjeszkedése révén az erdélyi magyarság elszakadt az összefüggő magyar nyelvterület központi részétől, ami a regionális sajátosságok hangsúlyozódásának kedvezett. Később újra hatottak egységesítő tényezők is, mint például a Habsburg Birodalom állandó hadseregének felállítása nyomán kialakult zenés-táncos katonatoborzások, majd nagyobb mértékben a kiegyezés és az első világháború közötti „békeévek”-ben a központi területekről szétsugárzó divathullámok, ám ezek az új hatások Erdélyben többnyire szelektív módon és a korábbi hagyomány feladása nélkül érvényesültek. A polgárosulás kulturális következményei elsősorban az erdélyi tömbmagyarságot (Székelyföld, Kalotaszeg) érintették, a Mezőségen, a Maros–Küküllők közén és Dél-Erdélyben élő szórvány- és szigetmagyarságot késleltetve és töredékesen érték el, ezért nagyrészt tovább őrizte a hagyomány korábbi állapotát, illetve az újabb hatásokat szervezettebben tudta abba beépíteni.

A magyar folklórtradíció belüli elszigetelődésnek kedvezett az anyaországtól való trianoni elszakadás, amely által mérséklődött a központi területeket a 19. század óta erőteljesebben elárasztó városi divathatások Erdélybe való továbbterjedése. A második bécsi

döntés után, Észak-Erdély visszacsatolásával újra hatottak az anyaország irányából egységesítő tényezők (pl. irredenta szövegű dalok terjedése, a népies műdal és az új stílus ismételt beáramlása, nem erdélyi régi stílusú dallamok terjedése iskolai úton, Gyöngyösbokréta hatása stb.), de ez mindössze négy évig tartott.¹³

A kommunista diktatúra első évtizedeiben az akkori ideológia, szovjet mintára, a „szocialista kultúra” részének tekintette a néphagyományt, Erdélyben is tömegével jöttek létre népzene- és néptáncegyüttesek, ám ezek nem a folklór eredeti formájában való fennmaradását segítették, hanem a gyakran versenyszerű színpadi megjelenésre koncentráltak. Az 1960-as évektől az eredeti folklór nyújtotta hagyományos rituális és szórakozási formákkal szemben nyugati hatásra megjelentek a könnyűzene újabb irányzatai (beat forradalom), amelyek a korabeli ifjúság ízlését nemcsak a zene- és táncművelés szempontjából alakították át, hanem a ruházat, a viselkedésmód átformálásával, az idősebb generációhoz való kötődés fellazulásával gyökeres változásokat hoztak. Míg Magyarországon ez az átalakulás igen nagy hatékonysággal jutott érvényre,¹⁴ addig Erdélyben szelektívebben, hiszen a rendszer tiltásai, a technikai elmaradottság nehezítették az új ízlésforma széles körű elterjedését, különösen eldugottabb falusi környezetben.

A diktatúra utolsó évtizedében a romániai nemzetiségi intézmények fokozatos visszaszorítása, majd megszüntetése, különösen a magyar rádió- és televízió adásainak betiltása meghosszabbította a helyi hagyomány túlélési esélyeit, hiszen a külső hatások csökkenésével fennmaradhattak a helyi kulturális önellátás egyes formái. Ezt fokozta a korszak erős gazdasági recessziója, ami miatt a szegényebb paraszti rétegeknek nem állt módjukban költségesebb megoldásokat választani a hagyományos táncalkalmak zenei kiszolgálására (városi cigányzenekar, könnyűzenei együttes szerződtetése), be kellett érniük a hagyományos formákkal (például helyi hegedű-ütőgardon együttes Felcsíkon, Gyimesben stb.).

Az uniformizáló tényezők ellenére, a táj földrajzi sokszínűsége, az etnikumok egymásba ékeltsége igen tagolttá teszik Erdélyt, ami miatt viszonylag kis területei eltérő sajátosságokat mutatnak,

¹³ Utóbbiról lásd: Pálfi Cs. 1970, 1981, Karácsony Z. 1997.

¹⁴ Losonczy Á. 1969. 138–152.

akár szomszédos vidékekhez képest is. A belső differenciáltság irányába hatott Erdély egyes népcsoportjainak több évszázadon keresztül tartó rendi különállósága (székelyek, szászok, kisenemesi falucsoportok a vármegyei magyarság körében), ugyanakkor a belső tagoltság fokát csökkentette ezeknek a privilégiumoknak az időleges megvonása vagy végleges megszűnése.

A pontos behatárolás nehézségei

A markáns természetes határok ellenére néhány szakaszon az erdélyi nagytáj pontos körvonalazása nagyobb körütekintést igényel. Így a terület északnyugati részén az Alföld felé kiszélesedő domb-, majd síkvidék földrajzilag nem határolódik el élesen sem az Alföldtől, sem Erdélytől. A történelem folyamán több évszázadon keresztül, többnyire Partium néven közigazgatásilag Erdélyhez csatolt, gyakran változó nagyságú területek északkeleti részéről van szó, amelyen a Szilágyság, Szamosköz, Krasznaköz, Érmellék, Bányavidék, Lápos mente, Kővár vidéke, Bükkalja néven ismert néprajzi tájak találhatók. Ez a vidék nemcsak földrajzilag, hanem néprajzilag is átmenetet képez Erdély és az Alföld között.¹⁵

A Maros Erdélyből kivezető völgyszakasza román lakosságú, ezért az erdélyi magyarság jól meghatározható délnyugat-erdélyi néprajzi tájait a Hunyadi-medencének az Árpád-kor óta honos magyar szórványai, az 1888–1910 között Déva környékére telepített bukovinai székelyek, valamint a 19. század második felétől kezdve kialakult bányasági (Zsil völgyi) székely telepek képezik.¹⁶

Szintén átmeneti területnek számíthatnak esetenként a Kárpátok viszonylag későn benépesült hegyszorosai, mivel a betelepítés rendszerint mindkét irányból történt (keleten a Radnai-, Borgói-, Tölgyesi-, Gyimesi-, Ojtozi-, Bodzai-szoros, délen a Tömösi-, Törösvári-, Vöröstoronyi-, Szurdoki- és Vulkáni-szoros). A kései benépesülés okai a korábbi évszázadok hadi eseményeinek viszonylagos gyakoriságával magyarázhatók, elsősorban az ismétlődő tatárjárásokkal, amelyek a 17. század végén kezdtek megritkulni, s ezáltal a hegyszorosokon átvezető kereskedelmi utak is

¹⁵ Barta G. 1987, Kós K. 195, Kósa L.–Filep A. 1983. 134., 138., 180–181.

¹⁶ Kós K. 1957, Kósa L.–Filep A. 1983. 66., 82., 120–121.

biztonságosabbakká váltak. Az így keletkezett települések többsége a Kárpátokon túli román tájegységek erdélyi nyúlványai, amelyek néha a szorosokon túl, mélyebben is beékelődnek Erdélybe, fokozatosan keveredve az erdélyi románok és magyarok településeivel. Ezért a szorosok közelében fekvő erdélyi román falvak egy részére a szomszédos moldvai vagy havasalföldi tájak néprajzi sajátosságai a jellemzőek, míg a kevert területeken például egy-egy tisztán román lakosságú település egyaránt őriz moldvaias és erdélyies jegyeket. Ez a tánc- és tánczene esetében jól nyomon követhető például a Maroshévíz környéki román falvakban, ahol a balkáni eredetű kötöttebb körtáncok és a Kárpát-medencei improvizatív páros táncok egyaránt jelen vannak. Magyar vonatkozásban a Gyimesi-szoros felső szakasza képez összefüggő tájegységet, amelynek lakossága nagyrészt csíki székely kirajzás, kiegészülve háromszéki, udvarhelyi, gyergyói és moldvai telepésekkel.¹⁷

Erdély mint néprajzi nagytáj

Részen a jelzett demográfiai okokból, amelyek még kiegészülhetnek itt nem részletezendő újkori telepítésekkel is,¹⁸ részben az egyes tájak kutatótsági szintjétől és a kutatói szemlélettől függően, a néprajz különböző ágainak szakemberei többféleképpen is értelmezik Erdély néprajzi határait, illetve belső tagolódását. Bátky Zsigmond 1905-ben publikált „futólagos néprajzi áttekintés”-ében található „politikai felosztás” az akkori Magyarország magyarok által lakott tájait hét régióba sorolja, köztük az utolsó „a Királyhágón túl”. Ezen belül székely és magyar „népfajtákat” különböztet meg. A székelyek közé számítja a hétfalusi csángókat is, a gyimesiekről nem ejt szót. Bár kiemeli a nem székely erdélyi magyar tájak közül Kalotaszeget, figyelemre méltó, hogy „nevezetesebb szigetek”-ként említi Alsó-Fehér vármegyét, Kolozsvár környékét és a Kis-Küküllő mentét. Nem tesz említést viszont a Mezőségről és más észak-erdélyi szórványokról, a Szilágyságot pedig nem a „a Királyhágón túli”, hanem „a Tisza balpartja” elnevezésű

¹⁷ Antal I. 1992. 5–50.

¹⁸ Vö. Andrásfaly B. 1989.

régióba sorolja. Ugyanakkor megállapítja, hogy „az egész erdélyi rész a néprajz klasszikus földje”. Moldva kihagyása nyilván azzal magyarázható, hogy tanulmánya egy olyan gyűjteményes kötetben jelent meg, amely vizsgálódása tárgyát az akkori Magyarországra mint politikai alakulatra korlátozta.¹⁹

Viski Károly – aki 1933-ban elsőként próbálta nagyobb egységekbe foglalni az irodalomban már jó száz éve fölbukkanó kisebb magyar néprajzi tájakat, népcsoportokat – öt nagy egységet határoz meg, előrebozsátva, hogy ezek között „átmenetek mutatkoznak”: Dunántúl, Felföld, Alföld, Erdély, Moldva (Bukovinával együtt, de a Déva melletti bukovinai telepeket, sőt az al-dunai székelyeket is Erdélyhez sorolja). Rendszerezésében a Fekete-Körös völgye az Alföldhöz, a Szilágyság a Felföldhöz került besorolásra. Erdélyen a mellékelt térkép szerint a történelmi Erdélyt érti (Gyimesselel együtt), ám a felsorolt belső csoportok között nem szerepel a Maros–Küküllők közti nagy terület magyarsága, a Kis- és Nagy-Szamos melléke, a Sajó és a Felső-Maros mente, sem a dél-erdélyi magyar szórványterület.²⁰

Balassa és Ortutay monumentális néprajzi összefoglalása „négy nagy vidékre” osztja „a Kárpát-medencének azt a részét, ahol magyar anyanyelvű lakosság él” (Dunántúl, Felföld, Alföld, Erdély), majd utóbbinál tárgyalja az Érmelléket („alföldi jellegű, de ettől megkülönbözteti jeles szőlőművelése”), a Szilágyságot („sok vonatkozásban az Alföld felé kapcsolódott, de már dominálnak az erdélyi vonások”), s az alföldies viseletű Fekete-Körös völgyi magyarokat, akiknek műveltsége „sok vonatkozásban Kalotaszeg és Erdély belső része felé utal”. Ugyancsak Erdélyen belül ejtenek szót a gyimesi és a moldvai magyarok népi kultúrájáról.²¹

Kósa László a magyar népi kultúra táji megosztását bemutató munkájában a Szilágyságot és a Fekete-Körös völgyét az Alföldön belül ismerteti, Erdélyt és Moldvát egy fejezetbe vonja össze, azon belül Moldva Bukovinával együtt, Gyimes pedig önállóan képez egy-egy alfejezetet. Erdély belső tájait így sorolja külön alfejezetekbe: [1] Kolozsvár–Hóstát; [2] Torda, Aranyosszék, Torockó; [3] Ka-

¹⁹ Bátky Zs. 1905. 208., 214–218.

²⁰ Bátky Zs.–Györffy I.–Viski K. 1933. 30–31.

²¹ Balassa I.–Ortutay Gy. 1979. 29., 39–40., 43.

lotaszeg; [4] Barcaság és Háromszék; [5] Csík, Kászon, Gyergyó, Udvarhelyszék, Marosszék; [6] a Küküllők mente, Nagyenyed–Gyulafehérvár vidéke, dél- és észak-erdélyi szórványok; [7] Mezőség, észak-erdélyi szórványok; [8] Gyimes; [9] Moldva és Bukovina. Ugyanakkor felhívja a figyelmet az utóbbi kettő közötti eltérésre, különösen a polgárosultság vonatkozásában, amellyel a két táj lakói közötti kapcsolatok hiányát is magyarázza. Beosztásából láthatjuk, hogy immár kitér több olyan vidékre is, amely a korábbi összefoglalásokból jobbra hiányzott. Megállapítja, hogy a Felső-Maros menti települések (Szászáregentől északra és délre, a Székelyföld történelmi határáig) nem tartoznak Marosszékhez, lakói nem vallják magukat székelyeknek, bár „sem anyagi, sem szellemi kultúrájuk nem választja el őket a történetileg marosszéki községektől”, ugyanakkor Marosszéknek a Mezőségre eső részén a székelységhez való tartozás tudata még sokáig fennmaradt a szabad parasztok és a jobbágyság közötti rendi tagoltság megszűnte után is.²²

A belső tagolódás szempontjából lényegbevágó dr. Kós Károlynak egy korábbi írása, amely – bár nem részletezi az egyes kistájak sajátosságait – felsorolja mindazokat, amelyeket a romániai magyar néprajzkutatás számon tart: [1] *Királyhágón túli (alföldi) néprajzi tájak*: Máramaros, Szamosköz, Krasznaköz, Nagykaroly vidéke, Érmellék, Berettyómente, Szilágyság, Kraszna vidéke, Kővár vidéke, Bányavidék, Báródság, Fekete-Körös völgye, Körösköz, Bánság; [2] *Nyugat-erdélyi (vármegyei) néprajzi tájak*: Láposmente, Nagyszamosmente, Borsa völgye, Kalotaszeg, Erdőalja, Szék, Sajómente, Felső-Marosmente, Mezőség, Torockó, Aranyosszék, Hegyalja, Hunyad, Zsil völgye, Küküllőmente (Víz mellék), Kisküküllőköze (Hegymegett), Hétfalu, Olt vidéki szórvány; [3] *Székelyföldi néprajzi tájak*: Marosmente, Nyárádmente, Erdőszentgyörgy vidéke, Udvarhely vidéke, Sóvidék, Homoródmente, Nyikómente, Erdővidék, Alsóháromszék, Felsőháromszék, Csík, Kászon, Gyergyó, Gyimes; [4] *Moldvai csángó néprajzi tájak*: Tatros völgye, Bákó vidéke, Román vidéke.²³

²² Kósa L. 1998. 155–159., 319–344.

²³ Kós K. 1957.

Erdély a népzene kutatás szemléletében

A népzene és a néptánc tekintetében is többféle kutatói táj-szemlélettel találkozunk. Bartók volt az, aki a magyar népzenei di-alektusterületek nagy vonalakban máig érvényes módon való meghatározásakor Erdélyt negyedik zenedialektusként körvonalazta, hozzászámítva Bukovinát is. A táji tagolódás differenciált értelmezésének jogosságára utal Bartóknak az a megjegyzése, hogy „zenedialektusbeli eltérések csak az ún. régi stílus dallamanyagában észlelhetők”.²⁴ Ezzel áll összhangban Kodálynak egy nem publikálásra szánt feljegyzése is: „a három magyar területen: nyitra-gömöri, dunántúli és erdélyi pentatonika-típusok egész élesen megkülönböztethetők”.²⁵

Ekkor még a moldvai magyarság népzeneje ismeretlen volt Bartók számára, bár többször hangoztatta: szándékában áll, hogy körükben kutatásokat végezzen. Erre csak a Pátria-felvételek alkalmával, a Magyar Rádió budapesti stúdiójában nyílt kis részben alkalma, 1938. május 27–28-án.²⁶ Az általa ismert kevés adat birtokában Bartók nem nyilatkozott arról, hogy Moldvát, Bukovinához hasonlóan, a negyedik dialektusterülethez számítaná-e vagy sem.

Veress Sándor 1930 nyarán végzett gyűjtése beszámolójában számos Moldvára jellemző sajátosságot említ (rég stílus túlsúlya, csak erre a vidékre jellemző dallamok, csoportos formában is díszített előadásmód, román hatás stb.), de további több éves kutatómunka elvégzését tartja szükségesnek a terület zenéjének mélyebb feltárásához.²⁷

Lükő Gábor 1936-ban megjelent monográfiája több kulturális vonás együttes vizsgálata alapján a moldvai magyar anyanyelvű népességen belül egy székely csoportot és egy, a Szamos völgyéből származtatható magyar réteget különít el. A két csoport zenéje között viszont nem talál dialektális eltéréseket. Ezt azzal magyaráz-

²⁴ Bartók B. 1924/1966. 105.

²⁵ Kodály Z. 1993. 172.

²⁶ Bartók levelezésének idevonatkozó részleteit idézi Domokos P. P. 1981. 7–12. Lásd még Bartók nyilatkozatát a kolozsvári Keleti Újság 1933. december 19-i számában, illetve a Rádió Újság 1941/41. számában (Wilheim A. 2000. 134., 214.).

²⁷ Veress S. 1931.

za, hogy a korabeli ismeretek szerint a magyar népzenenek „Erdélyben sincsenek egymástól eltérő dialektusai”, ugyanakkor rámutat a Nagy-Szamos völgyi magyarság népzenejének, mint a moldvaiakéval összehasonlítható anyagnak a feltáratlanságára.

Moldva önálló, ötödik zenedialektusként való kezelését Domokos Pál Péter kezdeményezte 1941-ben, helyszíni és filológiai kutatásai eredményeit közreadó könyve harmadik (bővített) kiadásában, elsősorban a dalok szövegeire hivatkozva: „Az ötödik zenedialektus mellett tudatosan és következetesen kitarok. A közlendő énekek dallama és szövege szerves egység. A szöveg miatt a moldvai dallamanyag nem olvasható be a IV. zenedialektus-területbe.”²⁸

Jagamas János a Bukaresti Folklórintézet Kolozsvári Osztályának megalakulása (1949) és 1955 között végzett terepmunka során kialakult gyűjteményre alapozva – amelyről előzetesen megjegyzi, hogy „még távolról sem teljes ahhoz, hogy megállapításainkat véglegesnek tekinthessük” – új képet rajzol a romániai magyar népzenei dialektusokról. Megállapítja, hogy Moldva önálló dialektusként való kezelése megalapozott, de belső egységességét megkérdőjelezi, fölveti az alldialektusokra való tagolódás lehetőségét. Ugyanezt tényszerűen állapítja meg a IV. dialektusterület (Erdély) esetében, bár megfogalmazásában Erdélyen belül nem alldialektusok, hanem dialektusok szerepelnek. Ezek közül kiemelt helyen áll a Mezőség, de „kiterjedésének határai és az azon belül gyanítható eltérések még nem tisztázódtak”. Megjegyzendő, hogy a széki zene, s egyúttal a mezőségi magyar népzene felfedezésekor – hiszen Bartók elsősorban román vonatkozásban említi a Mezőséget – Lajtha már feltételezte egy északi és egy déli mezőségi dialektus létezését, aminek megerősítését a későbbi gyűjtésektől várta.²⁹

Erdélyen belül a másik, Jagamas szerint jól elkülönülő terület Enyed–Marosludas vidéke. A korábban már sokat tárgyalt Kalotaszeg és Székelyföld Jagamasnál is jelen van, de utóbbin belül gyakran még az egy székhez tartozó fiúszékeket is külön tájegységeknek tekinti (Gyergyó, Csík, Kászon). Szemlélete határozottan a

²⁸ Domokos P. P. 1941. 242. A moldvai magyar zenedialektus kérdéseire lásd még Jagamas J. 1957, 1977, 1984d, Szalay O. 1988, Pávai I. 1995, 2002.

²⁹ Bartók B. 1934/1999. 225–226., Lajtha L. 1954. 4.

kisebb dialektusterületek körvonalazásának kedvez. Ezt láthatjuk egy később kiadott kötete végén közölt, a gyűjtőpontokat felsoroló statisztikából is, amelyben az alábbi romániai magyar tájegységek szerepelnek: Moldva, Gyimes, Kászon, Csík, Gyergyó, Udvarhely, Marosszék, Marosludas–Nagyenyed vidéke, Mezőség, Nagy-Szamos völgye, Kalotaszeg, Szilágyság, Szatmár vidéke, Bihar, Arad vidéke. A fentieket Jagamas az énekes anyag statisztikai elemzése alapján állapítja meg. Figyelemre méltó az a megjegyzése, hogy „hangszeres népzene kutatásunk [...] hiányossága sokkal nagyobb fokú, mint énekes népzene gyűjtésünké, és mert ennek az anyagnak túlnyomó többsége lejegyzetlenül, csak magnetofonfelvételen van meg, ezért tanulmányozásáról és a dialektusbeli esetleges eltérések feltárásáról le kell mondanunk”.³⁰ Jagamas megjegyzése sajnos közel ötven év múltán is érvényes a kolozsvári Folklórintézet vonatkozásában, hiszen tudomásunk szerint az 1950-es években oda bekerült hangszeres gyűjtések ma sincsenek teljes egészében lejegyezve, sőt kéziratban maradt Jagamasnak *A hazai magyar népi táncmuzsika és hangszeres zene kutatásáról* című, 1971-ben keletkezett összegzése is, amelyből többek között a korabeli hangszeres gyűjtések földrajzi és mennyiségi adatairól is tájékozódhatnánk.³¹

Olsvai Imre a magyar népzene-ről írt, 1979-ben publikált, majd 1998-ban újraközölt összefoglalójában *A zeneanyag vízszintes és függőleges tagozódása* című fejezetben nem tesz említést Jagamas szemléletmódjáról, bár irodalomjegyzékébe fölveszi Jagamas 1956–57-es vonatkozó tanulmányának 1977. évi magyar nyelvű kiadását.³² Ugyanott Olsvai a négy bartóki zenedialektus ismertetése után megjegyzi: „A dialektusbeosztás is differenciálódott [...], 1955–1960-ban a strofikus dallamok sajátosságai alapján Borsai–Hajdu–Olsvai–Járdányi a következő tájegységeket állította fel:

³⁰ Faragó J.–Jagamas J. 1954. 49–50., Jagamas J. 1956, 1957, 1977, Jagamas J.–Faragó J. 1974. 356–358.

³¹ Almási I. 1984. 236.

³² Jagamas J. 1956, 1957, 1977.

Északnyugat, Észak, Északkelet, Dunántúl, Szlavónia, Alföld, Mezőség, Székelyföld, Moldva.”³³

Járdányi Pál 1961-ben megjelent, a magyar népdaltípusokat bemutató kétkötetes kiadványában azzal indokolja a földrajzi mutató mellőzését, hogy a gyűjtések földrajzilag nagyon egyenlőtlenek, „sok dallamról ugyanis bizonyosra vehető, hogy csak *véletlenül* nem került elő innen vagy onnan. Ha buzgón kutatunk utána, bízvást megtaláljuk.” (Járdányi kiemelése) Mivel azonban a közölt dallamok gyűjtési adatai nem kerültek be a kiadványba, Borsai Ilna lektori észrevétele hatására egy földrajzi tájékoztatóban adta meg mindegyik dallamtípus elterjedtségét. Ennek érdekében a nyelvterületet „a nyelvjárásokhoz hasonló egységekre”, szükség esetén azoktól eltérő módon, a következő népzenei dialektusokra bontotta: északnyugati, palóc, északkeleti, székely, mezőségi, alföldi, dunántúli, szlavóniai. A két erdélyi tájegység esetében pontosabb eligazítást nem adott. Mezőség alatt vélhetően az összes nem székely vidéket érti, a székelybe pedig Bukovinát és Moldvát is belevette, hiszen tipikusan ezekre a területre jellemző dallamok (*A citrusfa levelestől ágastól, Megvirágzott a diófa*) székelyként szerepelnek a földrajzi tájékoztatóban. Így természetes, hogy szemléletében Gyimes is a székely dialektus része.³⁴

Járdányi javaslatára a Magyar Népzene Tára ötödik kötetében (1966) a sirató-dallamok földrajzi rendben kerültek közreadásra, öt vidékbe sorolva: I. Palóc-vidék, II. Dunántúl, III. Közép-Alföld, IV. Felső-Tisza vidéke, V. Mezőség, székely és csángó vidék. Az V. csoportban közölt siratók szilágysági adatokkal kezdődnek, majd kalotaszegi, Nagy- és Kis-Szamos völgyi, Sajó- és Felső-Maros melléki adatokat is találunk, amelyeket minden bizonnyal mezőségieknek tekintettek a közreadók. Erdély nyolc déli vármegyéje egyetlen adattal sincs képviselve a kötetlen siratók gyűjteményében.³⁵

³³ Olsvai I. 1998. 527. A felsorolt szerzőkkel arra az 1955-ben összeállított típuskötetre utal Olsvai, amely előzményét képezte Járdányi típusköteteinek, de sosem jelent meg. Lásd Járdányi P. 1961. I. 7., Olsvai I. 2004. 206–207.

³⁴ Járdányi P. 1961. I. 9., 37., 119., 227–232., II. 195–199., Olsvai I. 2004. 206.

³⁵ MNT V. 66–67., 541–739., 987–1041.

Ezt a hagyományt követte a magyar népzenei összkiadás sira-tó-kötetének egyik sajtó alá rendezője, Rajeczky Benjamin is, reprezentatív, 3x4 feketelemezből álló hanglemezsorozatában. Az első két lemezalbumon (1969, 1972) a Mezőség tájmegjelölés egy-szersmind a Szilágyságot, Kalotaszeget, a Kis-Szamos völgyét is magában foglalja (Dél-Erdély itt sincs képviseltetve, sőt a Felső-Maros és Sajó vidéke, valamint a Kelet-Mezőség sincs jelen). Eze-ken kívül elkülöníti a Székelységet (egyetlen adat), a gyimesi csán-gókat, a bukovinai csángókat és Moldvát. A később megjelent har-madik lemezalbum (1982) esetében már csak az Erdély és Moldva megkülönböztetést használja, a gyimesi adatok Erdélynél szerepel-nek, szilágysági viszont nem fordul elő a válogatásban.³⁶

Dobszay László *A magyar dal könyve* végén található *Földraj-zi tájékoztató*ban a bartóki négy dialektusterületet említi, hozzátéve: „Ehhez járul még a Kárpátokon kívül élő magyarság két jelentős csoportja: a bukovinai és a moldvai magyaroké.” A továbbiakban megjegyzi: „Erdély sem egészen egységes terület. A Királyhágón in-neni részek természetesen még az alföldi dialektushoz sorolhatók (Bihar, Szilágy).” Erdély többi tájegységeként a következőket említi: Kolozsvár környéke (Kalotaszeg, Mezőség), Székelyföld. Ugyanak-kor azt is megjegyzi, hogy „a fenti leírás is igen durva a valósághoz képest. A földrajzi és népzenei határok viszonya sokkal szeszélye-sebb.”³⁷

A Rajeczkyét mennyiségileg és strukturáltság tekintetében is felülmúlja a *Magyar Népzenei Antológia* című nagyszabású hang-zó kiadványsorozat, amelynek első albuma 1985-ben, az utolsó 2004-ben jelent meg. Falvy Zoltán sorozatszerkesztő az első album bevezetőjében mintegy harminc nagylemeznyi válogatást ígért a következő beosztásban: 1. A magyar nép tánczenéje (táncdialektu-sok szerint);³⁸ 2. Nyugati dialektusok (Kis-Alföld, Dunántúl, Szerémség); 3. Északi dialektusok (Mátyusföld, Zoborvidék, palócok, Északkeleti-hegyvidék); 4. Középső dialektusok (Alföld, Ti-

³⁶ Rajeczky B. 1969., kísérfűzet 2–3., 1972., kísérfűzet 2–3., 1982., kísérfűzet 2.

³⁷ Dobszay L. 1984. 569.

³⁸ Részletezését lásd a következő, *A néptánc kutatás Erdély-értelmezései* cí-mű részben.

sza-vidék); 5. Keleti dialektusok: a) Székelység, Kalotaszeg, Mezőség, Gyimes), b) Moldva.³⁹

A sorozat megjelenésének elhúzódása miatt a „Kelet” 2x3 hangkazettás albumon Sárosi Bálint és Németh István szerkesztésében jelent meg. „Az 1950-es évektől kezdve, egész Erdély területéről nagy tömegben felhalmozódott magnetofonos gyűjtések ismeretében, ma a táji jellegzetességeket is árnyaltabban tudjuk megítélni” – olvashatjuk az első erdélyi album ismertetőjében, amely szilágysági, kalotaszegi és mezőségi hangfelvételeket tartalmaz. A második album a Székelyföld címet viseli, ezen belül „Maros mente”, „Küküllők vidéke” és „Keleti székely megyék” csoportosításban került közlésre az anyag. Utóbbi természetesen magában foglalja a történelmi Csík vármegyéhez tartozó Gyimest is, továbbá kiegészül dél-erdélyi felvételekkel, mivel „zenei szájnyelv tekintetében a Nagyküküllő, ill. Brassó környéki szóránymagyarság is a Székelyföldre sorolható.”⁴⁰ A sorozat utolsó része immár egy 4 CD-ből álló album keretében jelent meg *Moldva és Bukovina népzeneje* cím alatt, Domokos Mária szerkesztésében. A bevezető szöveg indoklása szerint: „Ami a bukovinai magyarok népzenejét illeti: ez szerves része ugyan az erdélyi dialektusnak, bemutatását mégis helyesebbnek látszott inkább ide [Moldvához] helyezni (és nem az amúgy is igen gazdag Kelet I és Kelet II albumba), hogy elnyerhesse méltó helyét és rangját a magyar népzene egészén belül.”⁴¹

A magyar néprajzra vonatkozó kutatási eredmények nyolckötetes reprezentatív összefoglalásában Vargyas Lajos, a hatodik kötet *Magyar népzene* fejezetének szerzője külön alfejezetet szentel a dialektusok ismertetésének, amelynek elején konstatálja a magyar népzene egységességét „lényeges vonásai és főbb típusai tekintetében”. A dialektális eltéréseket „a régiségek megőrzése és az újítások elterjedése” révén előálló különbségek okozzák, ezért

³⁹ MNA I. kísérőfüzete 5. A sorozatról, s ennek kapcsán a népzenei dialektusterületekről 1995. május 6-án rendezett konferencia nyomtatásban megjelent előadásai: Tari L. 1995a, 1995b, Paks K. 1995, Sárosi B. 1995, Pávai I. 1995b, 2002.

⁴⁰ MNA V. és VI. kísérőfüzetei.

⁴¹ MNA VII. 12.

„vannak vidékekre jellemző – vagy jobban jellemző – stílusok és dallamtípusok is”. A bartóki négy dialektust kiegészítve az ötödikkel (Moldva) megállapítja, hogy ezek további „kisebb dialektusokra” [sic] tagolódnak. A Szilágyságot a harmadik dialektus (Alföld) Felső-Tisza vidék elnevezésű alldialektusához sorolja. A negyediken (Erdély) belül a kisebb dialektusok: Kalotaszeg, Mezőség, Székelység, Bukovina, az ötödik pedig „Gyimes és Moldva” együtt. A Magyar Népzene Tára VIII. kötetének bevezetőjében Vargyas a dallamtípusok elterjedtségét „Bartók négy dialektus-területe” szerinti sorrendben ismerteti, s ezeket így nevesíti: „I. Dunántúl, II. északi sáv, III. Alföld, IV. Erdély, Bukovina (Moldva).”⁴²

1998-ban jelent meg az a hangzó album, amelynek szerkesztői célul tűzték ki, hogy két CD-lemeznyi keresztmetszetet nyújtsanak a magyar népzene egészéről, az öt népzenei dialektus szerint, amelyeket így határoznak meg: 1. Dunántúl, 2. Észak, 3. Alföld, 4. Erdély és Bukovina, 5. Gyimes és Moldva.⁴³ Paksa Katalin egy évvel később kiadott magyar népzene-történetében a zenedialektusok szerint tagolt földrajzi mutató ugyanezt az öt nagy területet sorolja föl, azzal a különbséggel, hogy Bukovina mellett Gyimest is Erdélyhez sorolja, amelynek további kisebb tájegységei: Szilágyság, Kalotaszeg, Mezőség és Székelyföld.⁴⁴

Népzenei szempontból Szilágyság Erdélyhez való tartozásának vitatottsága miatt fontos figyelembe vennünk Almási István véleményét, aki évtizedekig kutatta a területet, s közreadta e táj népzenei monográfiáját. Almási is hangsúlyozza a Szilágyság és az Érmellék elhatárolásának nehézségeit. Monográfiájában ezért az ún. Belső-Szilágyság falvaira szorítkozik, megadva azokat a szélső településeket, amelyek ebbe még beletartoznak. Belső-Szilágyságon belüli kisebb tájegységekként Tövishát, Kraszna környéke és a Felső-Berettyómente szerepel, amelyek „sem a zeneélet formái, sem a dallamanyag tekintetében nem mutatnak jelentős különbségeket”. Legfontosabb számunkra Almásinak az a megjegyzése, hogy a részben szamosháti, részben bihari nyelvjáráshoz való tartozás, valamint a Felső-Tisza vidéki népzenei hatások ellenére „Belső-

⁴² MNT VIII/A 7.

⁴³ Olsvai I.–Rudasné Bajcsay M.–Németh I. (szerk.) 1998.

⁴⁴ Paksa K. 1999. 243–244.

Szilágy a zenefolklór szempontjából az erdélyi népzenei dialektushoz tartozik”.⁴⁵

A néptánckutatás Erdély-értelmezései

A magyar néptánccra vonatkozó első összefoglalások zömmel irodalmi adatok feldolgozására szorítkoztak, jobb esetben kevés recens anyagra is támaszkodva, de ez nem volt elég ahhoz, hogy a tájszemlélet is markánsan megjelenhessen bennük.⁴⁶ A táncdialektusok kérdéskörével behatóbban elsőként Martin György foglalkozott, aki a dialektusterületek meghatározásának szempontrendszerét is kidolgozta. „A 60-as évek derekára jutottunk el odáig, hogy megfelelő mennyiségű adat birtokában egy előzetes vázlatot készítsünk, amit később egyre pontosabban s részletezőbben igyekeztünk kidolgozni” – írja.⁴⁷ A magyar néptánckutatás keretében a táncdialektusok kialakítása nyilván a zenedialektusok mintájára történt, ám a két tudományág fejlődése közötti időbeli eltolódás miatt a jóval fiatalabb tánckutatás már kezdetben kifinomultabb rendszert alkotott, amely természetesen csak részben egyezik a zenedialektusokra vonatkozó, amúgy sem teljesen egységes, de fővonalaiiban mégis összefüggő elképzelésekkel.

A hetvenes évek elején megjelent összefoglalásában Martin három nagy táncdialektust állapít meg: I. nyugati vagy dunai, II. középső vagy tiszai, III. keleti vagy erdélyi. Utóbbin belül, „eddigi ismereteink alapján” hét „kisebb egység”-et különít el: 1. Kalotaszeg, 2. Mezőség, 3. Székelyföld, 4. hétfalusi csángók, 5. gyimesi csángók, 6. bukovinai székelység, 7. moldvai csángók. A Mezőségen belül három további „kisebb egység”-et határoz meg: [1] „a terület nyugati részén (Szamos- és Borsa-völgy)”, [2] „a terület déli részén a Maros bal parti, a Maros- és Küküllő-közi ún. kutasföldi és a Küküllő-menti szóránymagyarság”, [3] „a kelet-mezőségi terület (Torda-Aranyos, Maros-Torda megyék, Sármás és Marosludas környéke) már a marosszéki székelység tánckultúrájához jelent átme-

⁴⁵ Almási I. 1979. 7., 9–10, 16–17.

⁴⁶ Réthei Prikkel M. 1924, Viski K. 1937, Lajtha L.–Gönyei S. 1943, Molnár I. 1947, Kaposi E.–Maác L. 1958.

⁴⁷ Martin Gy. 1980a. 140.

netet”. A székelység táncainak ismertetésén belül a marosszéki táncrend két változatát említi, az egyiket Mezőbándról, a másikat Sárpatokról.⁴⁸ A két község közül a második nem a történelmi Marosszékhez tartozik, hanem a Felső-Marosmentéhez, lakói nem tartják magukat székelyeknek.⁴⁹

Martinnak a marosszéki táncciklust részletesebben ismertető tanulmányában jelenik meg az a szemlélet, amely tánc szempontból indokoltan tartja Marosszéknek a Székelyföld többi részétől való elkülönített kezelését. „Ez a vidék a Mezőség és a Székelyföld átmeneti, vegyes lakosságú területe” – írja. Marosszék alatt nem csupán az azonos nevű történelmi székely szék területét érti, hanem a Maros Szászrégentől északra és délre eső völgyének falvait is, a Görgény vidékével együtt. A történelmi Marosszék ilyen irányú kiterjesztése hasonló az Erdély fogalom Trianon utáni bővüléséhez, amelybe az összes Romániához csatolt történelmi magyar területet beleértik, sőt gyakran a moldvai magyarokat is. Ennek a bővített Marosszék-értelmezésnek hasonló oka az 1876. évi megyerendezésben keresendő, amikor a székely székeket megszüntették, Marosszéket összevonták a történelmi Torda vármegye Szászrégen központú felkerületével, s ebből jött létre Maros-Torda megye.⁵⁰ Martin szemléletében tehát Marosszék valójában Maros-Torda megyét jelenti. Talán ennek az értelmezésnek a kialakulásában az is közrejátszhatott, hogy akkoriban – mint maga is többször említi – a székelység tánc kultúrája és tánczenéje még kevésbé volt ismert, így az a tény is, hogy bár valóban sok hasonlóság mutatkozik a két szomszéd vidék, Marosszék és a Felső-Maros vidéke között, legalább ugyanannyira közel áll egymáshoz a történelmi Maros- és Udvarhelyszék is.⁵¹

Martin György táncdialektológiai tájszemléletének további árnyalásához nagymértékben hozzájárult a Maros–Küküllők közötti terület feltárása, majd ennek külön táncdialektussá való nyilvánítása, s belső tagolódásának meghatározása: „*I. A dialektus nyugati részét a délnek forduló Marosvölgy falvai, valamint az egyesült*

⁴⁸ Martin Gy. 1970–1972. 26–36., 104, 224–247.

⁴⁹ Lásd még Kósa L. 1998. 319.

⁵⁰ Kósa L. – Filep A. 1983. 139.

⁵¹ Martin Gy. 1970, 1980b. 326.

Küküllők torkolatvidéke jelenti”; „II. A dialektus középső, északi táját – Marosújvár, Marosludas, Radnót és Dicsőszentmárton között – Száraz-Vám-, Malozsa- vagy Ózd-völgye ill. Kutasföldre⁵² vagy átfogóbban *Felföld* vagy *Hegymegett* néven emlegeti a vidék és a szomszédos területek népe”; „III. A harmadik keleti kisebb táj a *Vízmellék*: a Kis-Küküllő mintegy 70 km-es alsó völgyszakaszának falusora Balázsfalvától Balavásárig”.⁵³

Martin később egy részletesebb leírást is készített az erdélyi táncdialektusról, amely posztumusz jelent meg több kiadványban is. Ebben „9 részre tagolva” mutatja be a keleti vagy erdélyi dialektust, s az egyes területek belső beosztását is tovább finomítja: a) *Kalotaszeg* ([1] Felszeg, [2] Alszeg, [3] Nádasmente, [4] Kapus völgye); b) *Mezőség* (1. Borsa és Kis-Szamos völgye, 2. Észak-Mezőség, Nagy-Szamos, Sajó és Lápos völgye, 3. Nyugat-Mezőség, 4. Délnyugat-Mezőség, Torda vidéke és Aranyosszék, 5. Kelet-Mezőség); c) *Maros-Küküllő vidék* (1. Nagyenyed és Balázsfalva környéke, 2. Marosújvártól és Marosludasról délre: Kutasföld, Száraz-Vám völgye vagy Hegymegett, 3. Dicsőszentmárton környéke: Vízmellék); d) *Marosszék* (1. Maros–Nyárad–Kisküküllőköze, 2. Székely-Mezőség és Szászrégen környéke); e) *Székelység* ([1] Csíkszék: Alcsík, Felcsík, Gyergyó, Kászon, [2] Udvarhelyszék: Partium, Sóvidék, Havasalja, Nyikó-, Homoródmente, [3] Háromszék: Erdővidék, Szentföld, Szépmező); f) *Barcaság, hétfalusi csángók*; g) *gyimesi csángók*; h) *bukovinai székelység*; i) *moldvai csángók*.⁵⁴

A körtáncok osztályozásánál Martin ismételten megállapítja, hogy az erdélyi táncművelés regionális tagoltsága nagyobb mértékű a többi nagy dialektusterületénél, ezért az Erdélyen belüli kisebb körtáncdialektusok, valamint körtánc típusok meghatározásánál más módszert és más szempontrendszert alkalmaz, mint a déli és az északi magyar körtáncdialektusok esetében. Az erdélyi körtáncok között Martin beosztásában a fenti tájegységeken kívül megje-

⁵² Almási I. 1999. helyteleníti a Kutasföld, Kutasföldre tájmegnevezés használatát.

⁵³ Martin Gy. 1982. 187–188., 190–192., 195., 201. Kiemelések Martintól.

⁵⁴ Martin Gy. 1990. 393, 430–452., 1995. 27., 105–128., 1997. 212., 251–274.

lenik Bihar is egyetlen, valamint a Szilágyság két adattal.⁵⁵ A szilágysági tánckultúra feltáratlansága lehetett az oka annak, hogy a Szilágyságot Martin fenti beosztásaiban, a körtáncok kivételével, külön tájegységként nem találjuk sem az erdélyi, sem a tiszai táncdialektuson belül.

Az utolsó olyan publikáció, amelynek szerkesztésében Martin még részt vett (Pesovár Ernővel és Németh Istvánnal együtt), az előző alfejezetben már említett *Magyar Népzenei Antológia* sorozat első hanglemezalbuma (*Tánczene*), amely az alábbi tájegységek szerint adja közre az anyagot az erdélyi dialektuson belül: Mezőség, Kalotaszeg, Maros–Küküllő-vidék, Moldva, Székelyföld, Gyimes, Bukovina. A sorrendnek nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, hiszen minden bizonnyal ebben szerepet játszott az anyag elfértetése a hanglemezzoldalakon. Az viszont kiemelendő, hogy ezúttal Marosszék nincs különválasztva, sőt a Székelyföldön belül egyetlen udvarhelyszéki felvétel kivételével kizárólag a nem székely Felső-Maros menti terület zenéje hallható. A Maros–Küküllő-vidék esetében visszaköszön egy korábbi értelmezés, hiszen a terület megnevezésének szinonimájaként az ismertető szövegben Dél-Mezőség szerepel. Újdonság viszont a Szilágyság külön tájegységként való megjelenése, de nem az erdélyi, hanem a tiszai dialektuson belül, bár az ismertető hangsúlyozza a terület „kettős arculatát”, átmeneti jellegét, s a terület férfitáncait az erdélyi és a tiszai dialektus megfelelő tánc típusainak kontaminációjaként értelmezi.⁵⁶

Erdély, a néptánczenei kutatás nézőpontjából

A népi tánczene kutatása, mint a népzene- és a néptánc kutatás határán elhelyezkedő tudományág egyaránt figyelembe kell vegye a zene és a tánc területén megfigyelhető táji sajátosságokat. Az előző két fejezet egybevetéséből viszont jól látható, hogy a népzene kutatás és a néptánc kutatás szemléletmódja számos ponton nem feleltethető meg egymásnak, így a két tudományág dialektus-elképzeléseinek pusztá egyesítése nem oldhatja meg a nép-

⁵⁵ Martin Gy. 1979. 193.

⁵⁶ MNA I. 24–30.

tánczenei értelmezés kérdését. A népi tánczene területén végzett kutatásaim során gyakran szembesültem azzal a helyzettel, hogy a tánc és tánczene területén észlelt dialektális eltéréseket nem tudtam a fentiekben ismertetett felosztások egyikébe sem maradéktalanul beilleszteni. Ezért szükségesnek láttam egy tánczenei szempontú felosztást készíteni. A népi tánczene szemszögéből nézve minden olyan kisebb tájat érdemes külön számon tartani, amelyen belül egységes a tánc- és a tánczene stílusa, azonos a táncciklus (táncrend) felépítése, ugyanazok a tánc típusok fordulnak elő, illetve hiányoznak, az ott játszott zene ugyanebben a formában (táncok sorrendje, tempó stb.) a szomszédos vidékek lakóinak nem vagy csak részben felel meg. A népi tánczenét játszó falusi hangszeregyütteseknek tájként eltérő típusai alakultak ki, de ennél még fontosabb, hogy egy-egy ilyen együttes szolgáltatói működése egy elég jól meghatározható területre korlátozódik, zeneileg pedig egységes előadói stílust képvisel. Ha a zenekar egy viszonylag távolabbi falucsoport tánczenei igényeit nem tudja teljes értékűen ellátni, akkor az a vidék már nem tartozik az ő közvetlen tánczene-szolgáltatási területéhez. Ezért a tánczenei kistájak behatárolásánál a fentiekben kívül a zenészek működési területének vizsgálatára is érdemes támaszkodni. Ezt a vizsgálatot fontos mind a zenészek, mind az őket megfogadó közösségeken belül elvégezni. Természetesen vannak olyan hangszeregyüttesek is, amelyek ki tudnak szolgálni több, eltérő táncrendű vidéket is a helyi elvárásoknak megfelelően. Ilyenkor viszont ők maguk is tudatában vannak a táji eltéréseknek, s részben az ő verbális és zenei ismeretanyaguk feltérképezése alapján is tisztázhatóak a kistájak határai, viszont ezt mindig egybe kell vetni az őket működtető közösségek körében végzett konkrét kutatásokkal.

A kisebb tájegységek több-kevesebb hasonlóság alapján nagyobb egységekbe vonhatók (főleg a könnyebb áttekinthetőség kedvéért), amelyek viszont nem képeznek egységes hierarchiát, gyakoriak az átmeneti területek, az olyan részegyezések, amelyek például a férfitáncok szemszögéből nézve az egyik, a párostáncok oldaláról a másik nagyobb tájhoz való tartozást indokolják. A kis- és nagytájak között néha közepes tájegységeket is meghatározhatunk, de ez nem minden esetben szükséges. Néha egy-egy kistáj

önmagában annyira elkülönül, mint két nagytáj. A tánc és tánczene esetében gyakran még a tempó is igen erősen meghatározhat táji jellegű árnyalatokat, míg a dallamrepertoár nem annyira elsődleges tényező, mint amennyire azt a zenedialektus területeknél a fent idézett kutatások, elsősorban énekes anyagra támaszkodva, annak tekintették.

A tánc és a tánczene vizsgálatának ezt a szempontrendszerét követve, a történeti közigazgatási egységeket és a lakosság hovatartozás-tudatát is figyelembe véve alakítottam ki a kistájak alábbi tánczenei rendszerét, lehetőség szerint figyelembe véve szelektív módon a magyar néprajz-, népzene- és néptánc kutatás eddigi eredményeit, illetve a saját terepkutatásaim nyomán szerzett tapasztalataimat:

Szilágyság

Berettyó-felvidék
Kraszna vidéke
Tövishát

Felső-Szamos-vidék

Nagy-Szamos melléke
Kis-Szamos melléke

Kalotaszeg

Alszeg
Felszeg
Nádasmente
Kapus környéke

Kalotaszeg–Mezőség átmeneti területei

Kolozsvár környéki kismemesi falvak
Erdőalja

Mezőség

Észak-Mezőség
Belső-Mezőség
Dél-Mezőség
Kelet-Mezőség

Aranyosvidék

Jára és Hesdát völgye
Torockó vidéke
Aranyosszék

Maros–Küküllők vidéke

Hegyalja
Kutasföld
Alsó-Vízmellék
Felső-Vízmellék

Maros és Sajó vidéke

Déli Felső-Marosmente
Lucmente
Bölkény völgye
Görgény völgye
Északi Felső-Marosmente

Székelyszék

Marosszék
Marosszéki Mezőség
Maros tere
Nyáradmente
Kis-Küküllőmente
Udvarhelyszék
Sóvidék (részben Marosszéken)
Kis-Partium
Keresztúr vidéke
Homoródmente
Udvarhely vidéke

Csíkország

Gyergyó
Felcsík
Alcsík
Kászon
Háromszék
Alsó-Háromszék
Felső-Háromszék
Erdővidék

Székelységből önállósult népcsoportok területei

Bukovina

Gyimes

Dél-erdélyi szórványok

Hunyad

Oltvidék

Barcaság

A fentiekén kívül, az észak-nyugati átmeneti terület lenne részben idevonható, amely változó módon a történelem során is gyakran tartozott részben vagy egészen Erdélyhez. Ehhez tartozik a történelmi Máramaros, továbbá a Közép-Szamos vidéke, amelynek kisebb tájegységei: Avasvidék, Krasznaköz, Bükkalja, Bányavidék, Kővár vidéke, Lápos mente (utóbbi a középkorban is a történelmi Erdélyhez tartozott, Belső-Szolnok vármegye részeként). A magyar népi tánczene szempontjából ezek a kistájak egyértelműen a Felső-Tisza vidéki dialektus nyúlványai, román szempontból viszont erőteljesebben erdélyies, ugyanakkor részben biharias, részben máramarosias jellegűek.

A hagyományörzés területenként és koronként különböző mértéke, a polgárosulás differenciált érvényesülése, továbbá a rendelkezésre álló adatok területenként eltérő mennyisége és minősége következtében nem lehetséges a fenti tájegységek természetudományos pontosságú behatárolása, minden település egyértelmű besorolása, hiszen számos településen egyáltalán nem is végeztek idevonatkozó vizsgálatokat. Ezért a terepkutatások folytatásával, az archívumokban rejtőző anyagok fokozatos feltárásával minden bizonnyal tovább finomítható az itt megrajzolt kép.

*

A fentiek alapján az erdélyi nagytáj néprajzi, népzenei és néptánc vonatkozású értelmezéseiről összefoglalóan elmondhatjuk a következőket:

Erdély földrajzilag és történelmileg, s ennek következtében néprajzilag is meglehetősen egységes terület, amely viszont markáns belső differenciáltsággal rendelkezik, az ismert táji, rendi és etnikai tagoltság miatt. A hegyszorosok tájkán a szomszédos

(nem erdélyi) területekkel való érintkezés és a demográfiai mozgások eredményeként átmeneti övezetek alakultak ki. Részben ez okozza ezeknek a területeknek hol ide, hol oda sorolását a szakirodalomban (Szilágyság, Gyimes, Bukovina stb.). A belső tagolódás értelmezése a néprajz-, népzene-, és néptáncutatáson belül, illetve a magyar és a román folklórkutatás szemszögéből eltérő lehet, sőt egyazon szakterületen belül is változik a feltártság vagy a választott szempontok függvényében.

A népi kultúrát kutató különböző tudományágak egymástól részben eltérő módon határozzák meg Erdély néprajzi határait és belső tagolódását, illetve eleve számolnunk kell a pontos behatárolás esélytelenségével, átmeneti sávokkal, amelyek részben az egyik, részben a másik tájhoz kötődnek.

Ugyancsak különböző eredményre jutunk, ha a behatárolást egyik vagy másik etnikumra vonatkoztatjuk. Más-más etnikum kutatásának szemszögéből nézve ezek a néprajzi tájak nemcsak elnevezésben, hanem elrendezésükben részben vagy egészen eltérőek is lehetnek. Ezért nem beszélhetünk például a román néprajz vonatkozásában Székelyföldről vagy Kalotaszegről, hiszen ezek a magyar többségi lakosság közé ékelt román szórványok valamely közeli vagy távolabbi román néprajzi táj kirajzásai.

Ugyanakkor számolni kell azzal, hogy az etnikumok közötti kulturális csere mellett az évszázadok folyamán helyileg, nemcsak az egyének, hanem a közösségek szintjén is történt etnikumváltás, ami az egyik etnikum kultúrájának a másikéba való átvitelét eredményezte. Ez a jelenség a beszélt nyelvtől független tánc és tánczene esetében hangsúlyozottabban érvényesült. Erdélyben (és Moldvában) egész falucsoportok vannak, ahol a lakosság románul beszél, ugyanakkor kimutathatóan ezek a közösségek korábban magyar nyelvűek voltak. A moldvai román nyelvű (magyarul nem beszélő) katolikusok egy része körében él a magyar származástudat, a környékbeli ortodox románság „lemagyarozza” őket, mert az ottani regionális tudat a katolikus = magyar, ortodox = román sztereotípiákat alkalmazza.⁵⁷ Az erdélyi elrománosodott, s egyúttal ortodox hitre tért magyarok körében ritkább a származástudat meg-

⁵⁷ Részletesebben lásd Pávai I. 1995a, 1996, 1999.

őrzése, ám kultúrájuk vizsgálata a magyar néprajz szempontjából is erősen releváns, így nem utalható kizárólag a román néprajzi kutatás témakörébe. Ezért az Erdélyben együtt élő, a történelem során változó arányokban keveredő etnikumok népi kultúráját célszerű a dialektológiai kutatások keretében is együtt szemlélni, ami nem könnyű feladat, hiszen például a román és a magyar folklórkutatás között lényeges szemléletbeli eltérések tapasztalhatóak, az egyes vidékek feltártságának szintje különböző, s a gyűjtött adatok feldolgozottságának mértéke sem azonos. Ezért az egy-egy etnikumra vonatkozó kutatási eredmények egybevetése mellett szükség van olyan vizsgálatra is, amely már a terepkutatás szintjén felvállalja egy-egy kisebb területen élő többféle etnikum kultúrájának egyidejű feltérképezését. A Bartók, Lajtha és Martin által ilyen szemlélettel megtett első lépések folytatásától várhatjuk az erdélyi nagytáj részletesebb, kifinomultabb dialektológiai feltárását.

Irodalom

ALMÁSI István

1979 *Szilágysági magyar népzene*. Bukarest

1984 Jagamas János zenetudományi és pedagógiai művei. In: Jagamas János: *A népzene mikrokozmoszában*. Tanulmányok. Sajtó alá rendezte, az utószót írta és a függelékkel összeállította Almási István. Bukarest. 235–236.

1999 A „Kutasföld” tájnév. In: László Ferenc (szerk.): *Zenetudományi Írások 1998*. Bukarest. 211–215.

ANDRÁSFALVY Bertalan

1989 Népmozgások Magyarországon a XVIII–XX. században. *Honismeret* 6. 10–16.

ANTAL Imre

1992 *Gyimesi krónika*. Budapest

BALASSA Iván–ORTUTAY Gyula

1979 *Magyar Néprajz*. Budapest

BARTA Gábor

1987 A történeti Erdély és határai. In: Herner János (szerk.): *Erdély és a Részek térképe és helységnévtára*. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szeged. 207–216.

BARTÓK Béla

1924/1966 A magyar népdal. In: *Bartók Béla összegyűjtött írásai I.* Közreadja Szöllősy András. Budapest. 1966. 101–250.

1934/1999 Népzeneünk és a szomszéd népek népzeneje. In: *Bartók Béla írásai 3. Írások a népzenéről és a népzenekeutatókról.* Közreadja Lampert Vera. Lektorálta és szerkesztette Révész Dorrit. Budapest. 1999. 210–269.

BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán

[1923] *Erdélyi magyarság. Népdalok.* Budapest

BÁTKY Zsigmond

1905 Magyarország néprajza. In: *A föld és népei. V. kötet. Magyarország.* Budapest. 173–237.

BÁTKY Zsigmond – GYÖRFFY István – VISKI Károly

1933 *A Magyarság Néprajza.* I. Sajtó alá rendezte Czákó Elemér. Budapest

DOBSZAY László

1984 *A magyar dal könyve.* Budapest

DOMOKOS Pál Péter

1941 *A moldvai magyarság.* Harmadik kiadás. Kolozsvár

DOMOKOS Pál Péter (összeállította)

1981 *Bartók Béla kapcsolata a moldvai csángómagyarokkal. Népdalok, népmesék, népszokások, eredetmondák a magyar nyelvterület legkeletibb széléről.* Budapest

FARAGÓ József–JAGAMAS János (szerk.)

1954 *Moldvai csángó népdalok és népballadák.* Bukarest

HOFER Tamás

1991 Kulturális pluralizmus. *Ethnographia* 102. 3–4. 225–230.

JAGAMAS János

1956 Beiträge zur Dialektfrage der ungarischen Volksmusik in Rumänien. In: *Studia memoriae Bélae Bartók sacra.* Budapest. 469–501.

1957 Beiträge zur Dialektfrage der ungarischen Volksmusik in Rumänien. In: *Studia memoriae Bélae Bartók sacra.* Editio secunda. Budapest. 459–491.

1977 *Adatok a romániai magyar népzenei dialektusok kérdéséhez.* Zenetudományi Írások. 25–51.

1984 Szemelvények Trunk népzenejéből. In: *Jagamas János: A népzene mikrokozmoszában. Tanulmányok.* Sajtó alá rendezte, az utószót írta és a függelékét összeállította Almási István. Bukarest. 208–227.

- JAGAMAS János – FARAGÓ József
1974 *Romániai magyar népdalok*. Bukarest
- JÁRDÁNYI Pál
1961 *Magyar népdaltípusok I–II*. Budapest
- KAPOSI Edit – MAÁ CZ László
1958 *Magyar népi táncok és táncos népszokások*. Budapest
- KARÁ CSONYI Zoltán
1997 *Inaktelke táncfolklorisztikai felfedezése, és annak hatása a legényes hagyományozódására*. Táncudományi Tanulmányok 1996–1997. 120–129.
- KODÁLY Zoltán
1927/1982 Mit akarok a régi székely dalokkal? In: Uő: *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok I*. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. Budapest. 1982. 29–30.
1993 *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers. Kodály Zoltán hátrahagyott írásai*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Vargyas Lajos. Budapest
- KÓS Károly, dr.
1957 Magyar néprajzi tájak hazánk területén. *Művelődés* 2. 32–34.
- KÓSA László
1991 Erdély néprajza. *Ethnographia* 102. 3–4. 198–211.
1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Harmadik, bővített kiadás. Budapest
- KÓSA László – FILEP Antal
1983 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Negyedik, változatlan kiadás. Budapest
- LAJTHA László
1954 *Széki gyűjtés*. Budapest
- LAJTHA László – GÖNYEI Sándor
1943 Tánc. In: *A magyarság néprajza*. IV. 2. kiadás. Sajtó alá rendezte Visky Károly. Budapest. 76–131.
- LOSONCZI Ágnes
1969 *A zene életének szociológiája – Kinek, mikor, milyen zene kell?* Budapest
- MARTIN György
1970 A marosszéki táncciklus. *Táncművészeti Értesítő* 1. 5–35.
1970–1972 *Magyar tánc típusok és táncdialektusok*. Budapest
1979 *A magyar körtánc és európai rokonsága*. Budapest

- 1980a Táncdialektusok és történeti táncdivatok. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. Budapest. 137–148.
- 1980b A páros táncok hagyományos rendje a marosszéki táncciklusban. In: Lelkes Lajos (szerk.): *Magyar néptánc hagyományok*. Budapest. 325–340.
- 1982 A Maros–Küküllő vidéki magyar táncdialektus. *Zenatudományi Dolgozatok*. 183–204.
- 1990 Magyar táncdialektusok. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz*. VI. Budapest. 390–452.
- 1995 *Magyar tánc típusok és táncdialektusok*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest
- 1997 Magyar táncdialektusok. In: Felföldi László–Pesovár Ernő (szerk.): *A magyar nép és nemzetiségeinek tánc hagyománya*. Budapest. 209–274.
- MISKOLCZY Ambrus
- 1991 Az archaizmus értelmezései. (Mítoszok vagy modellek?) *Ethnographia* CII. 3–4. 217–222.
- MNA = Magyar Népzenei Antológia
- 1985 *I. Tánczene*. Szerkesztette Martin György, Németh István, Pesovár Ernő. Hungaroton, LPX 18112–16 hanglemezalbum. Budapest
- 1986 *II. Észak*. Tari Lujza – Vikár László. Hungaroton, LPX 18124–28 hanglemezalbum. Budapest
- 1993 *V. Kelet 1. Szilágyság, Kalotaszeg, Mezőség*. Szerkesztette Sárosi Bálint és Németh István. MTA Zenatudományi Intézete. Budapest
- 1995 *VI. Kelet 2. Székelyföld*. Szerkesztette Sárosi Bálint és Németh István. MTA Zenatudományi Intézete, Budapest
- 2004 *VII. Moldva és Bukovina népzeneje*. Szerkesztette Domokos Mária, Németh István. Hungaroton Records–MTA Zenatudományi Intézet. Budapest
- MNT = A Magyar Népzene Tára
- 1966 *V. Síratók*. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos és Rajeczky Benjamin. Budapest
- 1992 *VIII/A/B Népdaltípusok 3*. Sajtó alá rendezte Vargyas Lajos. Budapest
- MOLNÁR István
- 1947 *Magyar tánc hagyományok*. Budapest

OLSVAI Imre

1998 Zene. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Budapest

2004 Adalékok Járdányi Pál életművéhez. *Magyar Zene* 2. 203–210.

OLSVAI Imre – RUDASNÉ BAJCSAY Márta – NÉMETH István (szerk.)

1998 „Hallgassátok meg, magyarim...”. *Keresztmetszet a magyar népzeneéről*. HCD 18234–35. Hungaroton Classic. Budapest

PAKSA Katalin

1999 *Magyar népzene-történet*. Budapest

1995 Az alföldi népzenei dialektus. *A Magyar Kodály Társaság Hírei* XVII. 17–18.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1991/2003 Egy néprajzi szintézis lehetőségei. In: Kósa László: *Erdély néprajza*. III–IV. (Hozzászólás Kósa László cikkéhez). 212–217.

PÁLFI Csaba

1970 *A Gyöngyösbokréta története*. Tánctudományi Tanulmányok 1969–1970. 115–161.

1981 *Kecsetkisfalud a Gyöngyösbokrétában*. Tánctudományi Tanulmányok 1980–1981. 317–331.

PÁVAI István

1995 A moldvai népzenei dialektus. *A Magyar Kodály Társaság Hírei* XVII. 20–23.

2002 The Folk Music of the Moldavian Hungarians. *Hungarian Heritage* 1–2. 42–48.

RAJECZKY Benjamin (szerk.)

1969 *Magyar népzene I*. Hungaroton LPX 10095-98 hangmez. Budapest

1972 *Magyar népzene II*. Hungaroton LPX 18001-04 hangmez. Budapest

1982 *Magyar népzene III*. Hungaroton LPX 18050-53 hangmez. Budapest

RÉTHEI PRIKKEL Marián

1924 *A magyarság táncai*. Budapest

SÁROSI Bálint

1995 Az erdélyi népzenei dialektus. *A Magyar Kodály Társaság Hírei*. XVII. 19–20.

SZALAY Olga

1988 A moldvai dialektus néhány sajátossága Veress Sándor gyűjtése alapján. *Zenetudományi Dolgozatok*. 183–202.

TARI Lujza

1995a A magyar népzenei dialektusok a Magyar Népzenei Antológia hanglemezsorozat tükrében. *A Magyar Kodály Társaság Hírei*. XVII. 11–13.

1995b Az északi népzenei dialektus. *A Magyar Kodály Társaság Hírei*. XVII. 13–17.

TÓTH Zoltán

1991 Társadalmi formák és problémák gyűjtőmedencéje. *Ethnographia* 3–4. 223–225.

VARGYAS Lajos

1981 *A magyarság népzeneje*. Budapest

1986/1999 Nemzeti kultúra – világkultúra. Vargyas Lajossal beszélget Ittész Mihály. In: Vargyas Lajos: *Keleti hagyomány – nyugati kultúra. Néprajzi, zenei, irodalmi tanulmányok második gyűjteménye*. Budapest. 1999. 108–119. Első megjelenés: *Forrás* 1986/7. 1–11.

VERESS Sándor

1931 Népzenei gyűjtés a moldvai csángók között. *Ethnographia*. XLII–XXIII. 3. 133–143.

VIKÁR Béla

1943 Erdélyi út a fonográffal. In: Gunda Béla (szerk.): *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára*. Budapest. 88–96.

VISKI Károly

1937 *Hungarian Dances*. Budapest–London

WILHEIM András

2000 *Beszélgetések Bartókkal. Interjúk, nyilatkozatok 1911–1945*. A kötet anyagát összegyűjtötte, a szöveget gondozta, és a jegyzeteket írta Wilhelm András. Budapest

Olosz Katalin

Ismeretlen magyar népballada Szabó Sámuel diákgyűjtőinek hagyatékában

(Az ördögnek eladott leány)

A marosvásárhelyi református kollégium ifjúsági önképző-körének 1862. november 25-i gyűlésén szokatlan, a kor általános gyakorlatától eltérő indítvány gondolata vetődött fel. A korabeli jegyzőkönyvben így rögzült a pillanat: „Fölmerül, hogy társulatunk működésének egyik nevezetes ágát tehetné a népdalok, népmesék, népnél divatozó szójárások, közmondások stb. gyűjtése és vizsgálata.”¹ Ezen a gyűlésen azonban határozat nem született, a részletes tanácskozást a következő összejövetelre halasztották. A december 16-i gyűlésen a kör tanárvezetője terjesztette elő a javaslatot: „Tiszteletbeli elnök, Tkts. Szabó Sámuel úr indítványt és javaslatot terjeszt elő a népdalok, népmesék, népnél divatos szójárások, helynevek stb. gyűjtése iránt” – olvashatjuk a jegyzőkönyvben, mely azt is rögzítette, hogy „Társulat örömmel fogadja, s ezek gyűjtését egyik fő feladatául tűzi ki, s egyszersmind felkéri T. elnök a[tyánk]fiát: legyen szíves elvállalni, hogy a begyűlendőket átnézve – terjessze ő elé.”²

A határozatot igen jó időpontban hozta meg az önképző társulat: a karácsonyi szünetre hazaszéledő diákságnak nyomban alkalom kínálkozott a gyűjtőmunka kipróbálására. Ugyancsak a jegyzőkönyvi bejegyzések bizonyítják, hogy az indítvány nem volt pusztába kiáltott szó: a szünetet követő első körüli ülésen, 1863. január 14-én Szabó Sámuel már „felolvas nehányat a bejött népdalok közül, s örömét fejezi [ki] a szerencsés kezdeten”.³

A sikeres kezdet után erőteljes gyarapodásnak indult a közös gyűjtemény. 1863. április 21-én, négy hónappal a határozat megszületése után, Szabó Sámuel már így számolhatott be Arany Já-

¹ Jegyzőkönyv 1857–[1864]. 126. lap, 35. pont.

² Uo. 131. lap, 61. pont.

³ Uo. 134. lap, 72. pont.

nosnak a marosvásárhelyi diákok gyűjtőmunkájáról: „Főoskolánk önképző társulata már régebben gyűjt népdalokat és mondákat. Gyűjtését igyekszem hovatovább mind terjedtebbé, több oldalúvá tenni; szándékozunk: mihelyt 8–10 nyomtatott ívre való összegyűl világ elébe bocsátani. Addig is némileg mutatványul, és hogy az irodalom is tudjon valamit rólunk, időnként a becesebb darabok közül küldözhetek, ha János Bácsi használhatja őket.”⁴ Ezzel a levéllel indította el Szabó Sámuel ötrészes közleménysorozatát, mely Arany János *Koszorújában* látott napvilágot 1863–65 között, s amely tulajdonképpen az egyetlen korabeli tájékoztatás és adatközlés a gyűjtőmozgalom eredményeiről és eredményeiből.

Arany Jánosnak szóló levelében Szabó Sámuel Gyulai Pálnak is üzent; annak a Gyulai Pálnak, ki az Erdélyi Múzeum-Egylet 1860. február 25-i ülésén elsőként mutatott be erdélyi népballada-szövegeket, többek között Molnár Anna balladáját,⁵ s akinek felolvasása döntő lökést adott Kriza Jánosnak az újabb nekigyürkőzésre, hogy végre tető alá hozza a *Vadrózsákat*. „Gyulainak azt izenem – olvashatjuk a levél végén –, hogy közelebről kaptam egy gyönyörűséges szép Molnár Annát, mely az övét kiegészíti és homályos helyeit megfejt. Van nekem egy új Kádár Katám, csak-hogy kissé prózai öltönyben. Hát Gyulafi Katalin milyen felséges!... nem foly-e a nyálad utánok!...”⁶

Ilyen beharangozás után azt vártuk volna, hogy az említett balladákat, mint „legbecsesebbeket” Szabó Sámuel hamarosan nyilvánosságra hozza a *Koszorúban*. Molnár Anna emlegetett balladája – egy további változattal megtoldva – valóban meg is jelent Szabó Sámuel második közleményében⁷, a másik két balladáról azonban mintha megfeledkezett volna a marosvásárhelyi tanár. Az önképzőkör kéziratos diáklapjában aztán magyarázatot találtunk a *Kádár Kata* közzétételének elmaradására: prózai részekkel kiegészített, töredékes balladaszöveg volt Szabó Sámuel birtokában –

⁴ Szabó Sámuel levele Arany Jánosnak. Marosvásárhely, 1863. április 21. Autográf levél a MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: K 513/474.

⁵ Gyulai Pál előadása nyomtatásban: Gyulai P. 1860.

⁶ Szabó Sámuel levele Arany Jánosnak. Marosvásárhely, 1863. április 21. Autográf levél a MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: K 513/474.

⁷ F. Szabó Sámuel 1864. 547–548.

erre utalt maga Szabó is a „kissé prózai öltöny” emlegetésével.⁸ A harmadik balladának viszont nyoma veszett: az önképzőköri jegyzőkönyvekben nincs utalás rá, s a kéziratos diáklapban sem „tették közzé”. Mindebből arra következtettünk, hogy Szabó Sámuel ezt a balladát a később kiadandó kötet számára tartogatta. Azonban – mint ismeretes – az összesítő gyűjtemény soha nem jelent meg, s a körülmények egyértelműen arra utalnak, hogy *Gyulafi Katalin* „felséges” balladája Szabó Sámuel teljes hagyatékával együtt örökre elveszett számunkra.

Mindez valóban így is történt volna, ha a *Gyulafi Katalin* gyűjtője nem közölte volna a balladát 1867 novemberében, a *Jó Barát* című Pesten megjelenő, rövid életű folyóiratban.⁹ A mezőbándi születésű Kovács Gyula Szabó Sámuel egyik legszorgalmasabb és legszerencsésebb kezű gyűjtője volt. Kezdetől fogva bekapcsolódott a gyűjtőmozgalomba, s marosvásárhelyi tanulmányainak befejezéséig kitartott mellette. Jegyzőkönyvi bejegyzések tanúskodnak arról, hogy Kovács Gyula 1862 ősztől 1866 nyaráig állandó munkatársa volt Szabó Sámuelnek. Különösen a népbaladák gyűjtésében jeleskedett: több klasszikus balladánk korai lejegyzése fűződik nevéhez (*A hajdúkkal útnak induló leány*, *Az elcsábított anya*, *Hibás leány kérője*, *Guzsalyasban*, *Párjavesztett gerlice*, *A szeretet próbája*), és ő találta meg azt az eddig invariáns balladát, mely mind a mai napig ismeretlen maradt a magyar balladairódalomban, s melyet *Gyulafiné* címen tett közzé 1867-ben a *Jó Barát*ban.

Felvetődhet a kérdés, hogy miként jutott a ballada ebbe a fővárosi, de alig ismert, kéthetenként megjelenő ismeretterjesztő folyóiratba. Úgy gondoljuk, hogy az akkor már a selmecbányai erdészeti akadémián tanuló Kovács Gyula testvérbátyja, Kovács Albert révén kerülhetett kapcsolatba a lappal. Kovács Albert, a pesti református teológiai akadémia tanára¹⁰ az ötvenes években osztálytársa volt a marosvásárhelyi református kollégiumban Réthi La-

⁸ Kádár Kata. Közlő Lőrinczi Dénes. *Közlemények* 1863. 1. sz. (március 7.) 7–10.

⁹ Kovács Gy. 1867b.

¹⁰ Szinnyei J. 1899. VI. 1187–1190.

josnak, a *Jó Barát* szerkesztőjének.¹¹ Réthi, aki a hatvanas évek közepétől maga is érdeklődéssel fordult a néphagyományok felé, hamar kimúlt korábbi folyóiratában, a *Növendékek Lapjában* (1865) is helyet adott a marosvásárhelyi diákok gyűjtéséből publikáló Szabó Sámuel közleményeinek, minden bizonnyal örömmel fogadta a szülőföldje népköltészetéről hírt hozó két balladát, melyeket Kovács Gyula juttatott el hozzá. Ezek egyike a *Párjavesztett gerlice* egy változata volt¹², a másik pedig a *Gyulafiné* címen közölt, addig nem ismert, s azóta is ismeretlenségben lappangó ballada, melynek szövegét most újraközöljük a *Jó Barát* után.

Gyulafiné

– Szakácsim, szakácsim,
Kinek süttek-főztek?
Mert vendégünk nincsen,
S vendéget se vártok!
– De vendégünk nincsen,
De vendéget várunk,
Mert eladott téged
Asszony-édesanyád
Török rab országba,
Török rab királynak.
– Biz’ eladott engem
Pokol mélységébe
Legnagyobb ördögnek!
Avval ő beméne
Ágyas kis házába. –
Avval odaméne
A török rab király:
– Add elé leányod
Gyulafi Lászlóné!
– Gyere ki, gyere ki
Gyulafi Katalin!
– Bizony nem megyek én

¹¹ Réthi Lajosról l. Szinnyi J. 1906. XI. 821–824.

¹² Kovács Gy. 1867a.

Te fekete hengér!
Avval úgy berugá
Ágyas kis ház-ajtót,
Derekan ölelé,
S erővel behajtá
A gyászos hintóba.
Úgy mennek, úgy mennek
Ama régi úton.
– Szállj le immár, szállj le
Gyulafi Katalin!
– Bizon nem szállok én,
Te fekete hengér,
Ha eddig el hoztál,
Vigy el már tovább is.
Úgy mennek, úgy mennek
Rengeteg erdőbe.
– Szállj le immár, szállj le
Gyulafi Katalin!
Bizon nem szállok én,
Te fekete hengér,
Ha eddig el hoztál,
Vigy el már tovább is!
Úgy mennek, úgy mennek
Kőszikla tetején.
– Szállj le immár, szállj le,
Gyulafi Katalin!
– Bizon nem szállok én,
Te fekete hengér.
Ha eddig el hoztál,
Vigy el már tovább is!
Derekon ölelé,
S kőszikla tetején
Hanyatán kötözé.
Mind azt kiáltozza:
Egek, borítsatok,
Felhők szakadjatok;

Mindenféle férgek
 Fejem felett vannak.
 Oda kerekedék
 Egy fekete hattyú;
 Onnan elrepüle
 Gyulafi Lászlóni.
 – Kelj fel immár, kelj fel
 Gyulafi Lászlóné!
 Mert a te leányod
 Kőszikla tetején
 Hanyatán kötözve
 Mind azt kiáltozza:
 Egek borítsatok,
 Felhők szakadjatok;
 Mindenféle férgek
 Fejem felett vannak.
 – Kelj fel, kocsis, hámozz,
 Fogj a gyászhintóba!
 Első kakasszókor
 Oda érkeztenek,
 Másod kakasszókor
 Fel oldták a leányt;
 Harmad kakasszóra
 Haza érkeztenek,
 Negyed kakasszóra
 Kimúlt a világból.

*Mezőbánd¹³, 1863 Gyűjtő és közlő Kovács Gyula

A ballada gyűjtésének pontos időpontját nem ismerjük, az időközt azonban, mely alatt a ballada Marosvásárhelyre beérkezett, meg tudjuk határozni. Az intervallum legkorábbi időpontjának a gyűjtőmozgalom meghirdetésének dátumát – 1862. december 16-át – tekinthetjük, legkésőbbinek pedig az Arany Jánosnak írt levél keltezésének idejét (1863. április 21-ét). A gyűjtő nevének ismeretében további pontosításra is lehetőségünk van: az

¹³ A * arra utal, hogy a helymeghatározás feltételezett.

önképzőköri üléseken Szabó Sámuel példás pontossággal nyugtázta a beérkező gyűjtéseket, s a kör vezetőjének „jelentéseit” rögzítették a jegyzőkönyvek. Ezek szerint Kovács Gyula az elsők között válaszolt Szabó Sámuel 1862. december 16-i foklörgyűjtő felhívására: az 1863. március 14-i társulati ülésen Szabó Sámuel az ő népdalgyűjteményéből olvas szemelvényeket, az 1863. április 22-i gyűlésen pedig „elnök a[tyánkfi]a bejelenti, hogy a szorgidón jött be Kovács Gyulától 133, Csiki Lajostól 44, Aszalos Györgytől 4, Kovács Ödöntől 2, Székely Elektől 1, összesen 184 népköltemény”.¹⁴ A *Gyulafiné* érkezhett ezzel a „szállítmánnyal” is, hiszen április 21-én – egy nappal az önképzőköri ülés előtt, említett levele írásának napján – Szabó minden bizonnyal már számba vette és ismer- te az újabb gyűjtéseket. Mindent összevetve tehát Gyulafiné balladáját Kovács Gyula 1863 márciusában vagy áprilisában – két-három hónappal a *Vadrózsák* megjelenése után – gyűjthette, s minden valószínűség szerint szülőfalujából, Mezőbándról hozta a kollégiumi diákság közös gyűjteményébe.

Amint már utaltunk rá, a ballada – jöllehet nyomtatásban is megjelent – teljes ismeretlenségben maradt a szakirodalom számára. Sem Vargyas Lajos balladamonográfiájában¹⁵, sem Faragó József összesítő válogatásában nem szerepel¹⁶, s így természetesen elmaradt tipológiai besorolása is.

A ballada meglétéről Vargyas Lajos tudott, de teljes szövegét nem ismerte. Annak a néhány idézett részletnek és a hozzájuk fűzött kommentárnak az alapján mondott véleményt a balladáról, melyeket dr. Elek Oszkár *A török a magyar néphagyományokban* című kéziratban maradt tanulmányában talált.¹⁷

Elek Oszkár a balladát egyértelműen *A töröknek eladott leány* balladatípus körébe sorolja. A következőket írja a *Gyulafiné*ről:

„A mondáktól a balladák abban térnek el, hogy ezek enyhítik valamelyest a rablás mozzanatát. Az anya vagy a fivér játssza a török kezére a leányt. Megkapó egy régi székely népballadánk, *Gyulafiné*. Eladta leányát, Katalint a töröknek. Ez nem akar menni

¹⁴ Jegyzőkönyv 1857–[1864]. 149. lap, 138. pont, illetve 151. lap, 145. pont.

¹⁵ Vargyas L. 1976.

¹⁶ Faragó J. 1999.

¹⁷ Elek O. é. n. [1933?]

a fekete hengerrel. De a török beerőszakolja a gyászos hintóba. Fekete erdőbe jutnak, majd kőszikla tetején »hanyatán kötözé«. Katalin hattyúval üzen anyjának:

Első kakasszókor
Oda érkeztenek,
Másad kakasszókor
Feloldták a leányt,
Harmad kakasszóra
Haza érkeztenek,
Negyed kakasszóra
Kimúlt a világból.”¹⁸

A ballada közlőjét Elek Oszkár tévesen Kovács Gábornak írja, forrásként azonban ugyanazt a *Jó Barát*beli balladát tünteti fel, mint amit Kovács Gyula neve alatt találtunk. Elek után természetesen Vargyas Lajos is tévesen nevezi Kovács Gábornak a közlőt, s a fenti kommentár és versidézet alapján a következőket írja a balladáról, a *Nászmenetben haldokló menyasszony* típus magyarázatában: „Egy kétes hitelű följegyzés (Kovács Gábor közlése, *Jó Barát* 1867, 107., lásd EA 92. Elek Oszkár tanulmánya) a következőket közli lelőhely nélkül: Gyulafi(nak) eladta leányát, Katalint a töröknek. Ez nem akar menni a *fekete hengerrel* (= hóhér). De a török beerőszakolja a gyászos hintóba. Fekete erdőbe jutnak, majd *kőszikla tetején hanyatán kötözé*. Katalin hattyúval üzen anyjának. »Első kakasszókor Odaérkeztenek, Másod kakasszókor Eloldták a leányt, Harmad kakasszóra Haza érkeztenek, Negyed kakasszóra Kimúlt a világból.« Hogy idetartozik-e, mint az elejéből sejthetnénk, nagy kérdés, a továbbiak annyira eltérnek, homályosak és egyedülállóak. A verses rész a *Mennybe vitt leányra* emlékeztet.”¹⁹

A teljes szöveg ismeretében nyugodtan válaszolhatunk Vargyas Lajos kérdésére: a *Gyulafiné* nem tartozik a *Nászmenetben haldokló menyasszony* típusához. És nem tartozik a *Töröknek eladott leány* típushoz sem, noha a balladai bonyodalmat az indítja el, hogy Gyulafi Katalint „asszony-édesanya” eladta „Török rab or-

¹⁸ Elek O. é. n. [1933?]. 30.

¹⁹ Vargyas L. 1976. II. 169.

szágba, Török rab királynak.” A leány tudja, hogy annál is rosszabb fog vele történni: „Biz eladott engem Pokol mélységébe, Legnagyobb ördögnek.” Ezt a kijelentést felfoghatnánk úgy is, mint egyfajta túlzást: a leány számára az, hogy a török király kezére adják, ugyanazt jelenti, mintha a pokolbeli ördögnek adták volna. A továbbiakban azonban a leányért érkező „török rab király”-t, ki rátöri az ajtót Gyulafi Katalinra, s a parancsát megtagadó leányt erőszakkal behajítja a gyászos hintóba, a leány következetesen „fekete hengér”-nek nevezi. Többé nincs szó arról, hogy „török rab országba” menne a hintó, a „fekete hengér” olyan színtereken viszi magával a leányt, melyek óhatatlanul egy túlvilági (alvilági) utazás képzetét keltik: „régí úton”, „rengeteg erdön”, „kőszikla tetején” halad a hintó. (A pokol felé vezető utat Dante is *nagy sötétlő erdőként* jeleníti meg!) S miután a leány háromszori felszólításra sem hajlandó kiszállni a hintóból, a „fekete hengér” „Derekon ölelé, S kőszikla tetején Hanyatán kötözé.” A leány eget ostromló, kétségbeesett kiáltására „odakerekedék” egy fekete hattyú – a túlvilág, a halál madara –, az víz hírt Gyulafi Lászlónénak leánya végveszedelméről. Az anyának az utolsó percben sikerül kimentenie a lányt túlvilági fogságából, mert a hajnali kakasszó megtöri az ártó hatalom erejét, de a szerencsétlen leány nem éli túl a borzalmas utazást, „Negyed kakasszóra Kimúlt a világból”.

Nem véletlen, hogy a ballada záró sorai *A mennybevit leány* balladájára emlékeztették Vargyas Lajost. Gyulafi Katalin balladája a *Júlia szép leány* ellentétpárja. Júliáért égi küldött, fodor fehér bárány jön az aláereszkedő gyalogösvényen, Katalint „fekete hengér”, az alvilág küldötte ragadja el erőszakkal. Júliát gyöngéd anyai sirató, húzatlan szólaló mennyei harangok zengése, mennyei gyertyák fénye kíséri útján, Gyulafi Katalint anyja adja el, s erőszak kényszeríti arra a komor utazásra, melyből már csak holtan kerülhet vissza. Júlia szép leány rajongó boldogsággal meséli anyjának az égi követ érkezését és kívánságát, Gyulafi Katalin a vendéget váró szakácsoktól tudja meg, hogy anyja eladta, s mindvégig ellenáll a „fekete hengér” akaratának: a felszólításra nem jön ki „ágyas kis házából”, a hintóba erőszakkal kell „behajtani”, s útjuk során – talán, hogy késleltesse végzete beteljesedését – a „fekete hengér” parancsát háromszor tagadja meg: nem száll ki a hintóból, mond-

ván: „Ha eddig el hoztál, vigy el már tovább is.” (A kialakított átírási elvektől eltérően e sorok írásában megtartottam az eredeti írásmódot, mert szándékosságot gyanítottam az igekötő és ige különírásában. Lehet, hogy a marosvásárhelyi diák pusztán az ütemhatár hangsúlyossága folytán írta így a szöveget, de az is lehet, hogy ily módon kaphatott különös, értelmi hangsúlyt a lényeg: a leány nem önként jött, hanem hozta a „fekete hengér”. Elképzelhető egy olyan értelmezése is az igekötő és ige különírásának, hogy az idézett sorok ’ha eddig el hoztál, vigy el már tovább is’ értelemben fogalmazódtak meg.)

Ha formális kritériumok alapján kísérelnők meg a ballada tipologizálását, akkor *A töröknek eladott leány* balladatípusba kellene sorolnunk Gyulafiné balladáját. E típus szövegváltozatai azonban teljesen eltérnek a *Gyulafiné* szövegszerkezetétől és koncepciójától, s különben is, amint már fennebb elemeztem, Gyulafi Katalint az anyja nem a töröknek, hanem az ördögnek adja el. Ezért úgy gondolom, hogy indokoltabb, ha e balladát – egyedülálló szövege alapján – *Az ördögnek eladott leány* típusmegnevezéssel jelöljük a továbbiakban.

Érdeemes felfigyelnünk még egy apróságra, ami azonban mélyebb jelentés hordozója is lehet: a ballada élére címként nem a tragikus sorsú leány neve került (ámbar Szabó Sámuel idézett levelében *Gyulafi Katalin* balladáját említi), hanem az anyáé, Gyulafinéé. S ez logikus is. Gyulafi Katalin szenvedő alanya csupán mások döntésének. Gyulafiné viszont saját korábbi elhatározásának (alkujának?) szörnyű következményével szembesül, s próbálkozik meg annak jóvátételével – eredménytelenül. Ő is, mint Budai Ilona, a ballada végén kifosztottan, reményvesztetten nézhet szembe önmagával, döntésének kárhozatos voltával.

S ha már itt tartunk, nem árt egy pillantást vetnünk egy olyan történeti mondai hősré, aki Gyulafinéhoz hasonlóan paktumot kötött az ördöggel. Távol áll tőlem annak a szándéka, hogy a ballada szereplőit és témáját valós történelmi személyekkel és eseményekkel azonosítsam, mégis óhatatlanul fel kell vetnem két, Kóvári László által rögzített erdélyi népmonda és a ballada koncepciója s szereplői közötti összefüggés lehetőségének gondolatát.

A Kis-Küküllő bal partján elhelyezkedő Szentdemeter kastélyáról írja Kővári, hogy „építéséről csak a rege szól. Szerinte Balási és Nyujtódi, két népszarló kezdé építeni. Azonban építészeti anyaguk csakhamar fogytára járt, s az építés megállott. A két építő bújában kifakadt, s kimondják, miképp mennybeli jogukat is odaadnák, csak fölépíthetnék. Erre az ördög előpattan, a kijelölt áron az épületanyagokat megígéri: megadja s fölépült. Amint a kastély készen volt, az ördög azonnal megjelent, Balázsiékat minden éjjel ekébe fogta, s rézostorral sújtogatván, akkora árkot szántata velök, hogy ma is látszik, s a nép Balázsi- vagy ördög árkanak nevezi. Az ekevasat meg is kapák később a jó székelyek, s mint mondják, akkora volt, hogy belőle kilenc szekeret vasztak meg, s mégis megmaradt egy fejszére való.

Egy más néphagyomány szerint csakugyan Balázsi építteti a keze alatti székelyekkel, mint csapatvezér; s mire a kastély megvolt, s a népnek törvény szerint föl kelle hadra kelnie, alattomban arra ösztönte, hogy ne keljenek. Ekkor fordult, a fejedelemmel bepanaszlá őket, s jobbágyaivá tétette, mint engedetleneket.”²⁰

„Annyi történetileg igaz – folytatja most már a történetíró Kővári –, hogy a Balázsiak a Báthori Gábor fejedelem adományából csakugyan bírták [a szentdemeteri kastélyt]. Már 1647-ben *gr. Gyulafi László kezén van, neje, Balázsi Erzsébet által* (kiemelés tőlem, O. K.). Utána még két Gyulafi László bírta, az utolsónak egyetlen fiörökösét fölbérelt dajkája az északi ablakból kiejtette. [...] 1660-ban e kastély szomorú látvány tanúja. Lázár György, Barsai fejedelem eszes tanácsosa, Kemény János elől ide fut Gyulafinéhoz, de Kis András csapatvezér a kastély alá jön, Lázárt belőle kiveszi s helyben felkoncolják.”²¹

Mindezekből számunkra az figyelemre méltó, hogy a 17. század folyamán Erdélyben több Gyulafiné is élt, s közülük az első abból a Balázsi családból származott, melyről a népmonda azt örökítette át két évszázad távolából a 19. század derekára, hogy ördöggel cimboráló, vagy ami talán még ennél is rosszabb, hogy szószegő, alattomos bajkeverő. Ezek után csodálkozhatunk-e, ha a szájhagyományban az ördöggel paktumot kötő, édes gyermekét a

²⁰ Kővári L. 1852. 214–215.

²¹ Uo. 215.

„fekete hengérnek” eladó asszonyt Gyulafinének nevezi a népballada. Persze, mindez lehet merő véletlen is, messzemenő következtetések levonására semmiképpen sem ragadtathatjuk magunkat. S végső soron nem is ez a legfontosabb *Gyulafiné* balladájával kapcsolatban. Sokkal inkább annak örvendhetünk, hogy még a 21. század elején is új, eddig ismeretlen balladatípussal gyarapodott a magyar népballadák tárháza.

Irodalom

ELEK Oszkár

é. n. [1933?] *A török a magyar néphagyományokban*. Kézirat a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában. Budapest. Jelzete: EA 92.

FARAGÓ József

[1999] *Ószékely népballadák*. Összesítő válogatás Faragó József gondozásában, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Második, átnézett kiadás. Bukarest–Kolozsvár

GYULAI Pál

1860 Adalék népköltészetünkhöz. (Olvastatott az Erdélyi Múzeumegylet febr. 25-kén tartott tudományos ülésén) *Budapesti Szemle*. IX. kötet. XXX. füzet. 272–299.

JEGYZŐKÖNYV

1857–[1864] *Önképzőtársulati jegyző- és emlékkönyv*. Kézirat a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Bolyai állományában. (A Református Kollégium iratai) Jelzete: MS Fo. 408.

KOVÁCS Gyula

1867a Dal a bús gelice madárról. *Jó Barát* (Pest). I. 1. (okt. 1.) 7. hasáb.

1867b Gyulafiné. Népballada. *Jó Barát* (Pest). I. 4. (nov. 16.) 107–108. hasáb.

KŐVÁRI László

1852 *Erdély régiségei*. Pest

KÖZLEMÉNYEK

1863–66, 1868 *Közlemények az Önképzőtársulati Művekből*. A marosvásárhelyi Református Kollégium önképzőkörének kéziratos diáklapja. Kézirat a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Bolyai állományában. (A Református Kollégium iratai). Jelzete: MS 408 Fo.

F. SZABÓ Sámuel

1864 Székely népköltemények. II. *Koszorú* II. első félév. 23. (június 5.) 547–550.

SZINNYEI József

1891–1914 *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Budapest

VARGYAS Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa I–II*. Budapest

Viga Gyula

A táj átalakítása és a hagyományos népi kultúra korszakai

(Néhány megjegyzés a Bodroghöz kutatása kapcsán)

1. A környezeti korrelációknak a kultúra tagolódásában játszott szerepe igen korai periódusától része a társadalomtudományi kutatásoknak, köztük az etnográfiai-etnológiai vizsgálatoknak.¹ A civilizáció fejlődésével a környezet ökológiai faktora mellett mind nagyobb teret nyertek a kulturális környezeti tényezők: az azonos gazdasági formációkkal összefüggésben, különféle kulturális típusok jöttek létre. Mindez aláhúzza a gazdaságon kívüli szférák hatásának jelentőségét csakúgy, mint az ember által folyamatosan alakított természeti-környezeti tényezők szerepét.² A néprajz az alkalmazkodás, a táji feltételek és a kulturális válaszok szakadatlan sorát tárta fel, az európai kutatás homlokterében hosszú időn át éppen a műveltség táji változatainak felderítése állt. Az etnográfia általában olyan ökoszisztémákat vizsgált, ahol az ember és a környezeti hatások viszonylagos harmóniában léteztek, így az *ökológiai amplitúdó* tűrészatárai távolinak tűntek. Ilyen módon a történeti aspektusú életmódvizsgálatok tulajdonképpen az ember és környezete ökológiai diszharmóniájának históriáját írják, ha az ember – *ökológiai plaszticitása* révén – nem tartozna a generalista élőlények közé. (Mindez persze nem jelenti, hogy a megváltozó gazdasági-kulturális interakciók nem rontották folyamatosan az ember *ökológiai stabilitását*, s nem indítottak volna el olykor beláthatatlan folyamatokat az alkalmazkodásban.) Az sem véletlen, hogy a néprajzi értelmezésben látható cezúra következik, amikor – a 18. századtól kezdődő demográfiai növekedés és az Európa tájain lassan terjedő industrializáció miatt – egyre inkább „megbomlik” a táj és a kultúrában élő ember korábbi, alapvetően harmonikusnak vélt viszonya. Számosan a „megelőző állapot” folyamatosnak, „ha-

¹ Kroeber, A. L. 1931. 250.

² Gunda B. 1986. 3., Nádasi É. 1985. 26.

gyománynosnak” vélt töredékeiből igyekeznek 19–20. századi életmód- és műveltségi modelleket konstruálni. Márpedig a változások, például a környezet átalakításának és a műveltségre gyakorolt hatásának feltárása éppen olyan fontos tanulságokkal szolgálhat, mint az *ökológiai optimum* vizsgálata.

Ha a gazdaság és a műveltség változásait vizsgáljuk, s hosszú történeti folyamatnyalábok azonos és eltérő rész-szakaszait elemezzük, akkor a kultúra folyamatossága jobbra általánosan emberi (és kutatói) ideát jelent. A 21. század elejének embercsoportjai akkor is örökösei a múltjuknak – és meghatározottak az által –, ha az eszközeik, technikájuk, munkakultúrájuk, eljárás módjuk már semmiben nem emlékeztet az elődeikére. Az esetek többségében, egyfajta absztrakció révén azonos a szülőföld is: annak számos részletét átformálták az előző generációk. A kultúrában élő ember műveltségének örök sajátossága éppen ez a viszony az elődök örökségéhez: környezetében, társadalmi státusában, kulturális jegyeiben és önazonosságában, habitusában, gesztusaiban szüntelenül felfedezni véli elődeit, jóllehet – a család és a szocializáció szűk színtereit leszámítva – nincs közvetlen kontaktusa elődeivel.

Az etnográfus számára – ha az „egészet” akarja megérteni, s annak érdekében „komplex” módon vizsgálódik –, meglehetősen pontosan kirajzolódnak a gazdaság, a társadalom és a kultúra történetének szakaszai, abban a környezet változtatásának mindezekre gyakorolt hatásai is. Feltárul az is, hogy a változó környezet – beleértve a társadalmi, kulturális környezetet is – milyen szerepet játszott egy közösség, ill. a társadalom egyes tagjainak kulturális viselkedésében, valamint az, hogy az ember, mint a környezeti tényezők egyik „dinamikus eleme”, az egyes korszakokban milyen lehetőségekkel rendelkezett a kulturális adaptáció, a beilleszkedés és a specializáció területén.³

Az *alkalmazkodás* és a *specializálódás* okán hangsúlyozni kell, hogy ugyanazon földrajzi viszonyok között, ugyanazon a területen a különféle társadalmi csoportok eltérő létfenntartási módokat követhetnek. Vagyis többé-kevésbé járható *alternatívák* lé-

³ Frake, O. Ch. 1962. 53–55.

tezhetnek az egyes életmód-stratégiákban.⁴ Igaz, a „választás” olykor szociális kényszer, általában is a külső hatások és a kulturális örökség befolyásolja azt, mégis, az ökológiai tényezők csak ritkán jelentenek abszolút kultúraalakító erőt. Az alkalmazkodás önmagában is dinamikus folyamat, amely attól (is) függ, hogy a környezeti korrelációk – egy-egy történeti szakaszban – milyen viszonyban vannak az emberi-történeti tényezőkkel.⁵

Hardesty, L. D. véleménye szerint *a kultúra az alkalmazkodóképesség emberi módja*.⁶ Hozzá kell tenni természetesen, hogy az alkalmazkodás alatt nem csupán a környezettel mint természeti feltételekkel való korreláció módjait kell értenünk, hanem a környező, eltérő műveltségekkel, vagy részársadalmakkal kialakuló viszonyt is; a táji-kulturális különbségek kiegyenlítésére való állandó törekvést is. Ez persze része minden műveltségnek, s az általam vizsgált történeti táj, a Bodroghöz esetében is egyértelmű, hogy ezek együttesen mozzatják az életmód, a műveltség változásának.⁷ Ezek komplex átalakulása nyitja meg folyamatosan a tájat, s a változás, egyszersmind a modernizáció emeltyűit teremti meg. Megítélésem szerint tehát a különböző műveltségi csoportok, elsősorban az eltérő környezeti feltételek között élő, vagy azonos feltételekre másfajta kulturális választ adó közösségek kapcsolata éppen úgy része az alkalmazkodásnak, mint az egyes csoportok környezeti korrelációja. Ennek megfelelően, egy-egy táj népének lehetőségeit alapvetően befolyásolja, hogy hozzá hasonló életmódot folytató csoportok veszik körül, vagy más műveltségi formációkban élőkkel tarthat rendszeres kapcsolatot. Vagyis, az ökológia *humán élettér* fogalmát ki kell bővítenünk a társadalmi faktorial: a közeli és távolabbi csoportokkal való kapcsolattal, ami az európai parasztek történetében – lévén a paraszti kultúra részkultúra –

⁴ Wellmann Imre még a feudalizmus 18. századi kötöttségei között is felismerte az egyéni törekvéseket. Wellmann I. 1980. 369–449.

⁵ Anell, B. 1964. 7–9.

⁶ Hardesty, L. D. 1974. 460.

⁷ Birket-Smith, K. 1964. 23.

mindenütt meghatározó tényező. S nem árt leszámolni a paraszti autarkia mítoszával is.⁸

Kevesebb figyelmet fordított a kutatás a tájban élő ember és a környezete „mitologikus” viszonyára, arra, hogy a táji adottságok, az organikus viszonyban változó tér és formák miként jelennek meg egy-egy közösség hiedelmeiben, folklórájában. Úgy tűnik, mintha a természeti feltételek és az azokhoz való alkalmazkodás folyamatában keletkező, irracionális elemek, vonatkozások a kultúra önálló mezőiben keletkeznének és változnának. Ez bizonyára tévedés, ám – leszámítva a természetben élő ember hiedelmei kutatásainak klasszikus időszakát –, ezek a vizsgálatok a hagyományos kultúra változásának tükrében igen ritkák.⁹

2. A táj és a benne élő ember viszonya organikus, s csupán a korrelációjukkal foglalkozó szaktudományok eszköztára és metodikája eltérő. Mindez a hazai tudományosságban sem új dolog, mert a hazai antropogeográfia művelői ebben a szellemben dolgoztak, hasonlóan a történeti földrajz és társadalomföldrajz mai jeleseihez, de talán hozzátett a kérdéskör megértéséhez a néprajztudomány is. Érdeemes idézni a problematika kitűnő ismerője, Mendöl Tibor teoretikus véleményét. 1947-ben, az emberföldrajzról készült áttekintésében, Ratzel milió-elméletére utalva, így fogalmaz: „Az emberföldrajz mai képviselői tudományuk főfeladatát már nem abban látják, mint Ratzel... Szerintük, s mondhatni minden mai antropogeográfus szerint is, az emberföldrajz legfőbb tárgya nem a természetes környezet hatása az emberre, már csak azért sem, mert hiszen nincsen olyan tudomány, amelyik egymaga meg tudna birkózni ezzel a rettenetesen szétágazó kérdéssel. Ezen meg kell osztoznia az emberrel foglalkozó valamennyi tudománynak, köztük az emberföldrajznak is. De az emberföldrajz vizsgálatának főtárgya ennek éppen a fordítottja: az ember tájformáló tevékenysége, helyesebben ennek eredménye, a mőtáj.”¹⁰ Másutt így veti fel a kérdést: „...hogyan alakította a parasztságot a

⁸ Barth, Fr. (1969) meghatározását idézi Hardesty, L. D. 1974. 458. „Egy csoport: helye a teljes környezetben, ill. a kapcsolata a rendelkezésre álló forrásokkal és kompetitorokkal.”

⁹ Keszeg V. 2003. 133–150. Összefoglalóan vö. Ujváry Z. 1969.

¹⁰ Mendöl T. 1947. 5.

táj és hogyan formálta a parasztság a tájat?” S így folytatja: „A földrajz a parasztság műtáj alakításáról olyan mértékben tud képet adni, amilyen mértékben adatokat kap a néprajztól és a társadalomtudománytól.”¹¹ Mendöl óta természetesen mind a földrajz, mind a néprajz sokat tett a közös problematika megoldásában, 1947 óta voltak a kérdésben integráló és konvergáló tendenciák. Számomra úgy tűnik, hogy ma átjárhatóak a határok a földrajztudomány és a néprajz között, s például éppen a tájatalakítás és az azt végrehajtó, az alakuló tájban élő ember változó társadalmának és kultúrájának organikus szemléletében a leghatékonyabb a két diszciplína együttműködése.

Számos nézőpont, de különösen a regionális szemlélet közelíti egymáshoz vizsgálatuk tárgyát. A történeti földrajz és a társadalomföldrajz éppen úgy segít áthidalni a tudományszakok közötti – virtuális – árkokat, mint a kultúra táji változatait értelmező komplex néprajzi szemléletmód és az etnográfia megváltozott beszédmódja. Szembetűnő, hogy vizsgálataikban egyre inkább organikus egységben jelenik meg a táj különféle állapotainak történeti szakaszolása, változásainak részletező kidolgozása. Ma már jószerével el sem különíthető a kutatásban a táj minősége és a benne élő emberi közösség azzal való kapcsolata. Két évtizeddel ezelőtt Kósa László így fogalmazott: „Hogy milyen volt és milyen lett a táj, az... a földrajz problematikája, de az eszközök, és módok, melyekkel a tájalakítás történt, a folyamat társadalmi indítékai és feltételei vizsgálatában a néprajz és a művelődéstörténet is érdekelt.”¹²

Ma már tehát a tájatalakítás történeti folyamatának megrajzolásában sem csupán a változtatást megelőző állapot és a megváltozott körülmények hangsúlyozódnak, hanem a kultúrtájat megformáló és a tevékenységével azt alakító, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó ember társadalmának és műveltségének organikus viszonya is. Kitérült a vizsgálatok időkerete is: a Kárpát-medence neolitikációjának ökológiai feltételei éppen úgy beláthatók,¹³ mint a feudális kori erdőirtások határai és hatásai,¹⁴ vagy a

¹¹ Idézi: Kósa L. 1982. 15–16.

¹² Uo. 16.

¹³ Sümegei P. 1998. 367–395., Sümegei P. 2000. 9–25., Sümegei P.– Kertész R. 1998. 144–157.

paraszti polgárosodással is összefüggő vízrendezések históriája és annak a gazdaságra, műveltségre gyakorolt hatásai.¹⁵

Bizonyára a nálunk is erősödő kulturális és történeti ökológiának, a kultúrában élő ember környezeti korrelációjára kiterjedő figyelemnek is része van abban, hogy az elmúlt három évtizedben „divatos” kutatási téma lett a környezetformáló ember históriája.¹⁶ Ez nem csupán az ökológiai elméletek hatásának tulajdonítható, hanem annak a felismerésnek is, hogy az ember és táj viszonyának történeti folyamata egyaránt segítséget jelent a termelési technikák korszakainak és a kultúra táji változatainak értelmezéséhez is. Mindez a hazai néprajzkutatásban nem a globális ökológiai összefüggések megrajzolásában csúcsosodott ki, hanem a regionális kutatásokban: a történeti táj és a változó műveltség táji típusainak megrajzolásában. Bár ebben a vonatkozásban nagy különbségek vannak az egyes vidékek kutatásában, hiszen nem egyformán volt *változtatható* az egyes tájak arculata, jószerevével a történeti Magyarország minden nagytájára vonatkozóan készültek jelentős összegzések, s jövőbe mutató konferenciákon adtak számot a megváltozó környezetről geográfus, valamint társadalom- és kultúrakutató szakemberek. Az újabb összegzések egyszerre adják az eredmények szintézisét, s jelölnék ki újabb, szerteágazó problematikát, ami láthatóan rendszeres feladatot ad majd a következő tudósnevezedék számára is.¹⁷

A legszembetűnőbb tájformáló tevékenység – az erdőirtás és a vízrendezés – a Kárpát-medencében eltérő társadalmi-termelési szisztémában valósult meg. A mezőgazdasági területeknek az erdő rovására való kiterjesztése a tízezer éves agrikultúra történetének meghatározó fejezete. Kontinensünkön – a korai népcsoportok életében játszott alapvető szerepe mellett –, az erdőterületek elfoglalása elsősorban a feudális kor jellemzője, a 18–19. században már inkább az erdő „használatának” szabályozásában, a kiélésében ko-

¹⁴ Müller R. 2000. 27–44.

¹⁵ Frisnyák S. 1990., Kósa L. 1990.

¹⁶ Andrásfalvy B. 1973., Andrásfalvy B. 1975., Borsos B. 1994. 95–105., Gunda B. 1986. 3–13.

¹⁷ Csak három újabb, fontos művet említve: Réfi Oszkó M. 1997., Borsos B. 2000., Bellon T. 2003.

rábban okozott, s nehezen helyrehozható károk enyhítésében jelenik meg az állami szerepvállalás.¹⁸ Mindezeknek megfelelően, az erdőirtások története nagyobbrészt kívül esik a néprajz vizsgálati körén, archaikus formái, a levéltári, néprajzi és eszköztörténeti vizsgálatának eredményei a reliktumok régiségében futnak össze.¹⁹ A vízrendezés viszont – korai lokális próbálkozások ellenére – a polgárosodó Magyarország vívmánya. A „második honfoglalás”-ként is aposztrofált tájatalakítás – a jobbágyfelszabadítással együtt – erőteljes társadalmi változásokat idéz elő, s megvalósítása csak országos intézkedésekkel, állami segítséggel volt elképzelhető. A vízrendezés tájformáló hatása, a paraszti életmódra, termelési technikára gyakorolt hatása viszont lényegesen könnyebben megragadható a néprajz munkamódszerével, már csak azért is, mert folyamata – elsősorban a peremterületeken – a 20. század derekáig is elhúzódott.

A vízrendezés következményeinek megítélése szaktudományunkban is ambivalens. Természetesen nem lehet feladatomban ezen a helyen eldönteni, hogy a *megelőző állapot*, az *ártéri gazdálkodás* mennyire volt *ősi*, s hogy rendszerében a zsákmányolás vagy a termelő gazdálkodás törekvése dominált. Magam azok véleményét osztom, akik *komplex* termelési hagyomány keretei között értelmezik a *vízállásos, időszakosan vízjárta és az ármentes térszínnek* hasznosítását, azzal a megszorítással, hogy a feudális termelési rendben is a mezőgazdálkodásnak van prioritása.²⁰

A Bodrogi köz területén lezajló változásoknak itt csupán azokat a tanulságait veszem számba, amelyek a magyarországi vízrendezés egészének hatásait, következményeit érintik. Ezek egy része kvantitatív számadat, aminek persze minőségi következményei is voltak. Magyarország területén 1879–1918 között a mocsárlecsapolások 2,5 millió kh, 1900-ig a Duna-völgyi társulatok 2 millió kh, a Tisza-völgyiek több mint 4 millió kh területet ármentesítettek, ehhez járult még a száz lecsapolási társulat által mentesített, összesen közel 0,5 millió kh terület. Vagyis összesen, együtt mintegy 9 millió kh új mezőgazdasági terület keletkezett a – Kvassay Jenő által –

¹⁸ Hoffmann T. 1994. 73–99.

¹⁹ Összegzően: Takács L. 1980., vö. R. Várkonyi Á. 1992.

²⁰ Viga Gy. 2001. 75–87.

második honfoglalásnak nevezett munka során.²¹ Csak az ármentesítések megközelítőleg 6,3 millió kh-nyi területet tettek ki, ami azt jelentette, hogy a Kárpát-medence 3,5 millió hektárnyi agrárterületéből mintegy 2,5 millió hektárt az ármentesítéssel nyertek. (Többet, mint a Pó és a Loire völgye és a holland mélyfölkök összessége.)²² A töltések hossza 1895-ben már meghaladta a 4 ezer km-t, a belvízlevezető csatornáké pedig a 3 ezret. A tiszai Alföld csatornahálózata 1846-tól 1920-ig 28 km-ről 12 000 km-re nőtt. A töltések és a csatornák építésénél 240 millió m³, a folyóátvágásoknál pedig 100 millió m³ földet mozgattak meg.²³ A vízrendezés következtében a táj egységesebbé vált, az Alföld két szintjének ősidők óta fennálló, az emberi település és gazdálkodás jellegét meghatározó különbsége jószerével megszűnt. Az egykori árterekről a vízzel együtt eltűnt a vizes világhoz alkalmazkodó növényzet, állatvilág, a hozzájuk alkalmazkodó halász-pákász és szilaj pásztor létforma is. A legelő és a pásztor életforma az egykori árterek szikeseire szorult vissza, másutt a búza, a tengeri és a takarmánynövények táblái foglaltak el csaknem minden helyet.²⁴

Az erdők, nádasok irtása, a rétek és legelők feltörése a parasztbirtokosok sajátos „birtoknövelési” akciója is volt: 1895–1913 között a szántók területe 1,4 millió holddal nőtt, ami mind a kisbirtokot érintette, mivel a 100 hold feletti birtokok területe ebben az időszakban 340 ezer holddal csökkent. Párhuzamosan felére csökkent az ugar területe is, s mintegy 1,4 millió holddal a legelőké.²⁵ Az átalakítás nagy munkáját a falusi Magyarország népessége végezte, nem kis része – nem jutván életképes parcellához a jobbágyfelszabadításkor és a vízrendezés során sem – ebben az időszakban vált visszavonhatatlanul agrárproletárrá. Munkaerejét felszívta a kubikos munka, egy részük a születő iparba, a tájrendezés révén megformálódó közlekedésbe vándorolt, más részük a kivándorlásban keresett megoldást, többségük viszont utódaival együtt az agrár Magyarország belső feszültségeit gyarapította.

²¹ Szuhay M. 1998. 146.

²² Ikvai N. 1991. 335–336.

²³ Frisnyák S. 1990. 98.

²⁴ Bulla B.– Mendöl T. 1999. 71.

²⁵ Orosz I. 1965. II. 112–113.

Az elmúlt évtizedben igen sok vita zajlik a vízrendezés hatásáról, ennek kapcsán magának a tájátalakításnak a megítéléséről. Magam úgy ítélem meg, a 19. század derekának Magyarországon nem volt alternatívája a vízrendezésnek, a táj átalakításának. A török kiűzését követően folyamatossá váló demográfiai növekedés, a 19. századon végighúzódó agrárkonjunktúra, nem utolsósorban a jobbágyfelszabadítással létrejött birtokviszonyok kikényszerítették ezt a beavatkozást. A 21. század eleji ember részéről pedig történetietlennek és tudománytalannak vélem a *mi lett volna ha* visszatekintést. Különösen akkor, ha a mai kor ugyancsak nem rendelkezik hatástanulmányokkal, s képtelen érvényt szerezni a környezetvédelemben a mai nemzedékek legalapvetőbb érdekeinek is (lásd Kiotó).

A tájátalakítás döntő lökést adott a hagyományos társadalom és műveltség átalakításának is. Ezt a folyamatot egészében a paraszti polgárosodás-polgárosulás, más vonatkozásban a modernizáció időszakának szokás nevezni.²⁶ A fogalom vitatható, s az átalakulás táji változatokban és jelentős időbeli különbözőségekkel zajlik. Vannak tájak, ahol a polgárosulás minden értelemben megvalósul, s vannak olyanok is, ahol a „megelőző állapot” több eleme látszik konzerválódni. Az bizonyos, hogy a korábbi állapotához képest elmozdul, átalakul a falusi társadalom és műveltség, s ebben szerepet játszik az átalakuló táj és az ahhoz való újfajta kulturális viszonyulás is.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

1973 A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. *Vízügyi Történeti Füzetek* 6. Budapest

1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* VII. Szekszárd

ANELL, Bengt

1964 The ecological factor. *Folk* VI. 7–14.

²⁶ Összegzően: Kósa L. 1990.

- BARTH, Fredrik
1969 *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference.* Bergen–Oslo–London
- BELLON Tibor
2003 *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön.* Budapest
- BIRKET-SMITH, Kaj
1964 Cultural Development and Geographical Adaptation. *Folk* VI. 23–27.
- BORSOS Balázs
1994 Táj–ember–kultúra. Az ökológiai megközelítés társadalomtudományi alkalmazásához. *Dimenziók (Felső-Magyarországi Szemle)* 3. Miskolc. 95–105.
2000 *Három folyó között. A bodrogi közti gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910).* Budapest
- BULLA Béla–MENDÖL Tibor
1999 *A Kárpát-medence földrajza.* Budapest
- FRAKE, O. Charles
1962 Cultural Ecology and Ethnography. *American Anthropologist* 64. 53–59.
- FRISNYÁK Sándor
1990 *Magyarország történeti földrajza.* Budapest
- GUNDA Béla
1986 Megjegyzések a kulturális ökológiához. *Új Forrás.* Október. Tartabánya. 3–13.
- HARDESTY, L. Donald
1972 The Human Ecological Niche. *American Anthropologist* 74. 458–466.
- HOFFMANN Tamás
1994 Erdő és kultúrtáj – európai vázlat. In: Novák László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére.* Studia Comitatus 23. Szentendre. 73–99.
- IKVAI Nándor
1991 Ökológia és agrokultúra (A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében.). In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX.* Miskolc. 329–337.
- KESZEG Vilmos
2003 Tájban élő ember: hiedelem és biográfia. In: Viga Gyula–Holló Szilvia Andrea–CS. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak – Múze-*

umi örökség. *Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából.* Budapest. 133–150.

KÓSA László

1982 Ember és táj. Jegyzetek a magyar nép környezetalakító munkájáról. In: Balassa Iván–Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére.* Debrecen. 15–20.

1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* *Studia Folkloristica et Ethnographica* 27. Debrecen

KROEBER, A. L.

1931 The Culture-Area and Age-Area Concepts of Clark Wissler. In: Rice, S. A. (red.): *Methods in Social Science.* Chicago. 248–265.

MENDÖL Tibor

1947 *A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai.* Budapest

MÜLLER Róbert

2000 A középkor agrotechnikája. In: Bende Livia–Lőrinczy Gábor (szerk.): *A középkori magyar agrárium.* Ópusztaszer. 27–44.

NÁDASI Éva

1985 A gazdálkodás és az etnikum viszonya. In: Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.* II. Kiegészítő kötet. Miskolc. 23–26.

OROSZ István

1965 A differenciálódás és kisajátítás. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914).* II. Budapest. 9–145.

RÉFI OSZKÓ Magdolna

1997 *Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században.* Nyíregyháza

SÜMEGI Pál

1996 Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az elmúlt 150 000 év során. *Panniculus* 3. 367–395.

2000 A középkori Kárpát-medence éghajlati és környezeti viszonyai. In: Bende Livia–Lőrinczy Gábor (szerk.): *A középkori magyar agrárium.* Ópusztaszer. 9–25.

SÜMEGI Pál–KERTÉSZ Róbert

1998 A Kárpát-medence ökoszisztémái – egy ökológiai csapat az újkőkorban? *Jászkunság* 44. 144–157.

SZUHAY Miklós

1998 A mezőgazdaság kapitalizálódása – 1848–1918. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest. 137–161.

TAKÁCS Lajos

1980 *Irtásgazdálkodásunk emlékei*. Budapest

UJVÁRY Zoltán

1969 *Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Műveltség és Hagyomány XI*. Debrecen

VÁRKONYI Ágnes, R.

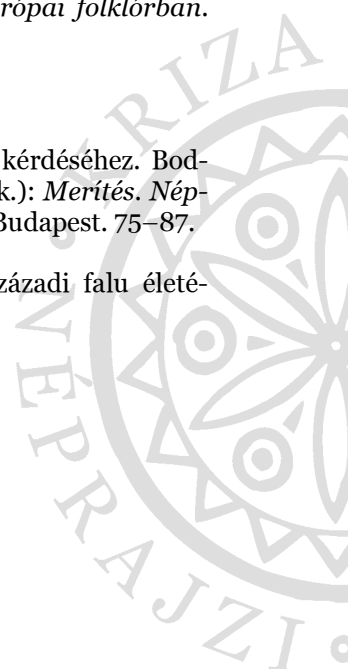
1992 *Pelikán a fiaival*. Budapest

VIGA Gyula

2001 Megjegyzések a paraszti kultúra változásának kérdéséhez. Bodrogközi példák. In: Bali János–Jávora Kata (szerk.): *Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére*. Budapest. 75–87.

WELMANN Imre

1980 Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. *Történelmi Szemle*. 376–449.

Deáky Zita

A női tisztaság és tisztátalanság. A menstruáció különböző aspektusai Magyarországon¹

(Történeti-néprajzi áttekintés)

A menstruációhoz való viszonyt ősidők óta két alapvető érték határozza meg a föld minden népénél: a nők termékenysége és a rituális értelemben vett tisztátalansága, amelyet a periodikusan megjelenő vérzés jelez. A periodikusság és a nemi vérzés együttesen a férfi és a nő biológiai különbségéből adódó eltérő társadalmi szerepeket, és azokat szigorúan szabályozó társadalmi érintkezési formákat alakított ki minden emberi közösségben. Termékenység és terméketlenség, tisztaság és tisztátalanság az emberi lét pozitív és negatív oldalát jeleníti meg. A nő, a mindenkori asszony teste egyesíti és jelképezi egyszerre az élet folytonosságát és a vérrel megjelenő veszedelmet. A menstruáció, a gyermekszülés, a gyermekágy a nő rituális tisztátalanságának az ideje, amikor időben és térben – valóságosan és szimbolikusan is – elkülönítik őt környezetétől, hogy ártalmas hatásától, a vérzéssel jelentkező veszélyektől védelmet biztosítsanak a szűkebb és tágabb közösség, a külvilág és a természet számára.² Mert a föld terméketlenné, a vizek férgessé, az élelmiszerek romlottá, a férfiak pedig magtalanná válhatnak a vérrel való érintkezés hatására. Másik oldalról nézve, az átmenetileg meggyengült, fizikailag és rituálisan is kiszolgáltatott helyzetben lévő nőt kímélik meg és védik a racionális és irracionális ártalmaktól, veszedelmektől. Mindezekkel együtt ugyanakkor a menstruáció a nemi érettség, a nemiség, a termékenység, a természet rendjének a jelzője, a fajfenntartás biztosítója, a nőiség szimbóluma.

A zsidók számára a tisztátalanság fogalmát, a tisztasági és szentségtörvényeket Mózes III. könyvének 11–26. részei, szűkebb-

¹ A kutatást az OTKA (T 37359. sz.) támogatta.

² Sumner, W. G. 1978. 762–763., Vértes E. 1990. 118–119., Csonka-Takács E. 1999. 267–268.

ben a női tisztátalanság idején betartandó viselkedési szabályokat a 11–15. rész tartalmazza. A női vérzéshez kapcsolódó útmutatás, a tiszta és a tisztátalan elválasztása egyszerű, a természet jelenségeire és változásaira figyelő, óvó-védő rendszabályokban nyert erkölcsi értelmet:

„19. Mikor asszony lesz magfolyóssá, és véressé lesz az ő magfolyása a testén, hét napig legyen az ő havibajában, és valaki illeti azt, tisztátalan legyen estvéig.

20. Mindaz is, amin hál, az ő havibajában, tisztátalan legyen, és mindaz is, amin ül, tisztátalan legyen.

21. És mindaz, aki illeti az ő ágát, mossa meg ruháit, és mosódjék meg vízben, és tisztátalan legyen estvéig.

22. És mindaz is, aki illet bármely holmit, amelyen ült, mossa meg ruháit, és mosódjék meg vízben, és tisztátalan legyen estvéig.

23. Sőt, valaki az ő ágán, vagy a holmikon illet is valamit, amelyeken ő ült, tisztátalan legyen estvéig.

24. Ha pedig vele hál valaki, és reá ragad arra az ő havibaja: tisztátalan legyen hét napig, és minden ágy is, amelyen fekszik, tisztátalan legyen.

25. És hogyha sok napig tart az asszonynak az ő vérfolyása a havibajának idején kívül, vagy ha a folyás a havibajon túl tart..., úgy legyen, mint havibajának idején, tisztátalan az.

26. Minden ágy, amelyen fekszik az ő folyásának egész ideje alatt, olyan legyen, mint a havibaja idejében lévő ágya, és minden holmi is, amelyre ráül, tisztátalan legyen, mint az ő havibajának tisztátalansága alatt.”³

Az Újszövetségben nem találkozunk a rituális tisztátalanság fogalmával, így a menstruáció és a gyermekágyi tisztulás (3Móz 12) veszedelmes, ártó hatásával, az elkülönülés követelményével. Mégis az ótestamentumi, a női tisztátalanságra megfogalmazott törvények nagy része, így a tisztátalanság fogalma és a hozzá kapcsolódó hiedelemsor óvó-védő szabályai továbbéltek a keresztény közösségek mindennapi hagyományaiban is egészen a 20. század végéig.

³ 3Móz 15,19–26 (Károli Gáspár ford.).

A menstruáció megléte vagy hiánya, a nemi érettségen inneni és a nemiségen túli szakasz⁴ minden esetben a nők közösségi szerepét osztotta és osztja ki, és megszabta és megszabja ma is a társadalmi érintkezés formáit és szabályait. A leánygyermek életének időszakait felnövekedésétől az asszonyi sorson át az öregasszony-ságig, rituális és társadalmi értelemben a menstruációs időszak is tagolja. A menstruációval kezdődött a nő „virágkora”, nemcsak biológiai értelemben, és a menopauza időszaka a hervadást és az öregasszonyi állapotot jelezte.⁵

Az első menstruáció megjelenését, a biológiai érettséget Magyarországon már régen nem követte külön ünnep és szertartás, mégis egyértelmű jelekkel tudatták a közösség számára a megváltozott állapotot. A kislány átlépése a nagylányok korcsoportjába minden bizonnyal az első menstruáció jelentkezésével állhatott kapcsolatban, amit a néprajzi források bár nem pontosítanak, de megerősítenek. A falusi, mezővárosi társadalomban ugyanis a tényleges biológiai változásra egyszerre többféleképpen hívták fel a figyelmet. Az új korosztályi besorolásra a *megérett, eladósorba került, nagylány, serdülő, süldő* stb. kifejezés utalt, de a megváltozott ruha, hajviselet, viselkedési elvárások is jelezték a gyermekkortól eltérő új életszakaszt. A nagylányos ruha- és hajviselet, valamint új társasági kapcsolatok és összejövetelek engedménye a viselkedési szabályokkal együtt, ha elhalványult formában is, mégis gyakran valamiféle ünnepség keretében lépett érvénybe. Lehetett ez a konfirmáció vagy a bérmálás, vagy az első bál, de akár a nagyleányok egymás közötti befogadó rítusa.⁶ A moldvai csángóknál a 20. század elejéig ismert szokás is azonban arra figyelmeztet, hogy a menstruáció megjelenéséhez kapcsolható leányavatás, egy korábban meglévő fontos átmeneti rítus lehetett. „A nagyleányság jelét, a gecát ünnepélyes keretek között tették föl: felfonóttak. Eből az alkalomból a nagyleány családja az egész leánytársaságot megvendégelte.”⁷

⁴ Keszeg V. 1999. 259., Csonka-Takács E. 2002. 412.

⁵ Gélis J. 1989. 37.

⁶ Tárkány Szücs E. 1981. 170–171.

⁷ Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J. 1981. 367.

A *geca* díszes, feltűzött hajfonat, amelynek ily módon fontos jelértéke is volt, mert csak nagyleány járhatott a legényekkel guzsalyasba és táncba.⁸

Az elhalványult és kikopott leányavatási szokások ellenére a menstruációval mindenhol új kötelességek és jogok, új magatartási, viselkedési és öltözködési szabályok léptek életbe, amelyek célja a nemi érettség jelzésén kívül, a párválasztásra, az asszonyi életre, az anyaságra való felkészülés volt. Ehhez tartozott az is, hogy a lányoknak rendszeresen jelentkező *tisztátalanságuk* miatt a közösség érdekében és védelmében számukra addig ismeretlen tabukat kellett megtanulniuk és betartaniuk. Ezek a viselkedési normák évtizedekre szabályozták a lányok és az asszonyok mindennapi és ünnepi életét. Társadalmi csoporttól, korszakoktól, felekezetektől függetlenül a nők közös, a termékenység és a tisztátalanság megszűnéi között vezető útja a menstruációval kezdődött, és azzal is végződött. Éppen ezért határvonalnak tekinthetjük a menstruációt, amit a hiedelmek és szokások egyértelműen kifejeznek. A nemileg még nem érett, így *tiszta* kislányok, a gyereklányok voltak alkalmasak csak bizonyos mágikus, vallásos rítusok elvégzésére, ugyanúgy, mint a menstruációs ciklus alól *felszabadult* öregasszonyok. Keszeg Vilmos mezőségi gyűjtésében például *cseberbenézéssel* öregasszony vezetésével kislányok próbálják megtudni a tolvaj kilétét:

„A lopások után egy ötven-hatvan év körüli asszony járt megkeríteni a tolvajt. Reggel összegyűjtöttek hat, tizennégy évnél fiatalabb leányt, aki aznap még nem evett, egy csebet megtöltöttek vízzel, beletettek egy tojást. A lányok és az asszony körülállták a csebet, s letakarták őket egy lepedővel. Az asszony egy hosszú román imádságot mondott, s erre a tolvaj és az egész lopás megjelent a vízben.”⁹

A menstruáció elmaradása a termékeny időszak és a tisztátalanság végét jelentette biológiai és rituális értelemben is. Az öregasszony státusába került nő helyzete fokozatosan megváltozott a családban és a közösségben, amit az öltözet, a társas kapcsolatok, a feladatok, a szerepek, a viselkedési szabályok megváltozása is

⁸ Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J. 1981. 367.

⁹ Keszeg V. 1999. 259–261.

jelzett. Felszabadult a rá nehezedő tilalmak, viselkedési szabályok alól, a nőiségéhez tartozó negatív tartalom és képzet elveszett. Ugyanakkor fokozatosan új szerepeket és feladatköröket kellett elsajátítania, öregasszonyi státusa új helyet jelölt ki számára mind a családi, mind a közösségi tereken is. A szoba, a konyha, a ház, az udvar, az utca, a templom, a temető – keresztelő, lakodalom, temetés, körmenet, társulások, egyletek részben leszűkítették, részben kitágították az életet. A nemiségen túl lévő idős nők helyét és szerepét a családban és a közösségben már nem női mivoltuk szabta meg, hanem tudásuk, tapasztalatuk és lehetőségeik. Akik megélték a tisztátalan állapotot, de már felszabadultak alóla, azok válhattak alkalmassá arra, hogy érintkezzenek a tisztátalansággal, közvetítsenek a tiszta és a tisztátalan, a betegség és az egészség, az evilág és a túlvilág, az élet és a halál között. Közülük kerültek ki a bábák, a gyógyítók, a vallásos társulatok szertartásvezetői, a jósök, a halottmosdatók, a siratóasszonyok, a halottlátók is.¹⁰

A „tisztaság” követelménye korábban szélesebb körű volt, és kiterjedhetett az egyház körüli feladatok ellátására is. Erre példa a Hajdú-Bihar megyei bedői szokás, ahol az ott élő román eredetű magyar görög katolikus közösségben a *proszforát* (oltárkenyér) más magyarországi görög katolikus gyülekezettől eltérően nem a pap felesége, hanem minden esetben egy özvegyasszony, vagy a menstruációs ciklusát már elhagyó öregasszony süti. A szokás eredetét valószínűsíti, hogy a román ortodox közösségekben máig ez a gyakorlat él. Az oltárkenyeret vagy szerzetesnők, vagy öregasszonyok, de gyakran maguk a papok sütik. Számukra ugyanakkor előírás, hogy a proszfora sütés előtt három napig nem élhetnek házas életet. Tehát az oltárkenyér sütésénél a *tisztaság* feltétele vagy a menstruáció elmaradása, vagy a szüzesség, vagy a házasságtól való tartózkodás.¹¹

Összességében elmondható, hogy az öregasszonyi státus megélését, a termékenység elvesztését más nélkülözhetetlen feladatok, fontos családi és közösségi szerep segítette, amelyet erősített a csoport részéről megnyilvánuló tisztelet is. A nők a menstruációt az élet rendjének, az élet szükségének vették a hozzá fűződő ne-

¹⁰ Deáky Z. 1996., Keszeg V. 1999. 262.

¹¹ Szabó Irén gyűjtése 2000.

gatív tartalmakkal együtt. Mert mégis csak a nőiség jele, a női nemiség, az anyaságra való készség és képesség bizonyítéka még akkor is, ha erről nem beszéltek, korlátozta őket, ha a vérzés idejére valóságosan és rituálisan is el kellett különülniük nemcsak a férfiktől, hanem bizonyos hétköznapi és ünnepi helyektől, tárgyaktól és cselekvésektől is.

A magyar és más nyelvek is rendkívül sokfélén és árnyaltan fejezik ki a menstruációhoz kapcsolódó ambivalens viszonyt, a tabuk sorát, amely ezt a természetes folyamatot kíséri. A menstruációra használt kifejezések Európában változatosak, és szinte azonosak a magyar kifejezésekkel.¹² A körülírt kifejezések és a szinonimák azt mutatják, hogy a nők mindenkor kellő távolságtartással, humorral emelkedtek felül a férfivilág számára bűnös és ártalmas jelenségen, ugyanakkor a szóhasználat a köznapiság ellenére mégis a női termékenység, a nemiség és az anyaság elsődlegességének nyílt vállalását jelenti. A megnevezések a konkrét kifejezéstől, az árnyalt utalásokig, az esemény felnagyításától az eufemizálásig, a középkori szóhasználattól a napi politikai eseményekig megjelennek a menstruáció kifejezésére. Gémes Balázs *A Magyar Népi Orvoslási Topográfia III.* kérdőívében mintegy 150–160 általánosan ismert és helyi elnevezést sorolt fel, amely később más néprajzi gyűjtéssel kiegészült.¹³ Ezek között a megnevezések között megtaláljuk a korai és későbbi magyar nyelvű orvosi szakirodalom szóhasználatát is.

A 16–17. századtól megjelenő magyar nyelvű orvosságos könyvekben, füveskönyvekben, receptgyűjteményekben, és a 18. századtól széles körben elterjedt egészségügyi felvilágosító irodalomban és a bábaoktató kiadványokban csupán néhány szóváltozatot találunk. Az elnevezések egy csoportja a menstruáció idején távozó vért és a női nemet kapcsolja össze: *asszony vére, asszony vérfolyása (asszony új folyása)*.

A korabeli orvosi elnevezések egy másik csoportja a női megtisztulás periodikusságára, havonkénti rendszerességére utal: *asszony havisága, hós szám, hós szám folyása, asszonyi hó*. Zsoldos

¹² Püschel, E. 1988. 1–4.

¹³ Gémes B. *A Magyar Népi Orvoslási Topográfia kérdőíve III.*

János, a 18. század végének nagy magyar orvosa a menstruáció korabeli megnevezésére 1802-ben egyszerű magyarázatot adott:

„A vér bizonyos időszakaszban leg-rendessebben pedig egy Holdfordulás, az az 28 napok alatt ismét meggyűl, és hasonlóképpen elmegy: a honnét ez a tisztulás holdnapszám szerént való tisztulásnak, vagy Hószámnak nevezetik.”¹⁴

Tehát a haviság, hószám szavak utalnak egyrészt a menstruáció rendszeres, ciklikus lefolyására, másrészt a női test egyensúlyi állapotára. A rendszeres, havonkénti vérzést ugyanis a jó, vagyis egészséges testi egyensúly előfeltételének tekintette az orvostudomány már az ókortól, ha azonban bárminemű rendszertelenség mutatkozott, betegségről beszéltek.

A köznépi szóhasználat mindegyike szintén tartalmaz a menstruációról valamilyen többlettartalmat.¹⁵ Egy nagyobb csoportot képez a havonkénti rendszerességre, a rendre és a vérre való utalás: *havikórság, havivér, havivérzés, havibeteg, rajta van a havija, havi tisztulás, szokott tisztulás, rendes tisztulás, hószámi vérmenés, megjött a sorom, rendje van, piros betűs hétköznapok, ünnep van, sorom van, hónapszám.*¹⁶

Másik csoport a nőiségre, az asszonyi sorsra utal: *asszonybaj, női baj, asszonyok baja, nagylány lettem/vagyok, asszonybetegség, asszonyi rend.*

Az előzőkben is, de önállóan vagy más szóösszetétellel jelzik a rossz közérzetet, a test megváltozott állapotát: *kórság, megjött a bajom, hála isten baj, rajta van a baja, piszkos, vacak, beteg, nyavalya, megjött a nyomorúság/nyavalya, nemszeretem napok, fáj az élet, fáj a hasa, nyűgös, rosszul van, le van robbanva, rajta van a Náni baja, krepás, bekrepiált.*

Jelentős azoknak a szavaknak és kifejezéseknek a száma, amelyek szintén az időlegességre utalnak a *jön* előtaggal, és ekkor a menstruációt gyakran megszemélyesítik: *megjött, megjöttek, megjött a haverom, jön a nagymamám, megjött az öreganyám,*

¹⁴ Zsoldos J. 1802. 52.

¹⁵ Az alább felsorolt kifejezések egy része Gémes Balázs kérdőívéből, másik része saját gyűjtésünkből származik.

¹⁶ Németeknél: monatliche Blutung, Monatszeit, das Monatliche. In: Püschel, B. 1988. 2.

*megjött az anyósom, megjöttek a huszárok, megjött az egészségügyim, Stanci néni jött, megjött a vendég, a legkedvesebb vendég jön, megjött a török vendég, Amerikából jön a vendég, megjött a Mikulás, megjött a nagynéném piros esernyővel.*¹⁷ Ezek sorába illeszkednek azok a kifejezések, amelyek a vér színére, a pirosra utalnak, vagy azt szimbolizálják. Rendkívül szellemesek ezek is, és azt mutatják, hogy a nyelv alkalmazkodik és segíti a hangulat, a viszony kifejezését: *lobogózás, betört az orra, vörös ünnepet ül, piros napos/betűs ünnep, ünnepje van, piros napok, piros betűs hétköznapiak, megjött a nagymamám piros vonattal, beugrott a vörös király, megjött a piros huszár, jönnek a vöröskatonák, bevonult a Vörös Hadseregbe, gyakorlatoznak a vöröskatonák, kapuban a Vörös Hadsereg, Piroska van, megjött Piroska néni, piros – tilos, piros király, pünkösdlőni, megjött a pünkösdi király, kint van a piros zászló, piros turbános havi bég, tyúkot vágott, el van vágva a csirke nyaka, csirkevágás van, veres kakas, tűzvész, nincs bedugva a paradicsomos üveg és folyik, eltörött a paradicsomos üveg, színes adás van a tv-ben, piros nadrágot hord, szószos, gyümölcsszezon, paradicsomfőzés van nála, megérkezett a mentőkocsi, megjött a piros autó, meggyezik, megérett az epercéje, lekvárfőzés van, paradicsomfőzés van nála.*¹⁸

A menstruáció ideje alatti szexuális életet mind a férfira, mind a nőre, és az ekkor fogant gyermekre ártalmasnak, veszedelmesnek tartották. A szavak egy része éppen ezért a szexuális élet időleges tilalmára is figyelmeztet: *tilosban van, mosolyszünet, nyugi-ba vagyok, szünnapok vannak, felállították a tilalomfát, nagyböjt van, szex pauza, bornyúkötel van.*

Általánosan ismert megnevezések, és a nőiségre, a termékenységre utalnak még a *virágzik, virágzás* szavak is, amelyet az oláh cigányok a *szi ma lulugyi/ virágom van* szavakkal fejeznek ki ma is.¹⁹

¹⁷ Die Frau Muhme ist gekommen, Tante mit dem roten Sonnenschirm. In: Plüschel, B. 1988. 2.

¹⁸ Friedrich Barbarossa, rote Tante, Tomaten. In: Plüschel, B. 1988. 3.

¹⁹ Stewart, M. S. 1994. 216.

Végül meg kell említeni, hogy a menstruáció szó különböző rövidített formái is széles körben ismertek: *mestra*, *menstra*, *menses*, *mensi*, *mensike*, *menzi*.

A kifejezésekben nagyon sokféle ismeret, hangulat, kép és magatartásforma is megjelent, megjelenik. Ez az ismeret nemcsak a nők közös tudásának és nyelvhasználatának volt a része, hanem a felnőtt férfiakéhoz is hozzátartozott. Ugyanis a nők megváltozott állapota az ő életükre is hatással volt. A menstruációs vért a nő testéhez, a legszorosabb intimitásához tartozó jelenségnek tartották, amely a tisztátalanságot, a bűnt, a veszedelmet rejtette magában. A nő volt a felelős környezete megóvásáért, úgy kellett élnie, és erre nagylánykorától nevelték, hogy tisztátalansága, így menstruációja idején is vérrel senkit ne veszélyeztessen, tartsa be a családban és a közösségben azokat a viselkedési, tisztálkodási, távolságtartó, elkülönítő, tiltó szabályokat, amelyek csak erre az időszakra voltak érvényesek. Egyébként pedig az élet rendjéhez tartozónak tartották.

Az ókortól a 18. századig az orvosok elképzelése szerint, a női test igen erőteljesen a kozmikus hatások befolyása alatt áll. A havi vérzés jelentkezése vagy éppen elmaradása is azt mutatta, hogy a felnövekvő lány mennyire képes felvenni a makrokozmosz ritmusát, mennyire érzékeny az őt körülvevő „nagy világ” látható és láthatatlan hatásaira.²⁰ A rendellenes menstruáció az egyensúlyi állapot megbomlására figyelmeztetett.

A 16. századtól magyar nyelven is megjelenő herbáriumok, orvosló könyvek majd mindegyikében találunk javaslatot a menstruáció valamilyen rendellenességének gyógyítására is. A különféle szerek, a növényekből sajtolt, főzött főzetek, meleg pakolások, az érvágás a menstruáció megindítását, mennyiségének szabályozását, a súlyos vérzések elállítását célozták.

Melius Péter 1578-ban kiadott *Herbárium*ában ókori és középkori szerzők műveiből és magyarországi ismereteiből állította össze receptjeit. Ezek között számos javallat szerepel a menstruációs bajok kezelésére. Így például a más betegségekre is régóta használt vörös rózsából készített italt ajánlotta „(...) az asszonyem-

²⁰ Gélis, J. 1989. 33.

ber fejr- és véresfolyása ellen”.²¹ A vörös színre minden bizonnyal az analógia alapján is gondolhatunk. De könyvében a 12. századtól igen kedvelt és széles körben elterjedt körömvirág (gyűrűvirág – *Calendula officinalis*) orvosi használatát is megtaláljuk, amely népszerűségét gyógyhatása mellett illatának és folyamatos virágzásának köszönhette: „Ez a *Caltha* vagy *Calendula* amaz jószagú sárga ivollya, aki minden hónapban virágzik, igen jó szaga vagy, mint egy scorpio farka, olyan az levele, akiben a magva vagy. (...) A virágát ha megszáraztad a levelével együtt, és az asszonyállatot megpárlod véle, megindítja az havi kórságot (...)”²² A Herbariumban még számos gyógyhatású füvet ajánlott Melius a vérzés megindítására és szabályozására. Így például a nemes majoránnát (255), a bársonyszépet (szeretők füve, 233), a bakfüvet (166), az ördögmarta füvet (301), a pemetfüvet (fekete peszerce, 243), méhfüvet (245), amelyeket általában borban, mézben, tejben vagy vízben történő párolás után ital formájában, tehát belső szedésre javallt.

Váradai Vásárhelyi István 1628-ban írt *Kis Patikája* a túlságosan bő vérzés megállítására már egy belső kezelésnek minősülő, bonyolult összetevőjű pakolást ajánlott: „Az kinek havisága felettébb és időn kívül foly, így orvosold meg. Végy fél szerezsen diót, két annyi timsót, annyi salétromot, kilenc szem egrest, három szem vad almát. Törd meg külön külön, és az után ezeket áztasd erős ecetben, facsard ki háromszor egymás után, és egy kevés gyapottat ebben meg áztatván tedd az szemérmedben. Ottan meg állítja az felettébb való folyást.”²³

Becskereki Váradai Szabó György borbélysebész, aki 1668-tól öt éven át a székelyföldi Baconban is tevékenykedett, *Medicusi és borbélyi mesterség* címmel összeállított egy receptgyűjteményt.²⁴ Ebben elődeihez és kortársaihoz hasonlóan, leginkább Pápai Párizt követve, a menstruációs problémákat az antik természetfilozófiához hűen, humorápatológiai okokra vezette vissza: „Az hószám rekedésének okairól (...): néha az vérnek nagy bőségétől,

²¹ Melius P. (1578) 1978. 154.

²² Uo. 211.

²³ Keserű B. 1989. 224.

²⁴ Uo. 532.

sűrűségétől nyálasságától és hidegségétől, néha annak másfelé való takarodása, úgy mint orrán, száján, fülén, néha az alfelén való súlyos ereken. Néha ennek oka az ereken, melyeken ki szokott takarodni, annak megrekedése, bézsorulása. Külső okai lehetnek: hideg szélén való járás, kiváltképpen akkor, a mikor annak rendes folyásának kell lenni. Hosszas búsulás, félelem s az többi, melyek mind hűtik, sűrítik az vért, s fogyatják az erőt, mely az természetet az tisztulásra segítené, ide való az hideg, és hideg étel, ital, hosszas álmodtlanság és többek e félek.”²⁵

Pápai Páriz Ferenc 1690-ben *Pax corporis* címmel megjelent könyvében egy egész fejezetet szentelt *Az asszonyi nem nyavalyáinak*, ahol részletesen taglalta a *hószám megrekedésének* és a *túlzott vérfolyásnak jelentéseit, okait, jeleit és orvosságait*. Súlyos betegségnek tartotta a menstruációs rendellenességeket, ezért többféle módszert javasolt a kezeléshez. Fölsorakoztatta a korabeli orvostudomány addigi ismereteit és gyógymódjait, és kiegészítette ezeket a köznépi gyógyító eljárásokkal is. A *materia medica* széles választéka szerepel itt a menstruációs betegségek kezelésére: gyógynövények, ásványok (szén, vas, tüzes acél), állatok vagy testrészüik (lőköröm, vizibéka), ürülék (szamárganéj), méz, tojás, bor, tej stb. A korabeli változatos kezelési módszerek is a betegség komolyságáról tanúskodnak. Pápai elsődleges javaslata az érvágás volt, de a gyógyfűvek főzeteinek megivása, a gyógyító fürdők, borogatások, kenetek, füstölések is a női szervezet egyensúlyának a helyreállítását szolgálták.

Az antikvitástól a középkoron át a 19. század elejéig meglévő, szinte toposszerű orvosi vélemény a női testről és annak működéséről megjelent Pápainál is. Például a *vérfolyás* orvoslására sok más mellett a következőket találjuk: „(...) A jobb csecsi alá vessenek egy öreg üveg köpölyt szárazon, vagdalás nélkül, hogy a vért szíja felfelé.”²⁶ Az orvosi elképzelés szerint szoros összefüggés létezik a tej és a vér között, illetve az anyatej a menstruációs vérrel azonos. Ha az anya nem szoptat, akkor a vér a mellekbe vezetődik, és szétárad az ereken, illetve a test különböző részein – mell, koponyaüreg, szemek – összegyűlhet, és valamilyen módon ki-

²⁵ Keserű B. 1989. 351.

²⁶ Pápai Páriz F. 1690, 1984. 280.

ürülhet ezekből. Ez alapján jelenhetett meg Magyarországon még 1842-ben is egy orvosi disszertációban a *tej-áttétel* jelensége.²⁷

Zsoldos János *Aszszonyorvos* című munkája, az első magyar nyelvű nőgyógyászati szakkönyv is részben a korábbi forrásokra támaszkodott, de a 18. század minden orvosi ismeretét és tapasztalatát is tartalmazta. A nagy hírű orvos szépen és szemléletesen fogalmazta meg a menstruáció mibenlétét, elhagyva a női tisztátalanságra, veszedelemre vonatkozó képzeteket, és tulajdonképpen a Pápainál is megfogalmazott korabeli orvosi véleményt fogadta el művében. Ezek szerint a *viselősöknek* és a *szoptatónak* azért nincs hószáma, mert *a megbővült vér más haszonra fordíttatik a természetben*.²⁸

„A bölcs Teremtő puhább, és könnyen engedő testtel, s kivált edényekkel alkotta az Aszszonynemet, a végre, hogy az ő véredényeik több vért vehessenek magokba, mint sem a mennyi éppen az ő testek életére, s egészségek fenntartására szükséges vólna, hogy így ezzel a magok szükségek felett való vérrrel, az ő lejendő méhgyümölcsök idővel a természetnek rendi szerént tápláltathassék.”²⁹

Zsoldos egy egész fejezetet szentelt a *hószám* normális és rendellenes megjelenésének, sőt könyvében a legerjedelmesebb *A Hószám nemléte* című fejezet. A korabeli orvostudomány számára ugyanis a legtöbb gondot a menstruáció hiánya okozta. Zsoldos János is számba vette a lehetséges okokat, felsorolta azokat a gyógyszereket és gyógymódokat, amelyekkel eredményt lehet elérni. A belső kezelések és a sebészeti beavatkozások mellett szerepelnek a hagyományos népi gyógyító gyakorlatban máig ismert összetevők és módszerek: a porrá őrölt vaspor, a tokaji és a somlói bor, a különböző gyógyfüvek főzete, valamint a borogatások stb. Végül Zsoldos az anatómiai hiányosságok nélküli, látszólag egészséges leányokkal kapcsolatban, Hippokratész javaslatát érvényes-

²⁷ A *tej-áttételre* hozott példában egy asszony nem szoptatott, és egyszer a menstruációja idején iszonyú fájdalmat érzett addig, amíg a lábujjai végén tejet nem izzadt ki. Geszetessy L. 1842. 12., Deáky Z. 2003. 196–197.

²⁸ Pápai Páriz F. 1690., 1984. 276.

²⁹ Zsoldos J. 1802. 52.

nek tartva, megállapította: „Legerősebb s legtermészetibb Hószá-
mot indítószer itt a Férjhez menés.”³⁰

A népi gyógyító gyakorlat sem tudott segíteni azokon a fiatal lányokon, akiknek nem jött meg a menstruációja. Nagyon ritka lehetett az ilyen, és ha a kor mellett a testi fejlettség is megvolt, nem beszéltek róla, és reménykedtek, hogy a házasság és a nemi élet csak megoldja ezt a gondot is. Elsősorban a korai férjhez menésnél gondolhattak erre a megoldásra. Keveset tudunk a háttéréről, de a meddség is felvethette ezt a kérdést. De nem tudjuk azt sem, hogy a vénleányság egyik okaként szerepelhetett-e egyáltalán a menstruáció hiánya, ugyanis azzal mindenki tisztában volt, hogy a termékenység és az anyaság feltétele a rendszeresen jelentkező vérzés volt.

Minden bizonnyal előfordult, hogy egy-egy nemileg érett lánynak nem jött meg a menstruációja. Ennek okát sem az orvostudomány, sem a népi gondolkodás nem tudta megindokolni. A menstruáció nemlétének, valamint a nő és a férfi világ egymásra hatásának sajátos magyarázatát adta egy Izménybe került bukovinai székelly asszony. A hiedelemtörténet a világ rendjéről, a természet egyensúlyáról szól, ami emberi léptékkal nem érthető és nem élhető minden esetben.

„Minden századik nőnek nincs havibaja, és minden századik férfinak van. Ez azért van így, hogy kiegészítsék egymást, ez nagy betegség. Bukovinában is volt egy férfi, neki is volt havibaja, de ő azért megnősült. Egyszer a felesége észre vette férjének a mestráját, megijedt, és hazaszaladt az anyjához, és azt mondta: Nem megyek vissza! Nem elég az enyémet mosni, az övét már nem fogom!”³¹

Az orvostudomány súlyos betegségnek tartotta a menstruáció egyéb rendellenességeit is, amiket elsősorban belső kezelésekkal és sebészeti beavatkozásokkal próbált orvosolni. Mivel mindezeket csak tanult orvos gyakorolhatta, ezért a 18–19. században ezekről az eljárásokról és gyógyszerekről sem a köznép számára összeállított egészségügyi felvilágosító irodalomban, sem a bábaoktató kiadványokban nem esik szó.

³⁰ Azaz a gyermek táplálására tej lesz belőle. Zsoldos J. 1802. 85.

³¹ Mondáné Erős Katalin, Deáky Z. 1984.

Ennek ellenére a menstruációval és annak rendellenes megjelenésével kapcsolatban is elmondható, hogy a hagyományos köznépi ismeret szokás- és hiedelemköre magában foglalta a zsidó-keresztény vallási rendszer nézeteit, az antik és a középkori orvosi ismeretek morzsáit, valamint a több évszázados tapasztalatokat és a különböző kulturális hatások elemeit.

Magyarországon általánosan elterjedt nézett volt, hogy a lányok 13–15 éves korban, a cigányok valamivel korábban érik el a serdülőkort. Úgy tartották, hogy a menstruáció jelentkezésétől – 14–15 éves kortól – a fiatal lányok szellemileg és fizikailag megérték az udvarlásra és a házasságra. A korán jelentkező menstruációról a nagyobb termékenységre és a vérzés korai elmaradására is következtettek.

A néprajzi gyűjtések során az a képzet alakulhat ki az idősebb nemzedékről, hogy a serdülő leányok a nő biológiai felépítéséről, a női szervezet működéséről semmit sem tudtak. Nem valószínű a teljes tudatlanság, mivel az állatok szaporodásával korán megismerkedtek, másrészt több generáció élt egyszerre egymás mellett, és az intimitás megélése nagyon nehéz, gyakran lehetetlen volt. Mégis a vallomások arról tanúskodnak, hogy az első menstruáció a lányok többségét felkészületlenül érte, sokan megijedtek, megrémültek tőle. Voltak olyan lányok még az 1940-es években is (ma már az unokák is nagyok), akik a vért meglátva azt hitték, hogy nyomban meghalnak, voltak olyanok, akik a padlásra bújtak el szegyenükben. De sokan ekkor sem az anyjukhoz fordultak segítségért és tanácsért. Tudták, hogy ez is a nemiséggel kapcsolatos dolog, erről pedig nem beszélhettek.

„A mestráról Bukovinában nem beszéltek otthon soha. Idősebb lányok beszéltek, elmagyarázták, hogy ez van, az van, hogy minden hónapban megjön, s akkor vigyáztunk magunkra. De, hogy az édesanyánk előtt ezt elmeséltük volna, olyant soha!”³²

„Nagyon buták voltunk ezzel kapcsolatban. Mikor nekem megjött, úgy megijedtem, hogy elbujdostam a fészerbe, és csak akkor mertem ismét előjönni, amikor a nagymamám keresett. Ő volt az, aki elmondott mindent ezzel kapcsolatban.”³³

³² Palkó Ambrusné, Izmény. Saját gyűjtés.

³³ Hegedűs Jánosné, Taktaharkány. Szikszai Zs. 2004. 16.

Rendszerint a nővér, idősebb barátnő, keresztanya, nagyanya és – úgy tűnik – ritkábban az anya „világosította” fel a nagylányt. Sok tudnivaló volt, és rövid idő alatt kellett mindent megtanulni. A ciklus alatti higiénias eljárások, öltözködési és egyéb gyakorlati teendők mellett a viselkedési szabályok, a menstruáció normális lefolyásának a biztosítása is az új ismeretek közé tartozott. Az első menstruáció jelentkezésekor a vérzés idejének és mennyiségének tartalmát a népi gyakorlatban megpróbálták mindenhol befolyásolni. Tudták, hogy a 3–4 napon túl elhúzódó, bő vérzés már bajt jelezhet, így az első vérzés alkalmával igyekeztek biztosítani a későbbi, legfeljebb 3–4 napos ciklusokat. Európa-szerte általánosan ismert gyakorlat volt, hogy az első vérzés után kimosott véres vizet egy létra harmadik fokán öntötték át, hogy a menstruáció is csak három napig tartson. Három vagy négy ujjal mosták az első véres ruhákat, így biztosítva a rövid időszakot.³⁴

A bő vérzés elkerülésének több évszázados hagyománya volt a menstruáció alatti fürdési és mosakodási tilalom. A víz *elviheti a vért* hiedelem miatt, egyes helyeken a 20. századra átnyúlva, nem mosakodtak ebben az időszakban, és nem cseréltek alsóruhát sem. Ha mégis mosakodtak, és a véres ruhát kimosták, akkor a mosó- vagy mosdóvizet olyan helyre kellett önteni, ahol nem okozhatott bajt, ahol nem árthatott másnak vagy gazdájának.

Ha már rendellenessé vált a vérzés, akkor többféle módszer egyidejű alkalmazásával segítettek még a legutóbbi időkben is. A már Meliusnál is említett növények – pipacs, körömvirág, bazsarózsa, piros mályva, szarkaláb – főzetekből készült teát ittak, vagy meleg borogatást tettek a nő hasára. Ugyanakkor mágikus úton próbálták az egyensúlyt visszaállítani:

„Akinek nagyon sok volt a mestrája, én úgy hallottam, hogy törjön el egy tojást, a belsejét ki kell önteni, és azt a véres vizet, amibe kimosta az alsórokolyát, a csepegőnél a két fél tojás héjával elméri. Felét az ő udvarába, felét a patakba. Minél többször csinálja ezt, annál kevesebb lesz a vérzése.”³⁵

³⁴ Temesváry R. 1899. 9. Hasonló, a menstruáció idejét és mennyiségét befolyásoló szokáscelegményt sorol fel Püschel, B. 1988. 71–73.

³⁵ Sebestyén Ambrusné, Andrásfalva–Izmény. Saját gyűjtés.

Az imádkozás, a búcsúba menés, a böjt fogadása egészítette ki a hagyományos eljárásokat. A hiedelem és szokás alapját Jézus csodálatos gyógyítása adta, amikor a vérfolyásos asszony Jézust érintve, hit által meggyógyult:

„43. És egy asszony, ki vérfolyásban volt tizenkét esztendőtlől fogva, s bár minden vagyonát az orvosokra költötte, senki meg nem tudta gyógyítani.

44. Hátulról hozzá járulván, illete az ő ruhájának peremét; és azonnal elállta vérének folyása.

45. És mondá Jézus: Ki az, aki engem illete? És mikor mindnyájan tagadták, monda Péter és akik övele valának: Mester, a sokaság nyom és szorongat téged, és azt mondog. Ki az, aki engem illete?

46. Jézus pedig monda: Illete engem valaki; mert én észrevettem, hogy erő származék ki tőlem.

47. Mikor pedig látá az asszony, hogy nem maradt titokban, reszketve előjőve és előtte leesvén, megjelenté néki az egész sokaság előtt, miért illette őt, és hogy azonnal meggyógyult.

48. És ő monda néki: Bízál leányom, a te hited megtartott téged; erdej el békességel!”³⁶

Az újtestamentumi példa szemléletében is alapvetően eltér az ótestamentumi tisztasági törvényben meghatározott elvektől. Itt egy *vérfolyásos* beteg, rituális értelemben *tisztátalan* nő nem tartja be a viselkedési szabályokat, hanem kint járkal a tömegben, ráadásul kezével hozzáér egy zsidó férfihoz, egy vallási vezetőhöz, az Isten fiához. *Tisztátalanságát* és ebben a helyzetben tiltott cselekedetét is nyíltan megvallja a sokaság előtt. A szövegben nem jelenik meg a *tisztátalan* szó. És Jézus nem feddi meg a vérfolyásos nőt, hanem általa nyilvánvalóvá teszi a hit erejét és Isten kegyelmét. Ezzel az ótestamentumi, a női vérzéshez kapcsolódó *tisztátalanság* fogalom is más értelmezést nyert. A keresztények számára a menstruáló, illetve a gyermekágyas nő elkülönülése, tartózkodása bizonyos helyektől és cselekvésektől nem vallás erkölcsi parancs, hanem hiedelmekkel és szokásokkal, tabuk sorával megerősített gyakorlat, amelynek betartása az egyén és a közösség, vala-

³⁶ Lukács 8,43–48 (Károli G. ford.).

mint a szűkebb és tágabb környezet védelmében újra és újra érvényre kerül.

A vérfolyásos nő újtestamentumi története két évezredre utat mutatott a menstruációs betegségekben szenvedő asszonyoknak, amikor Jézushoz és a szentekhez imádkoztak. Nem véletlen, hogy a termékenységgel kapcsolatos különféle bajokban – menstruációs problémák, meddőség, szülés, gyermekágy – ugyanazokhoz, az asszonyi sorsot és az anyaságot megélt női szentekhez imádkoztak a keresztény családokban. Mária és Szent Anna neve fordul elő leggyakrabban az imádságokban és könyörgésekben.

A menstruációt, a vele járó kényelmetlenségeket és a tisztátalansági képzetet ugyanúgy Éva bűnbeesése miatti következménynek tartották, mint a szülési fájdalmakat. Tehát a női sors velejárlójának, a ciklikusan visszatérő mindennapi profán keserveknek, fájdalmaknak és kellemetlenségeknek az elviseléséhez is Mária, a Szűzanya élete adott vigaszt és példát a nők számára. A *Szűzanya tisztulása* című magyarországi eredetmonda is a női türelemre, az elfogadásra és a túrésre biztat:

„Leült a Szűzanya, osztán tisztulása volt. Hét szoknya volt rajta, oszt a hetedikén is átütött. Oszt az maradt ránk, a nőknek csak annyi van, amennyi a hetedik szoknyán átütött. Az maradt ránk. Avval különbözik a népség, hogy nincs annyi, mint a Szűzanyának. Mert neki igen sok volt, mégse panaszkodott, mi meg hogy panaszkodunk!”³⁷

A menstruációs fájdalmakat, a görcsöket túrni kellett, a női sors velejárlójának tekintették. Csak a főúri asszonyok engedhették meg maguknak a fekvést, a pihenést ezekben a napokban. Parasztasszonyok, mesterek, iparosok feleségei, később a munkásnők vagy az alkalmazottak nem vonulhattak ki a munkából havonta 3–4 napra. A legelterjedtebb és a leghatékonyabb fájdalomcsillapító a meleg borogatás és a borsos pálinka volt, de a cseresznyepálinka ma is használt szer a különböző gyógyszerári fájdalomcsillapítók mellett. Menstruáció idején a nők csak az anyjuktól, nővérüktől és férjüktől számíthattak kíméletre és megértésre,

³⁷ Lammel A.–Nagy I. 1985. 308–309.

egyébként a munkában, közös alkalmakkor nem illett *hószám* alatt a fájdalomra, gyengeségre panaszkodni.

Tűrés, alkalmazkodás és elővigyázatosság volt a nő feladata, mert menstruáló teste és annak vére a zsidó-keresztény hagyományokban elsősorban mégis bajt és romlást idézhetett elő. A mózesi törvényekben világosan megfogalmazódott, hogy minden, amivel a menstruáló nő kapcsolatba került, vagy csak megérintett, tisztátalanná változott. A menstruációs vér a női princípium olyan sajátos, mágikus erővel rendelkező jelensége, amely ártalmas mindenre és mindenkire, csak a nőkre nem. Ez a szemléletmód az antikvitástól is tetten érhető, amikor a menstruáló nőnek már a pillantását is elégnek tartotta ahhoz, hogy az üveg elveszítse fényét, a réz bűzölni, majd zöldülni kezdjen.³⁸ Ezek a hiedelmek az évezredek során kibővültek, kiegészültek és módosultak különféle tabukkal körbebástyázott helyi képzetekkel. A női vér fenyegető lehetett a családi javakra, a különféle élelmiszerekre, a nyersanyagokra, a családtagokra és az idegen emberekre is. Éppen ezért a *tisztátalan* napokban az asszonyoknak különösen körültekintően kellett viselkedniük.

Ez alatt az időszak alatt például Európa-szerte, így nálunk is bizonyos női munkák tilalom alá estek. Nem tehettek el befőttet, nem savanyíthattak káposztát és uborkát, mert megromlott volna. Kenyeret sem süthettek, mert nyúlóssá vált volna. Vajat köpülni sem lehetett. A szántóföldre sem illett kimenniük, mert a búza elszáradhatott, vagy jég verte el a határt. *Hószám* alatt virágot sem vethettek, és a gyümölcsfa is kiszáradt volna, ha gyümölcsét akarták volna leszedni. Juhok, méhek közé sem mehetett, lovat és lószerszámot a cigány nő nem érinthetett,³⁹ mert az állatok elpusztultak, de legalábbis károsodtak volna. Lélegzetétől a virágok elhervadnak, ha kancára ül, az torzat szül, sörfőzdébe, borospincébe nem mehet, a franciaországi parfümgyárba még a 70-es években sem mehetett a ciklus alatt.⁴⁰ Az ártó hatás kivédése mellett a nő védelme és kímélése is megjelent ezekben a tiltásokban.

³⁸ Pliniusra hivatkozik Gélis, J. 1989. 38.

³⁹ Stewart, M. S. 1993. 215.

⁴⁰ Püschel, B. 1988. 30.

Ha tehetette, a nő ilyenkor otthon maradt, és csak a legszükségesebb esetben ment ki a földekre, vagy éppen látogatóba, vendégségbe. Úgy vélték, ha a nő vére elcsöppen az úton, hosszas vérfolyása lesz, vagy másra ráragadhat, ha az belelép, vagy más módon kerül vele kapcsolatba.

„A havi baj elragadhat, vigyáztak, nehogy a másik nő meleg helyire üljenek, mert ha éppen mestrált, elragadt tőle arra, aki a helyire ült. Akire reáragadt méges, a véres vizet a kerítésre kellett önteni, hogy visszamenjen ahhoz, akitől jött.”⁴¹

Menstruáló nőnek különösen akkor kellett vigyáznia, ha gyermekágyast látogatott meg. Nem ülhetett a szoptató asszony ágyára, mert elvihette a tejét, de ha nem vigyázott, akkor koszmós, kiütéses lett a gyermek feje és a bőre. Megelőzni úgy lehetett, ha a havibajos nő előre szolt, vagy megfogta a gyermek lábát és orrát, miközben mondta vagy gondolta: *Legyen szebb a gyermeked, mint én!*⁴²

Menstruáló nő nem ment a templomba sem. És bár a nyugati kereszténységben nincs tiltás számukra, a menstruáló ortodox nők nem csókolhatták meg a keresztet vagy a csókoló képet, és nem is áldozhattak.⁴³ A Borsa völgyében a menstruáció egyik szimbolikus kifejezése is erre utal: *Menyasszony vagyok, nem megyek a templomba.*⁴⁴

A menstruációs vért ártó hatása mellett, épp a termékenységgel összefüggésben, pozitív erővel is felruházták. Az első vérnek is megkülönböztetett szerepet tulajdonítottak. Így ha a leány az arcát első vérével megtörli, eltűnnek a szeplői, vagy szép piros arca lesz – vélték még a 20. század első felében is. Az első véres ruha mosóvizét terméketlen gyümölcsfa tövire kellett önteni, mert a hiedelem szerint a fa bőséges termést hozhatott.⁴⁵ A gyógyításban is használták, így a koszmós gyerek fejét anyja havibajos ruhájával kellett letörölni, vagy a csipás gyermek szemét ugyanezzel a ruhával kitörölni.

⁴¹ Mondáné Erős Katalin, Andrásfalva–Izmény. Saját gyűjtés.

⁴² Vajkai A. 1943. 97.

⁴³ Püschel, B. 1988. 7.

⁴⁴ Vajkai A. 1943. 82.

⁴⁵ Temesváry R. 1899. 10.

A menstruációs vér, a nemiség, a termékenység jelzőjeként szerelmi varázslásokban is szerepelt. Általánosan ismert és elterjedt gyakorlat volt, hogy a nő saját menstruációs vércseppjeit a kiszemelt ember italába vagy az ételébe csempészte, ezzel egy életre magához kötötte a gyanútlan férfit.⁴⁶

A menstruációról a Mózesi törvények szigorúan rendelkeztek, de a vallásos zsidó családok számára részletes útmutatót évszázadok óta a *Sulchán Áru*ch adta.⁴⁷ A menstruáció, a *Nidda* szigorú magatartási szabályokat követel, amelyet a „Ne közeledj!” parancsba, és a „távlattartás” követelményébe sűrítethetünk. A *Nidda* törvénye a zsidó családok egyik legerősebb alappillére, amely aprólékosan, részletekbe menően szabályozza a menstruáló vagy a gyermekágyban lévő nő meghatározott időre szóló és teljesen elkülönülő életét.⁴⁸ A hét napig tisztátalan nő visszatérésének és a rituális tisztaság visszanyerésének szigorú szertartása van. Ennek része a menstruáció végének ellenőrzése, a *Bedika* is, amelyet az elkülönülés ötödik napjától kell végezni oly módon, hogy a nőnek napvilágnál, fehér ronggyal kell vizsgálnia magát, nem csöpög-e még a vére. Majd a hetedik napon a tisztálkodás, körömvágás után jöhet a *Tevila*, a rituális fürdés.⁴⁹ Erre szolgál a *mikve*, a rituális fürdő, amelynek vize csak élő víz, azaz forrás, vagy annak hiányában összegyűjtött esővíz lehet, és nem tisztálkodás, hanem a rituális megtisztulás eszköze. Minden ortodox zsidó közösség gondoskodott és gondoskodik mikvéről, amelynek alkalmasnak kell lennie a háromszori alámerítkezésre úgy, hogy a víz háromujjnyira ellepje a fejtetőt. A *Tevilat* teljesen meztelenül, ékszereket is levéve, a műfogsort is kivéve kell végezni úgy, hogy az első alámerítkezés után áldást kell mondani. A zsidó nő csak a rituális fürdő után vált „tisztává”, és csak így térhetett vissza férjéhez és mindennapi tevékenységéhez.

A menstruációhoz kapcsolt tisztátalanság képzet és tartalom évezredek óta megnehezítette a nők életét ebben az időszakban.

⁴⁶ Róheim G. 1925., 1990. 58–82. további hivatkozásokkal.

⁴⁷ Lebovits J. 1927.

⁴⁸ Uo. 171–174.

⁴⁹ A menyasszonynak és a zsidó hitre áttérőknek is rituális fürdőt kell venniük, de más ünnepi alkalmakkor is szokás a mikve használata.

Ugyanis a ma ismert és alkalmazott segédeszközök és megfelelő alsóruházat nélkül kellett megoldani, hogy a vér ne cseppenjen el, ne látszódjon meg a ruhán vagy a testen. A nők minden időben nagyon pragmatikusan oldották meg ezt a problémát. Fűvek, falevelek, fakéreg, textíliák adták az alapanyagot a különböző külső és belső használatú eszközöknek, viseleti kiegészítőknek, amelyeket a menstruáció idején alkalmaztak a föld minden szegletében.⁵⁰ A magyarországi parasztasszonyok más népek asszonyaihoz hasonlóan, az egyik alsószoknyájuk alját – gyakran piros alsószoknyát húztak erre a célra – a lábuk közé fogták, és az fogta fel a szivárgást. A 20. század elejéig minden társadalmi osztály használta az ún. *felkötőt* vagy *felkötő rongyot*. A nők maguk varrták ezeket az egyszerűen, a pánttal, kötővel a derékra erősíthető rongycsíkokat. A különbség minden bizonnyal az alapanyag minőségében volt. A Tolnai Világlapjában 1909-ben hirdették először a higiénikus *havikötőt*, amelyet drogériákban lehetett kapni.⁵¹ Jellemzőnek tarthatjuk, hogy a kisméretű, dísztelen ZEA havikötő-hirdetés a nagyméretű, ábrákkal, díszítésekkel ellátott reklámok között bújtt meg. Kis méret, kis betűkkel, a lap alsó sarkában, alig észrevehetően. Kényelmes, higiénikus és orvosilag ajánlott, amit elmondhattak róla.⁵²

A nők mindig külön – a férfiak szeme elől elhúzódva mosakodtak, és az ekkor használt kimosott ruhadarabokat is eldugva kellett szárítani. Erre minden társadalmi osztály leányait megtanították. Még a cselédet alkalmazó polgári családokban is az úriasszonyok maguk mosták felkötőiket.⁵³ Alapvető higiénikus változást hozott a bugyi és a vatta elterjedése a 20. század első évtizedeiben.

A ma ismert, széles körben reklámozott és a piacon megjelentő, a menstruáció idejére ajánlott rendkívül sokféle segédeszköz azt a képzetet erősíti, hogy a menstruáció központi tisztasági és ruházati kérdés lehetett évezredekken keresztül. Ugyanakkor tudjuk,

⁵⁰ Püschel, B. az ókortól felsorolja az összes ismert eszközt és eljárást, amit a nők a menstruáció idején alkalmaztak. 1988. 142–144.

⁵¹ Czingel Sz. 2001. kézirat.

⁵² Tolnai Világlapja 1919. 478., 1695.

⁵³ Czingel Sz. 2001. kézirat.

hogy a korai házasság után gyakran a termékenységi idő végéig az asszony hol terhes volt, hol szoptatott a következő terhességig, amikor a menstruációs ciklus általában szünetelt. Ráadásul a hosszú szoptatás a fogamzásgátlás egyik formája is volt. Ha ezt számításba vesszük, akkor feltételezhetjük, hogy a menstruáció egy-egy nő életében akár ritka is lehetett, és időszakos kimaradása, illetve *nemléte* a termékenységgel állt kapcsolatban, eltekintve a rendellenes állapotoktól, amikor már betegségről volt szó. Napjainkban a hirdetések középpontjába került, szép, fiatal nők által reklámozott segédeszközök a terméketlenségről, a kevés gyermekszülésről és a rövid ideig tartó szoptatásról is szólnak.

A menstruációról néprajzi szempontból keveset tudunk Magyarországon. Keveset a köznépi és köznapi gyakorlatról, a menstruáció alatti tényleges eljárásokról és viselkedési módokról. Tabuvoltát az is bizonyítja, hogy kevés a konkrét forrás, mert a menstruáció a női intimitás egyik legrejtettebb témakörét érinti és hosszú életszakaszt fog át. Minden valószínűség szerint az etnográfusok nagy része is nehezen lépi át az intimitás egy határát, ezért a konkrét megnevezés helyett gyakran utalással találkozunk (*amikor nagylány lesz*). Ugyanakkor a szintén *tisztátalan* gyermekágyas időszakról teljesebb ismerettel rendelkezünk, mert azt a születés szokáskörén belül vizsgáljuk, másrészt a *gyermekágyat* jól körülhatárolható időszak, hiedelem- és szokássor jellemzi.

Irodalom

CSONKA-TAKÁCS Eszter

1999 Női tisztátalansági tabuk a magyar néphitben. In: Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és folklórban*. Budapest

2002 A test és a ház tabui az átmeneti rítusokban. In: Pócs Éva (szerk.): *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest. 412–428.

CZINGEL Szilvia

2001 *Higiéniái és tisztálkodási szokások változása 1900–1945 között Budapesten*. Kézirat.

DEÁKY Zita

1996 *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe)*. Budapest

2003 *A szoptatás, a dajkaság és a csecsemőhalandóság kérdései az orvostörténeti forrásokban (19. század első fele)*. Erdélyi Múzeum 1–2. 188–202.

GÉLIS, Jacques

1989 *Die Geburt. Volksglaube, Rituale und Praktiken. Von 1500-1900*. München

GESZTESSY László

1842 *Orvosi szózat az anyákhoz*. Pest

KESERÚ Bálint (szerk.)

1989 *Medicusai és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Randvánszky Géza gyűjtéséből*. Budapest

KESZEG Vilmos

1999 *Nők a nemiségen innen és túl*. In: Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és folklórban*. Budapest. 259–265.

KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–NAGY Jenő

1981 *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest

LAMMEL Annamária–NAGY Ilona

1985 *Parasztbiblia*. Budapest

LEBOVITS József

1927 *Zsidó hitéleti lexikon – Sulchán Aruch*. Mohács

MELIUS Péter

1978 *Herbarium*. Bukarest (Első kiadás: Kolozsvár, 1578.)

PÁPAI PÁRIZ Ferenc

Pax corporis. Budapest (Első kiadás: Kolozsvár, 1690.)

PÜSCHEL, Bochum

1988 *Die Menstruation und ihre Tabus*. Stuttgart–New York

RÓHEIM Géza

1990 *Magyar néphit és népszokások*. Szeged (Első kiadás: Budapest, 1925.)

STEWART, Michael S.

1994 *Daltestvérek. Az oláhigány identitás és közösségek továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest

SUMNER, William Graham

1978 *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest

SZIKSZAI Zsuzsa

2004 *Gyermekáldás Taktaharkányban, Taktakenézen, Kocsordon és Nyírmeggyesen*. Studia Minoritatum 6. Szekszárd

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest

TEMESVÁRY Rezső

1899 *Előítéletek, népszokások és babonák a szülészet körében Magyarországon*. Budapest

VAJKAI Aurél

1943 *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. Kolozsvár

VÉRTESE Edit

1990 *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*. Budapest

ZSOLDOS János

1802 *Aszszony orvos*. Győr

Balázs Lajos

A keresztszülőség és komaság mint az átmeneti szokások alapintézményei

Melyik a fontosabb esemény az emberi élet három karakteres, meghatározó sorsfordulója közül: a születés, a házasság, a halál? Nem fogom egyértelműen megválaszolni, hisz nem is erre vállalkozom most. Viszont a címben foglalt probléma felvezetéséhez mégis szükségesnek tartok néhány ilyen jellegű felvezető gondolatot elmondani.

Amikor a szakma számba veszi az ember átmeneti szokásait és olykor didaktikai szempontok szerint is rendszerezi azokat, csaknem egyenlőségi jeleket tesz köztük. Kiváltképpen azért és akkor, amikor a rendszerezés Arnold van Gennep rítusmodellje szerint történik.¹ Az átmenetek rítussémája mind a három szokásban fellelhető, „előre kialakított szerepeket bocsát a közösség rendelkezésére, amelyek nemcsak megkönnyítik számukra az élet nehéz átmeneteit, hanem kötelességük is ezeket a szerepeket eljátszani”.²

Máskor, az átmeneti szokások más kutatói, akik a szokások színjátékszerűségét helyezik előtérbe, a három közül a lakodalmat tekintik kiemelkedő szokásnak, mivel ebben az egyén tudatosan vesz részt és a társadalmi részvétel a legösszetettebb, a leglátványosabb, kulturálisan a legtelítettebb. Második helyre kerül az elmulás, a temetés szokásköre, a születés pedig a harmadik helyen szerénykedik. Vitathatatlan, hogy az ilyen szempontú rangsorolásnak is van valóságtartalma.

Az átmeneti szokások összefüggésrendszerének, egymáshoz való viszonyának azonban más nézőpontja is lehetséges.

¹ Lásd Dömötör T. 1972. 48.

² Uo. 48–49.

Életre szóló szerep

A Dömötör Teklától előbb idézett megállapítás az átmeneti szokások előre kialakított szerepeiről, a szerepek eljátszásának kötelességéről tesz említést.

De kik a szereplők és honnan jönnek azok, akiknek kiemelt kötelessége bizonyos szerepeket eljátszani? Más szóval, az átmeneti szokások rendszerében léteznek-e olyan szerepkörök, melyek eljátszását rendeltetésszerűen kijelölt és megkerülhetetlen személyeknek kell vállalniuk, mivel az alkalmoszerű felkérés, a „beugrás” eleve kizárt?

Igen, léteznek. A házassági és temetkezési szokások néhány olyan, elsősorban státuszszerepére gondolhatunk, melyek eljátszására a kijelölés már a születési szokások során és keretében megtörténik. Fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy mindez a betöltendő szerep életre szóló távlatának tudatában történt (és még történik, noha a devalválódás jelei látszanak). Ebből a szempontból tartom méltónak a születési szokásokat egy másfajta felértékelésre, illetve próbálom megvilágítani a születés, házasság, halál szokásvilágának sajátos szerep-szempontú összefüggéseit. E célból a születési szokások egy szeletének néhány vetületét emelem ki. Elsősorban a keresztszülői, komasági szerepekre gondolok, melyeket a hagyományos közösségekben kutatásaim alapján intézményként értelmezek. Az átmeneti szokások medrében keresem azokat a hagyományos emberi, társadalmi kötődéseket, melyeket egy egyéni sorsforduló (átmenetel) – egy gyermek világrajötte – indít el, majd folyton folytat, tart életben immár évszázadok óta, a közösségi élet kebelében.

Az egyén valamennyi sorsfordulója közösségi esemény, de élmény is, aminek a hagyományos társadalmakban, nevezzük mai szóval, személyi feltételei, szereplői vannak, szerepkörük, küldetésük pedig minden közösség hagyományos kultúrája által szabályozott. Az is tagadhatatlan, hogy a paraszti kultúra által kimunkált rítusok, szokások is képezik a modelljét a modern társadalmakban zajló átmeneteknek, egyéni sorsváltozásoknak. Vagyis a keresztlőnek, a lakodalomnak, a temetésnek.

A szokások személyi feltételei, mint minden más, szabályozottak. Így nem lehet bárki bárkinek keresztszülője, komája. Csíkszentdomokoson, ahol kutatásaimat végeztem³, választással, felkéréssel szelektálják ki a keresztszülőt, komát. Ez az eljárás, amit egészében nem részletezhetek,⁴ elsődlegesen a keresztelő mint beavató rítus szereplőinek kijelölését célozza meg. De nemcsak! Felkérés történik a szerepre, akárcsak a más két életforduló alkalmával. Az átmeneti szokások sajátos forgatókönyve, mint említettem, szereplők közreműködését kívánja meg, hisz általuk valósul meg az átmenet társadalmi célja. A hasonlóságok ellenére azonban a keresztszülői, komai szerep lényegesen más, mint a lakodalom vagy temetés szereplőinek köre. Elsősorban az idő és társadalmi súly szempontjából. Míg a lakodalom és temetés több szereplőjének feladatköre az átmenettel néhány napos rítusainak végrehajtására korlátozódik, addig a keresztszülő szerepe, lényegében, életre szóló szerep. Az előzőké a látványban, a színjátékban jórészt kimerül, a keresztszülő szerepe a társadalmi kötődésekbe integrálódva tovább folytatódik. A keresztszülőt nyilvánosság előtti, illetve társadalmi szereplésre épp az egyéni sorsfordulók kényszerítik: a keresztyermek egyéni sorsának alakulásai mindig aktualizálják az egykor felvállalt szerepet, míg a többi átmenetek szereplőivel ez nem történik meg.

Így tekintve és értelmezve a helyzetet, máris érzékelhető, hogy a keresztszülő-választás bonyolultabb, összetettebb, körülményesebb, mint a többi szokás szereplőinek kiválasztása. Az alkalmassági szempontok lényegesen másak, mint a lakodalom és temetés szereplőinek esetében.⁵

Nem véletlen tehát, hogy a keresztszülő kiválasztásának az egész magyarság körében nagy jelentőséget tulajdonítottak.⁶

Ki tehát a keresztszülő? A Magyar Néprajzi Lexikon *keresztszülő* címszavából idézek: „...az a férfi és nő, akit vagy akiket az újszülött gyermek szülei felkérnek, hogy a keresztelés egyházi szer-

³ Az 1970-es évektől.

⁴ Bővebben l. Balázs L. 1999. 346–380., 2003.

⁵ Bővebben l. Balázs L. 1994, 1995.

⁶ Lásd MNL 3. *keresztszülő* szócikk, Kapros M. 1986. 225., Csáki K. 1992. 72., Dömötör T. 1990. 25. stb.

tartásán megjelenjenek, a kereszanya a gyermeket keresztvíz alá tartsa, a gyermek nevében az egyház által előírt fogadalmat letegyék, a keresztelés szertartásán aktívan részt vegyenek. A felkérés-sel, ennek elfogadásával, valamint az egyházi szertartáson való részvétellel a szülők és a felkért férfi és nő komák lesznek; a társadalom által meghatározott kötelességeket vállalnak egymás iránt, illetve a keresztszülő pár a gyermek iránt is.”⁷

A keresztszülői, komasági intézmény egyéni, családi intézményének kiépítése igen nagy mértékben a társadalmi kapcsolatok előzményeiből nőtt ki, annak lett folytatása (de nem törvényszerűen) egy másabb minőségi szinten.

A keresztszülők kiválasztása mindenképpen a legbonyolultabb része a születés egész szokáskörének. A komaság előtti társadalmi kapcsolatok ugyanis nem egyvonalúan és önmaguktól válnak komasági kapcsolatokká, ahogyan néhány gyűjtő leírja. A komaválasztás a családközi „diplomácia” ügyévé vált. Európai példák is igazolják, hogy a komaság nemcsak a gyermek szempontjából fontos, sőt, a gyermek szerepe el is törpülhet, mutat rá Vidacs Bea: „tulajdonképpen csak ürügyül szolgál ahhoz, hogy a felnőttek társadalmi kapcsolatokat hozzanak létre, amelyek (...) jól szolgálhatják tudatos és nem tudatos érdekeiket”.⁸

Köztudott, hogy a párválasztás során a vagyoni és társadalmi stb. helyzet nem kis szerepet játszottak és játszanak ma is, a kor-nak megfelelő formában. Hasonló szempontok érvényesültek a keresztszülő választásánál is.⁹ A komaválasztás sokszempontú rendszerére sem térhetek ki.¹⁰ A keresztszülő sajátos szerepéről azt mondtam korábban, hogy ellentétben a lakodalommal, a temetéssel, az túlmutat az átmenetel néhány napos időkeretén. Az alábbi két igen érdekes példa arra int, hogy a keresztszülőség, tudatosan, az idő függvényében is értelmezett szerepkör.

„Volt olyan, aki azt mondta, hogy a gyermekemnek olyant kérek, hogy ne szégyellje, amikor elé kell állni (ti. a keresztyermek, mint felnőtt, különböző eseményein). Legyen módja akármilyen

⁷ MNL 3. 162.

⁸ Vidacs B. 1985. 510.

⁹ Bővebben I. Balázs L. 1982.

¹⁰ Bővebben I. Balázs L. 1999. 346–380., 2003.

helyzetben. Sokféle oldala van az ilyenfajta menetnek! A gyermek ne szégyellje a keresztszüleit.”¹¹

„Az öcsémék meg akarták nekem adni a tisztességet, mert ők es kereszteltek nekünk. Azt mondták, hogy nekem adják ide főnek (ti. főkomának). De én akkor má 50 éves vótam. S mondom, ide figyelj, komasszony! Van neked olyan fiatal komád, hogy ne add egy öreg komának se oda, mert az a gyermek, amikor meglesz az első áldozása, kicsengetése, a keresztszüleit fogja szégyellni, hogy »Na, a vénasszony oda van állva!«. Vagy oda se tudsz állni. Vagy kell menni a lakodalmára, s nem lesz ki, me akkor mü má meghalunk, 70 valamennyi esztendőök leszünk. Ne haragudjál. Én felajánlom neked, hogy add oda valamelyik bérmakeresztleányodnak helyettem. Így aztán mind bérmagyermekei keresztelték meg, s nem volt harag. Mert mind olyan üdös komái voltak, s ő mindegyik komájának elmondta, hogy én mit mondtam. S mindegyik helybehagyta.

A komasszonynak akkor pillanatnyilag rosszul esett, de aztán gondolta meg, hogy tényleg nekem volt igazam.”

Ebbe az irányba mutat a legény, leány keresztszülő felkérése, inkább elfogadása, noha nem volt kedvelt gyakorlat.

„Ha különálló leány vagy legény keresztel, a másik felől béírnak egy helyettest. A komaságot átveszi az új férj vagy feleség. Elismeri.”

„Legényt es lehetett s leányt es külön híni. A keresztanya helyét az édesanyja töltötte bé. Úgy jelentek meg keresztelni es. S ha leányt hittak meg, ment vele az anyja s az apja. Hárman mentek. Így a helyettesítő szülőket es komának nevezték.”

A legény, leány keresztszülő kérés tehát átmeneti komastátust jelentett, a szülők a felkért fél házassági távlatával, azaz teljes komapárral számoltak, a későbbi szerepek és feladatok garantált ellátása tekintetében.

A keresztszülők száma szintén emiatt volt szabályozott. A hányan kereszteltek régen és hányan ma kérdés szembeütően ütközteti a szokáshagyományt az újítással, a szabályt és szabály-

¹¹ A dült betűvel szedett szövegek szentdomokosi adatközlők vallomásai.

szegést, és megtapasztalhatjuk a keresztszülőség/komaság (ez utóbbiról később szólok) mint intézmény társadalmi alakulását.

Igen érdekes, és bizonyára párját ritkítja a magyarság körében, ahogyan a keresztszülők számát Szentdomokoson leszabályozták (a paraszti pragmatizmus újabb példája), és ezáltal kézben tartják. Ennek a szabályozottságnak a felbomlása vezetett és vezet napjainkban a komaság intézményének devalválásához. A választás során a hangsúly a komasági kapcsolatok minőségére, ezek elmélyítésére helyeződött, más szóval a közösségek belső kohéziójának erősítésére.

Ahogyan módosult a keresztszülő választás társadalmi palettája, úgy kell most tapasztalnunk a számbeli kitérést a hagyományos keretből, mely a keresztszülőség/komaság társadalmi fontosságát jelzi napjainkban is, de meg is reked valahol a társadalmi reprezentáció szintjén. Az adatközlők nyilatkozataiból is kiérződik a zavar a keresztszülői státus körül, hisz a több keresztszülő nem növeli sem a keresztgyermek mint egyén, sem a közösség biztonságérzetét. Az alábbi, csak válogatott vélemények árnyalni képesek a keresztszülői intézmény bonyolultságát, szentdomokosi sajátosságát, a hagyomány és változás egymásmelletiségét, az értékrendváltás olykor nem indulatmentes ítéletét azok által, akik a korábbi értékrendet képviselték.

„Ezelőtt csak kettő keresztelt: egy keresztapa s egy keresztanya. Nem mentek egy csordányi, mint most, hogy 10–15 párat megkérnek keresztszülőnek.”

„Két pár keresztelt. Abból az első keresztszülő az egyik párból a férfi, s a másik párból a nő. Nem a férj-feleség – egy családbeliek – a fő komák! Ellenkezőleg menyen: az egyik pártól az asszony a fő keresztszülő, a másik párttól a férfi.

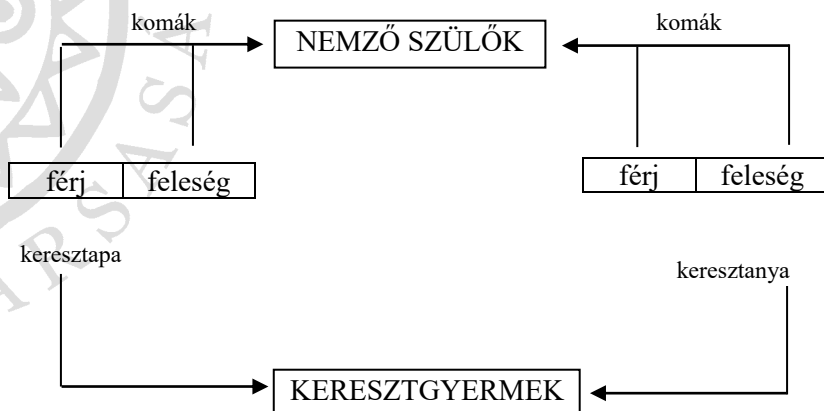
Így egyeznek meg, s nincs harag. Az asszony vitte a babát, s a férfi a gyertyát. Ha fiúgyermeket vittek keresztelni, akkor a férfi vitte a fiút, s a nő a gyertyát. S a más kettő párosult.”

„Ezelőtt két pár koma volt. Igen de most mennek haton, heten, százan! Régen az egyik párból volt a keresztanya, s a másiktól a keresztapa. Úgyhogy nem, na ez a család keresztapa es s keresztanya es. Hanem az egyikből az egyik, a másiktól a másik. Híni úgy hívjuk, keresztapám s keresztanyám mind a két családból való

embert s asszonyt, de csak fele s fele az igazi keresztszülő. Ezt így szoktuk... De a lakodalomkor mind a két család kiállott ajándékával.”

„A két párból az egyik férfit béírják keresztapának, s a másiktól az asszonyt keresztanyának. Keresztbe veszik. Ezek a keresztszülők a törvény előtt s minden előtt, ezek kell referáljanak a keresztgyermekük mellett. Amikor felkérjük a keresztszülőket, ezt meg is mondják. Harag nincs ezért a többi résziről. Aztán van az, hogy ő keresztelte, s ő az első koma.”

A fenti keresztszülőségi/komasági szerkezet, felállás csaknem sajátos csíkszentdomokosi formula. Gazda Klára írja, hogy Esztelneken, amikor „társkoma” is került (ti. többen kérték a gyermeket) „a keresztlevélbe csak egy párt írnak bé; ha kettő van, az egyik párból az asszonyt, a másiktól a férfit”.¹² A domokosi keresztszülői, komasági formula¹³ az adatközlők elbeszélése alapján grafikailag így ábrázolható:

¹² Gazda K. 1980. 32.

¹³ Az ikergyermek komarendszere a fentinek megkettőzött szerkezete. Lásd Balázs L. 2003. 113.

Ezt a képletet belső összefüggéseiben, sajnos, már nem tudják megmagyarázni.

Másabb összefüggéseket is keresve, én a következőképpen értelmezem. A plébánia hivatal csak egy pár keresztszülőt ismert el, ami megfelelt az egyház szempontjainak, viszont nem számolt az-
zal, hogy ez a családi, családközi, közösségi hagyományok működtetése szempontjából fokozott megterhelést és felelősséget jelent egy család számára. A *Magyar jogi népszokások* című kötetben az egy családon belül minden gyermek esetében azonos keresztszülőpárra vonatkozóan az olvasható, hogy az „egy pár keresztszülő rendszerint az összefüggő, nagyobb tömbben élő katolikus lakosság körében mutatkozik eléggé általánosnak”.¹⁴ Csíkszentdomokos ilyen szempontból tökéletesen beilleszkedik eme általánosító környezetbe. Tárkány Szücs nem tesz említést arról, hogy valahol is próbálták volna megkerülni ezt az egyházi korlátozást. Azt, hogy a faluközösségek valahol szükségét érezték volna annak, hogy a keresztszülői felelősség biztonságát szavatolni is kell, hogy, mai szóval, ennek személyi garanciáját biztosítani kell, de a felelősség-ellátás „belső ellenőrzését” is. Feltételezésem szerint Szentdomokoson viszont ezt tették. Ezért lett itt egy pár keresztszülőből két pár, s mégis egy. Akár székelyes ravaszágnak is beillik, ha éppen nem az. Az *A* család férfi tagja fő keresztszülő, és a *B* család asszony tagja szintén. Ketten alkotják az egyház által elismert keresztszülőpárt, aki a keresztgyermekért minden felelősséget felvállal. A „kitörés logikája” most következik: bármilyen sérülés érheti különkülön az *A* vagy *B* családot, a keresztgyermek védettséget és szükséges ellátást élvezhet a másik épségben maradt családtól, azaz keresztszülőtől. A felelősség-ellátást, „belső ellenőrzést” pedig úgy értem, hogy az *A* és *B* család csak műrokonságban van egymással, így a kötelességek ellátását nem lehet egyazon családon belül (mondjuk, hallgatólagos egyetértésben) elfelejteni vagy elhallgatni, mert, újra mai szóval, a társadalmi ellenőrzés ezt nem engedi. Feltételezésemben az is megerősít, hogy a későbbi keresztszülői kötelezettségek, feladatok, szerepek – itt kell látnunk az intézményt –

¹⁴ Tárkány Szücs E. 1981. 131.

(első áldozás, lakodalom, berukkolás, esetleges korai halál stb.) megoszlottak a két keresztelő család között.

Ez a szereptávtlat a keresztszülőség kölcsönösség elvének megszakítását is hozhatta olykor, akárcsak a diplomáciában.

„Kereszteltünk egy olyan helyre, hogy nekem nem ízlett. Azt mondtam a férjemnek, hogy én őket az asztalfőre nem ültetem. Mert amikor náluk voltunk, nem helyesen viselkedtek. S nem kértem vissza az én gyermekemnek. Csúfszájú fehérnép volt, s nem szerettem” (erkölcsi szempont).

„A kölcsönösséget bétartottuk... Csak egyet szuperáltam ki (ti. iktattam ki), mert nem tetszett az asszony: a szája miatt. Nem haragudtak meg, mert a keresztyermekünk lakadalmára meghíttak, s mi a tisztességnek eleget es tettünk.”

Az előretéktintő választásnak és a keresztszülő sajátos szerepkörének egy újabb, igen érdekes példája: Amikor az 55 éves asszony azt mondja, „...én őket az asztalfőre nem ültetem,” akkor saját gyermekének a lakodalmára gondol, amikor is a fő keresztszülő kell hogy az asztalfőre üljön (a hagyományos ültetési rend szerint). A ma ellenszenves, „nem helyesen viselkedő...csúf szájú” személyt 18–20 év után sem akarja gyermeke környezetében látni, illetve egyszer s mindenkorra visszautasítja a képviselőt. Az adatközlő önérzetes magatartása tökéletesen összecseng a keresztszülő-választás egyik kritériumával, amit adatközlőim így jelentenek ki: „szeretem – nem szeretem, kívánom – nem kívánom komának ezt az embert...”

Keresztszülőség, komaság, társadalmi kapcsolatok

A születés és a másik két átmeneti szokás viszonyát boncolva a továbbiakban társadalomnéprajzi szempontból reflektálok a műrokonság helyzetére. Vagyis arra, hogy az olyan nagy körülményekkel, mérlegeléssel, előrelátással megválasztott, rítusokkal szentesített keresztszülőség, komaság hogyan működik Csíkszentdomokos társadalmában? Miért tekintem intézménynek? A választott szereplőknek milyen „karriert”, mozgásteret szab meg és vár el a hagyomány.

A születés a néprajzkutató számára a legkevésbé biológiai aktus, annál inkább kulturális és társadalmi esemény. Ez utóbbi az egyén egész életében nyomon követhető. Hiszen a keresztyermek és keresztszülő viszonyrendszere nem szűnik meg a keresztlő rítusával, ellenkezőleg, mindig aktualizálódik, valahányszor e kapcsolat egyik vagy másik tagja egy újabb születés, házasság vagy halál helyzetébe kerül. A gyermek nemcsak családba, „rokonsági kötelékbe és szomszédsági csoportba születik bele, hanem szüleinek komasági csoportjába is belekerül”.¹⁵ Ez pedig túlmutat önmagán: a kapcsolatrendszer jelentős mértékben szabályozza az egyén és a szűkebb vagy tágabb faluközösség viszonyát.

A születés, most meg így világítom meg, nem demográfiai esemény csupán, hanem a kisközösségek szintjén az emberi kapcsolatokat mindig újrageneresztő tényező. Meggyőződésem, hogy a közösségek, ahol kevés gyermek születik, nemcsak demográfiailag sorvadnak, hanem a társadalmi kapcsolatok olyan alapszintjén is, mint a komaság. Az előregezés nemcsak korpipiramis kérdése, nemcsak a magányos szülő kérdése, a kisközösségek szintjén jelentkező befeléfordulás, elidegenedés, a társadalmi kapcsolatok lelassulásának, lendületlenségének is a kérdése.

Van olyan kutatói szemlélet, mely a keresztszülő–keresztyermek kapcsolatát „erkölcsi és anyagi természetű kötelezettségekben” látja, ami leghamarabb az ajándékozásban nyilvánul meg.¹⁶ A kapcsolatok erkölcsi és anyagi lényege tagadhatatlan, a hangsúlyt mégis a társadalmi, társadalomszervező, közösségszervező vonásaira helyezem. Az anyagi természetű kapcsolatokat különösképpen csak eszköznek tekintem, valamiféle ébren tartó, emberi energiahordozónak. Erre pedig az érvem az, hogy a keresztyermek–keresztszülő kapcsolata mindig az átmeneti szokások (nemcsak a három alapvető átmenetelre – születés, házasság, halál – gondolk!) alkalmával válik igazán fontossá, mindig akkor aktualizálódik, tehát mindig olyankor, amikor az átmenetel szenvedőjének (alanyának) – keresztyermek vagy keresztszülő – társadalmi státusa, állapota, helyzete megváltozik. Ha keresztyermek áll az átmenetel központjában, és ez a gyakori, akkor természetesen és ha-

¹⁵ Vidacs B. 1985. 515.

¹⁶ Uo.

gyománnyal ajándékot is kap(hat), de ez másodlagos rendezői elv a kapcsolatban. Elsődleges maga a személyi, közösségi, társadalmi kapcsolat. Továbbá azt is észre kell venni, hogy a kapcsolatok anyagi természetű megnyilatkozásának az ajándékozás felé való elcsúszása új jelenség, nem jellemezte a keresztszülő–keresztgyermek valós viszonyát. De jellemezte a munka mint értékrendhordozó tényező, mely a keresztgyermek–keresztszülő–komák intézményrendszerében ma is kapcsolatfenntartó, kapcsolatközpon-tú elv.

Az utóbbi évtizedekben a keresztszülői szerepek, terhek megszorodtak, így a társadalmi kapcsolatok is bokrosodtak, sokasodtak. A 60-as évekig a keresztszülők nem játszottak szerepet a keresztgyermek valamennyi vallási és társadalmi vonatkozású eseményében, átmenetében. Az ilyen események – főleg az első áldozás, de a bérnálás is – korábban családi szintű ünnepek voltak, csak a fent említett időszakról szocializálódtak és váltak fokozatosan a kisközösségek szintjén is szokatlanul nagy nyilvánosság előtt zajló eseményekké. Aztán begyűrűztek az iskolai átmenetek is. A különböző rangú középfokú iskolák kicsengetési ünnepei fokozatosan családi szintű átmeneti rítusokká lettek, melyeken a családon túl a rokonságnak, keresztény keresztszülőknek, bérma-keresztszülőknek, barátoknak stb. egyre nagyobb szerep jut. Fontos és meglepő társadalmi jelenség az is, hogy a kicsengetési ünnepek számának, arányainak duzzadásával egyre szaporodnak az átmeneti rítusok olyan értelemben, hogy az életkorban mind lennebb és lennebb csúsznak és a gyermekkor minden iskolai szakaszát befogják. Mivel ezekre nincsenek szavaink, a *ballagást* használják, némi iróniával (pl. *ballagnak a nagycsoportosok!*), de magát a rítust komolyan veszik. Más szóval: fel kell figyelni arra, hogy az egyén rítusokkal jelzett átmenetei, illetve beavató rítusai az előző század utolsó évtizedeiben megszorodtak, és ezek önmagukban társadalmi nyilvánosságot, az egyénhez tartozók reprezentációs jelenlétét igénylik. Mivel a vallási és iskolai átmenetek kis-, illetve iskoláskorban zajlanak, a keresztszülők bevonása csak fokozódik. Ennek értelmében a mai szokásrend szerint a keresztszülő a következő keresztgyermeki, átmeneti ünnepeken köteles részt venni: 1. keresztelő, 2. első áldozás, 3. kicsengetés (ha a ke-

resztgyermek valamilyen középfokú iskolát végez, de ez alól már alig van kivétel), 4. katonavacsora, 5. házasság, 6. halál.

A korábbi három, illetve négy hagyományos és kötelező keresztszülői megjelenés alkalma: keresztelő, katonavacsora – a fiúk esetében –, házasság, halál (a haláleset a keresztszülő szempontjából ritka alkalom) hatra emelkedett, sőt többre, ha a keresztgyermek egyetemet is végez.

Különösen reprezentációs alkalommá lett a kicsengetés, a keresztgyermek nagyszabású átmenetele. Mint korábban említettem, szempontként jelentkezik a keresztszülő kiválasztásában. A keresztszülő, bérmakeresztszülő elutazik a ballagás színhelyére, a ballagási ebéd fővendége, az ajándékozást illetően pedig: *„A kicsengetésre, arra nagy ajándékot adnak: a keresztény keresztszülő, bérmakeresztszülő, rokonság, barátok, ismerősök – akik kicsengetési kártyát kapnak, kötelesek ajándékozni.”*

A katonavacsora a legény sajátos átmenetele, melyre bevonulása előtt kerül sor a szülői házban. Egyre nagyobb részvétellel és költsékezéssel szervezik, melyhez a keresztszülőnek szintén hozzá kell járulni.

A keresztgyermek–keresztszülő viszonyában ez utóbbival szemben a legnagyobb elvárást a keresztgyermek lakodalma jelentette és jelenti. A keresztszülő a keresztgyermek rituális átmenetének minden minőségi mozzanatánál jelen van tanúként vagy szertartásvégzőként. Az ajándékozás csak tetőzése a kötelezettség-sornak, ami rá hárul. A keresztszülői kötelezettségek egyszerű leltára is meggyőző afelől, hogy eme minőség távolról sem merül ki az ajándékozásban, mint ahogy azt (már említettem) egyik-másik néprajzi munka beállítja. A keresztszülő – keresztapa, keresztanya, külön-külön vagy együtt – jelen volt a leánykérőnél, ő beszélt a keresztfia helyett: *„a keresztfiam ezen s ezen a napon megindultatosodna a magik leányával jelentkezni;”* ott van az eljegyzésen, a polgári esküvőre kíséri a fiatalokat, ő a vendégkoszorú listavezetője, akinek meghívása kötelező is; ott van az írogatáson, a perefernum vitelén; a keresztanya vigyáz a menyasszonyra kikérése előtt, ő (ti. a bérmakeresztanyával együtt) vezeti ki a menyasszonyt a kikérő násznépnek; ő ajándékozta meg különlegesen

az új párt: a lakodalmi pereg a keresztszülő díszes nászajándéka volt, ma ő adja a látványos ajándékot.

A templom felé menet a násznép élén a keresztszülők mennek; az esküvő után az újasszony a keresztanya vezetésével kerüli meg az oltárt beavatás céljából, a plébániára a keresztszülők kísérik be az újházásokat, hogy tanúként aláírják az egyházi okmányokat; a keresztanya feladata kínálkodni pálinkával és süteménnyel a papilakon. Bizonyos esetekben a keresztszülők a násznagyok (ha a bérmakeresztszülő nem vállalja, nem alkalmas stb.); ilyenkor ők ülnek a lakodalmi asztal fő helyén, az új párt közrevéve. A keresztanyák jönnek éjfélkor kiszólítani az új asszonyt az asztal mellől kontyolásra: *„Gyere közénk, met mi is kenyérrrel és sóval élünk!”* Megcsókolják, szerencsét kívánnak, s hozzák a kontylevet. Úgy is mondhatnám: az átmeneti szokásban külön, csak a menyecskére irányuló átmeneti, beavató rítust szerveznek. Ha a helyzet úgy hozza, akkor szabálysértésben is részt vesznek: a szöktetett leányt a legény keresztanya *„egy-kettőre békontyolta,”* s ezzel a vétség legitimizálódott: többet nem vihették vissza a leányt szüleihez. Az ilyen nászt is el kellett, hogy ismerjék. A keresztanya tehát valamiféle kultikus, akár sámáni hatalom folytatója is. És ehhez adódik az anyagi természetű, az új párt gazdaságilag is megsegítő, de ugyanakkor reprezentatív jellegű ajándék. *„Az átlag lakodalmaszó az ajándéktárgyak megválasztásában szabadon dönt, a menyasszony keresztény keresztszüleinek, illetve bérmakeresztszülőjének ajándéktárgyai meghatározottak. A bérmakeresztszülők ebédlőkészletet, a keresztény keresztszülők egyike egy nagy szőnyeget vagy csergét, a másik szentképet – Krisztus az olajfák hegyén – ajándékoz.”*

„Az volt a divat! Amikor mentem férjhez, keresztanyám egy olyan gyönyörű szentképet adott! A szobába ma is az van. Nagyon szép s nagyon szép rámába van: aranyozott szélű.”

A keresztgyermek esetleges elhalálozása alkalmával a keresztszülőkre szintén jelentős feladat hárul. A teljes életben reájuk háruló kötelezettségüket törleszteniük kell. A halott lakodalmának képzete és szokása a keresztszülők által valósul meg.

„Ha meghal a keresztgyermek, a keresztszülő s a bérmaszülő veszik a koporsót, s ami vele jár, mind. A ruhát: vőlegény-, meny-

asszonyruhát a keresztszülők együtt állják. Meg szokták adni az ajándékpénzt is, ami járna a lakadalomba.”

„Mikor nekünk az egyik keresztgyermekünk meghalt, fizetünk a papnál; megegyeztünk, hogy kétfelé vágjuk az adósságot: a két keresztszülő állta a kótségeket. A szülő itt nem es fizetett. Mi álltunk mindent.

Ha bérmagyermek hal meg, a bérmaszülő nagyobbát áll az adósságból. Ha leány, bérakassa menyasszonynak. Ha fiú, áll annyit, amennyit kellene álljon a lakadalmán.”

„Ha a keresztgyermek meghal, vesznek neki kalapot s mellvirágot, inget, s olyan zsebkendőt, amilyent a kabátzsebbe tesznek. S a zenészt es ők fizetik, mert zenével temetik.

Ha leány, vesznek koszorút, mirtuszt, slájert, szép hímzett blúzt, magyar-gyász mellényt [ti. fekete-piros színösszeállításban], szőttest. Itt is fizetik a zenészeket.

Küldenek húst, 5–5 liter pálinkát, mint a lakadalomba.

Ha süllenc, ilyen bolond bocskor van a lábán [ti. gyermek], azt es má vőlegénynek ötoztetik.”

„A keresztgyermeket a keresztszülő s bérmakeresztszülő temetetik el. Ők állják a költségeket. Például, itt ne, nem messze meghalt egy gyermek [1986-ban], elütte a motor. A keresztszülők temették el. Mindenfélit ők fizettek. Evvel megszűnt minden kótségük: az első áldozási, a bérmálási, a katonakótség, a házassági kótség. Ezt most eccerre a keresztszülő letette, s pace bune¹⁷! Ettől tovafelé, ha szólítsák egymást komának, jó, s ha nem szólítsák, nem szólítsák. Tartsák a komaságot, de az má olyan, mint a kutyának a hideg vacsora. Hideg má. Mindenféléje.”

A keresztszülői kötelezettség törlesztésének különös esete a következő: „Egy legény öngyilkos lett. Nem volt eszeházasodva, csak eszeállva. Hivatalosan nem volt megnősülve, ezért nem adtak semmit a keresztszülők. De amikor megcsinálta a bajt, öngyilkos lett, akkor a keresztszülők segítettek a temetési költségekben.”

Azért különös esete a szokásjognak, mert a keresztgyermek a hagyományos átmenetel normarendszere ellen kétszer is súlyosan vétett. Az első esetben (vadházasság vétké) a keresztszülő nem áll-

¹⁷ Pace bună! – Békességet! (román)

hatott mellé, mert az ilyen tettért, szintén a hagyomány törvénye szerint, szankció jár. De a második alkalommal meg kellett adnia, ami keresztszülői státusából ráhárult, mert a törlesztés, vagyis a kötelesség leróvásának utolsó esélye következett be.

Koma, komaság

Csupán néhány szót szólok a komaságról, mivel ez az az intézmény, amelyik meghaladja az átmeneti szokások szerepkörét. A komaságot a komák és komaasszonyok alkotják.

A koma (nemétől függetlenül), csak hangsúlyozom, a szokás sajátos szereplője, alapvetően különbözik a többi átmeneti szokás szereplőitől. Sajátos helyzetét próbáltam megvilágítani már az előzőekben is.

Lényeges pontosítani, hogy a keresztszülő abban a társadalmi helyzetben, amiben van, kettős szerepet játszik: az egyik a keresztyermek fele irányul és ekkor keresztapa, keresztanya a neve, a másik a keresztyermek szülei fele, akkor pedig koma és komaasszony. Vidacs Bea figyelmeztet arra, hogy a terminológiai elkülönülés – keresztszülő–koma – a két intézmény fontosságát jelzi mind a gyermek–felnőtt, mind a felnőttek viszonyában.¹⁸

A rokonság mellett a komaságnak Szentdomokoson erős társadalomszervező, közösségi kapcsolatokat szervező és működtető ereje volt. Az utóbbi években bekövetkezett komaszám-növekedés és a vele járó „hígulás” ellenére ez ma is igaz. A komaságnak volt és van valami különös kölcsönösségre kötelező (olykor kényszerítő) erkölcsi ereje, ami a rokoni kapcsolatokról nem mondható el egyértelműen.

Fel kell fedezni, hogy a komaság, noha nem jöhetne létre keresztyermek nélkül, a keresztyermek–keresztszülő kapcsolatán túlmutat: már-már független emberközi, felnőttközponitú kapcsolatrendszeré válik, a keresztszülőség pedig háttérre törpül. Ezzel kapcsolatban érdekes Vidacs Bea megállapítása: „A gyermek... tulajdonképpen csak ürügyül szolgál ahhoz, hogy a felnőttek tár-

¹⁸ Vidacs B. 1985. 510.

sadalmi kapcsolatokat hozzanak létre, amelyek a (mű)rokonság ideológiájával megerősítve jól szolgálhatják tudatos és nem tudatos érdekeiket.¹⁹ A lakodalom és temetés mint nagy átmenetek, de a kisebbek (első áldozás, ballagás, bérálás, katonavacsora) szokásaiban, az együttélés más alkalmában, a hagyományos munkaalkalmak (kalákák) szervezésében a komasági kapcsolatok szervező és vezető elvként érvényesülnek. Talán ezzel (vagy ezzel is) magyarázható az a jelenség, hogy a keresztgyermek esetleges halálával a komaság rendszerint nem szűnik meg Szentdomokoson. Vagy az is, hogy a komaság nyelvi fogalomkörébe sokkal többen beletartoznak, mint ahányan tulajdonképpen szereplőként illetékesek. Vidacs Bea a komaságot a közösség békéjét szolgáló, belső integrációját is elősegítő, kohéziós erőnek is tartja.²⁰ A gondolatot továbbvive, szentdomokosi tapasztalataim alapján a komaságot a mostanság divatos szóhasználattal a civilszerveződéshez vagy az ún. „regionális együttműködéshez” hasonlítanám, nyilván a faluközösségen belül, a rokonsági határokon át és fölött. Ezt a gondolatot már-már művészien fogalmazza meg egyik adatközlőm: *Vannak komáink: ügyesek; keresztfiaink s azoknak má szép gyermekei. Ajh, úgy esze vagyunk vegyülve! Úgy mondjuk, ne bántsuk egyik a másikat, me koma s szomszéd, rokon s testvér, s majdnem mind ilyen az egész Szentdomokos.*

Mintegy záró következtetés: a keresztszülőség és komaság a rokonsággal kölcsönösen olyan intézményrendszer Csíkszentdomokos társadalmában, de csaknem az egész magyar paraszti társadalomban, mely az egyéni és kisközösségi biztonságot szavatolja a születéstől a halálig tartó sorsfordulók lezajlásában. Olyan intézményrendszer, mely a közösségek horizontális és vertikális létezésében, létének folytonosságában szavatolja az emberi sorsfordulók, tulajdonképpen az élet zajlásának személyi feltételeit: szereplőit, akik az átmenetet megelő egyéni kívül állóak, de tőle nem függetlenek. Sajátossága, hogy „székház”, vezető és beosztottak, azaz személyzet nélküli intézmény. Belső energiája révén él, működik és hat, mint a Föld. Ez az energia pedig a hagyomány, szel-

¹⁹ Vidacs B. uo.

²⁰ Uo.

lemisége a hagyománytisztelet. Tartalékai részben újratermelőnek, de folyvást fogynak, miként a Földé.

Íme, a születési szokások csendes, ám mégis súlyos társadalmi, közösségi hozadéka.

Irodalom

BALÁZS Lajos

1994 *Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson.* Bukarest

1999 *Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson.* Monográfia. Csíkszereda

2003 *Keresztszülő, keresztszülőség, komaság Csíkszentdomokoson. Székelyföld VII. 12. 98–119.*

2004 *Keresztszülő, keresztszülőség, komaság Csíkszentdomokoson. Székelyföld VIII. 2. 87–108., 3. 91–100.*

GAZDA Klára

1980 *Gyermekvilág Esztelneken.* Néprajzi monográfia. Bukarest

GENNEP, A. V.

1996 *Riturile de trecere.* Iași

KAPROS Márta

1989 *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén.* Debrecen

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest

VIDACS Bea

1985 *Komaság és kölcsönösség Szentpéterszegen. Ethnographia* XCVI. 4. 509–529.

Barabás László

Írások a sóvidéki székely harisnyáról

1. Miben is jártam?

Sokáig nem tudtam, hogy népviseletben járok. Nem ismertem a fogalmat, otthoni felnőttektől nem hallottam a szót. Gyermeki gúnyamat, családi öltözetünket, a parajdiak s a sóvidéki falvak jó-részt maguk készítette mindennapi és ünneplő ruháját közülünk senki nem nevezte népviseletnek.

Csak azt tudtam, hogy tavasszal korán megszántottuk a kenderföldet, úgy is hívtak egy parajdi–sófalvi határrészt, Kenderhely, édesapám sűrűn bevetette, hogy a madaraknak is jusson, augusztusban, kánikula közepén kinyöttük az embernél magasabb növényt, jaj, de unalmas, nem gyermeknek való munka a kendernyöves, annál élvezetesebb az áztatás, vittük vasárnap délután (nem igazi munka, pihenőnap is megjárta) a kévéket, Sásverésbe, a Küküllő egyik holtágába, térdig érő vízbe, kövekkel, deszkákkal nyomtattuk, néha megnőtt a víz, és elsodorta a kenderet, két hét múlva kiszedtük, otthon a kerítés mellé támasztva szárítottuk, aztán édesanyám kitilolta, összetörte: a fás szár, a pozdorja lehullott a földre, de jó volt benne hempergőzni, a szálakat gerebenezte, deszkalapból kiálló sűrű szegerdőn áthúzogatta. Összegyűltek telen az asszonyok szerre ki-ki házához, s fonták, ágyra ülve, sarokba húzódva éneket, mesét, történetet és verset lehetett hallgatni a fonóban. A kenderszál mellé pamutszálát vásároltak, aztán felvetették a szövőt, a szövéshez csőrölni kellett, ez a gyermek dolga, gomolyáról orsóra tekerni a szálát, kihúzni egy-egy csépet, míg készen lett a törülközőnek, abrosznak, ingnek, gatyának való anyag.

Emlékszem, milyen örömmel mentem juhnyíróba, ünnep volt a juhtartó gazdáknak, május végén, június elején lenyírtuk a juhok téli bundáját, mennyit kellett csititanom, simogatnom olló alá foggott kedves juhaimat, akikkel sokat voltam együtt pásztori minőségben késő ősszel és kora tavasszal, féltettem, nehogy elvágja bő-

rüket az apám kezében gyorsan csattogó olló, a férfiak munkája a nyírással befejeződött, jót mulattak a majorház mellett Nagyaszá-
lásban vagy a Nyírben. Édesanyám megmosta, megszáritotta a
gyapjút, s ha egy szabad órája adódott, fonta, nyáron is, hogy
ősszel felvethesse a szövőt, tél előtt készen legyen. A posztót vá-
nyolni, üttetni kellett, hogy tömöttebb, vastagabb legyen, aztán
mehettünk Sükösd Kálmánhoz vagy más helybeli szabómesterhez,
hogy a szürke vagy zöld fenyőágas posztóból picceses nadrágot,
lájbit, ujjast szabjon, felöltözzünk télire.

Így készült a fehér posztó is, a harisnyának való. Mennyire
vártam, hogy tíz-tizenkét éves lehessenek, nekem is csináltassanak
harisnyát, addig a bátyámét húzogattam, de akkor vagy igazán va-
laki, akkor számítász a családban munkaerőnek, ha van már haris-
nyád, férfi vagy már akkor, milyen izgalommal siettem édesanyám
mellett Alsósófalvára Páll Mihály bácsihoz, aki abban az időben a
legjobb harisnyaszabó hírében állott, hogy megmérjen és felavas-
son a harisnyaviselők társadalmába: kicsit ráncos volt rajtam az
első harisnya, ráhagytak a bőségre, nőjön belé a gyermek, haris-
nya mellé lájbi is kellett, s zsinóros zöldkalap, ezt vásárban vet-
tünk, de vigyázni kellett rá, nehogy leüssék, sárban, vízben megfü-
rödjék, inkább vasárnap telleggettük a fejünkre, hétköznapra, mun-
kába ott volt a szalmakalap, ezt is a vásárban vette édesanyám,
magának széles karimájút, a férfiaknak magas tetejút, jó szellős
volt, kapáláskor, szénacsináláskor, de leginkább kánikulai aratás-
kor árnyékot tartott, nyárára nekünk, gyermekeknek cájg nadrágot
csináltattak, az öregek a legnagyobb melegben sem húzták le a ha-
risnyát, a hétköznapit, esetleg könnyebb munkán, szénaszáritáskor
ingben-gatyában dolgoztak.

Arra már nem emlékszem, hány bundasapkát szaggattam el (jó
nagyokat lehetett vele puffantani az iskolaterem padlóján), olyant,
melyben a januári farkasordító hidegben, korcsijázás vagy erdő-
munka közben is családi melegből tekint világba a gyermek, fia-
dzáskor számon kellett tartani, hány baksa és hány nőtény bárány
születik, a nőtényeket meghagyjuk, a baksákat sorra levágjuk, bő-
rük jó lesz bundának, báránybórsapkának vagy éppen melegítő
derekaljnak az ágyba, sapkának apró göndör szőrút választottunk,
abból lesz szép fejrevaló, gyermeknek jó a hosszú szőrú is, bőr-

csizmára a gyermekeknek sokgyermekes családban egyáltalán nem jutott, bőrcsizmát csak a legénysorba cseperedettnek csináltak, amikor már jól tudott táncolni, s eljött a leányokhoz járás ideje is, apám legénykora óta viselt, ünneplő csizmáját törülgettem, elfogott a vágy, hogy mielőbb felhúzhassam a rámás csizmát, de az is nagy dolog volt, ha pár bakancsot tudtak télire akasztani, netán örököltem bátyám kinőtt cipőjét, kímélni kellett, s foldatni ezt is, kényelmesebb volt a bocskor, minden méretben lehetett vásárolni a boltban, érteni a felhúzását, jó nagy kapcát tekerni a lábra, alul elszakadt parkét ruha anyagát, felül posztódarabot, szíjúval jól lekötni, feltekerni a szíjút a lábszárra, abban aztán lehetett jégen, hóban korcsijázni, erdőre mezőre járni, juhokat őrizni: május elsejével megszabadultunk minden lábbelítől, mezítláb szaladgáltunk az őszi iskolakezdésig.

Csak azt tudtam akkor, hogy másként öltöznek az emberek, ha kapálni, aratni mennek, vagy ha temetésre, lakodalomba, pedig szinte ugyanazokat a ruhadarabokat veszik fel, van hétköznapi és ünneplő ruhájuk, egy kopottabb és egy hófehér harisnyájuk, egyiket a fogason, kanapén, másikat a kasztenben vagy az első házban tartják, és láttam, hogy a házások, öregek harisnyájának zsinórozása más, mint a legényeké, az asszonyok szoknyája, lájbija, kendője más színű, mint a leányoké, nem lehet összekeverni a színeket, meg láttam a besorozott legények bokrétáját villogni a kalapban, a leányok befont hajából messze úszott tánc közben a szalag, az asszonyok kontyát leszorította a hajtú, csak azt hallottam, hogy aki nem pricces nadrágban vagy harisnyában jár, azt pantallósnak, nadrágosnak mondják, ami egyenlő, hogy úr, úrféle, azzal pedig csak kicsit s jót.

Idegen környezetben, városban jelentették ki aztán először, hogy ami rajtam van: népviselet. Hatodikos lehettem, Szovátán szervezték a kultúrverseny körzeti szakaszát, a szereplés után szétszéledtünk, s a kíváncsiság néhányunkat felvitt a fürdőtelepre, a csupa nadrágosok közé. Vesztünkre, mert a fürdővendégek éppen vasárnapi ebédjükéről sétáltak a villákhoz, körülvettek, megbámultak, tanulmányoztak, mint az európai tudósok hajdan a primitív népeket, aztán megállapították, hogy ezek a gyermekek népviseletben vannak: s hogy a ceremónia teljes legyen, egyikük lefény-

képezte kis csoportunkat, azt mondta, egy hét múlva mehetünk a képekért, nekünk is ad, de csak úgy, ha akkor is ebben a ruhában megyünk. Megbámultan és üres gyomorral kódorogtunk haza, egy hét múlva már csak engem hajtott a kíváncsiság fényképügyben, fehér inget, lájbit, kalapot tettem, gumicsizmát húztam, a kíváncsiságomnál csak a dühöm volt nagyobb, mikor megtudtam, hogy akit keresek, szinte egy hete elutazott a fürdőtelepről, se címet, se üzenetet nem hagyott. A ruhámra, a „népviseletemre” haragudtam, azt tartottam minden baj forrásának. Miért van más öltözetem, mint a városiaknak, a fürdővendégeknek, a többi embernek? Miért vagyok én paraszt, s a többi mindenki úr? Később, középiskolás koromban is, nemegyszer fogott el ez a szégyen és düh falusi parasztnadrágom, bakancsom miatt. Szerettem volna olyan lenni, mint osztálytársaim, pantallós–félcipős, ezért örültem az első iskolai egyenruhámnak, amit talán kilencedik osztályos koromban vásároltunk. Harisnyám, lájbjim, kalapom volt, de a csizmacsináltatás elmaradt, aztán kinőttem a harisnyát, a lájbit, a kalapot, s újat nem csináltattunk, nem vettünk, megszakadt egy folyamat, mint annyi falusi nemzedéktársam esetében.

Negyedszázad távlatából felnőtt fejjel talán nemcsak érzelmi oldalról közeledhetek szülővidékem népviseletéhez. Gyermekkori nosztalgia és illúziók nélkül tudomásul veszem, hogy a negyedszázaddal ezelőtti viseletbeli egység megbomlott, a mélyreható gazdasági átalakulások következtében a népviselet visszaszorult, sok darabja a háziipar megszűnésével eltűnt. Általános, törvényszerű folyamat ez, nem csak a Sóvidékre jellemző. Sőt, azt mondhatnám, hogy ez a folyamat itt később kezdődött, falként eltérő intenzitással, és nem seperte el teljesen a múlt kacatjaként a népviseletet. De az érdeklődő néprajzkutató, az egykori és mai viseletet megőrkítő fényképész a kasztenek és szekrények fenekéről kerestethet elő, vagy a csűrök, pajták szegletéből kotor napvilágra egy-egy értékes, régi darabot. Az idősebb nemzedék ragaszkodik viseletéhez, a hétköznapihoz is, könnyebb egy-egy idősebb asszonyt, házaspárt lencsevégre kapni, ők azt mondják, ebben öregedtek meg, jó ez nekik a hátralevő években is. A középkorú nemzedék már kivetkőzött, kényelmesebb otthon és a munkahelyen a készruha, vagy az üzleti anyagból csináltatott, jobban lehet érvényesíteni az

egyéni ízlést. A népviselet ünnepi öltözeté változott, szinte mindenki megcsináltatja azt az egy rendet, melyet bizonyos alkalmakkor felvesz. Így van ez Parajdon, a két Sófalván, Korondon, Siklódon.

Parajdon néhány évvel ezelőtt alig lehetett összeszedni egy-egy versenyre néhány székelly ruhát, az iskola ösztönző hatására viszont ma minden fiatal csináltat. Az ünnephez, ünnepléshez hozzátartozik a ruha, a vidék nagyjából egyező, falvankénti kisebb eltérést mutató népviselete. (1985)

Harisnyaszabók mestersége

Szedelőzködik már a vacsorányi este, mire Fülöp Márton megjön a kaszálóból. A *gyepün féjjel*, a *Fülöp Józsié* nevű parajdi határreszen vágta egész nap a kórés füvet, ahol a kaszálógép megjárta azzal, a köves, bokros helyeken kézi kaszával. Mihály fiával együtt juhokat tart, nem is keveset, kell a téli *kóst*. Hetvenen túl nem könnyű a kaszálás, és Márton bátyám már a hetvenöthöz közeledik. Estére elzsibbad a kar, sajog a derék, pihenést kíván. Lefekvéshez készülődve kioldja a nadrágszíjat, letekeri a talpallót, aztán az annyiszor ismételt mozdulattal letolja a harisnyát, kétrét túri, és kilépi belőle. Még nyirkos, mondja, amint megtapogatja, és kitekéri a tornácba, hogy az éjjeli szél megfújja. Estefelé egy kicsi csepergő jött, mindjárt lehűlt a levegő is, nem állt meg a kaszával, sietni kellett. A harisnya párállott, de nem érezte benne a hirtelen időváltozást. Egyformán *jól bírja* a napot, a fagyot, esőt, szelet. Ragaszkodik hozzá, posztóharisnyában jár télen-nyáron.

Munkában megszürkült, kopottas már az imént száradni tett harisnya. Egy esztendőig ünneplőként használta, aztán újat csináltatott Duka József parajdi szabóval, s ezt befogta viselőnek. Ekként eltart még jó sokáig, bár nem köti magát ahhoz a régi szabályhoz, hogy a harisnya megfoldva többet kell szolgáltson, mint folttalanul. Ilus néni kihozza az első házból a fonákján kétrét hajtott ünneplőt, s míg azt nézegetem, egy vég harisnyának való posztót is letesz az ágyra. A nyár eleji juhnyírás után a gyapjút megmossa, egyéb dolga mellett, *közbe-közbe* megfonja, őszire megszövi, hogy télire legyen kész a posztó. Igaz, nem minden évben szó már. A harisnya-

posztót jó széles, nyolcas bordával kell szőni – hallom a figyelmeztetést –, ötös-hatos bordával keskeny lesz, s a harisnyába térdig érő ereszték kell hátul. Vastag, tömött és bolyhos Ilus néni hófehér posztója. *Egészbe üttetett* – magyarázza az ágyból Márton bátyám – nemcsak *félbe*, azaz a vízben jó sokáig tömörítették, ványolták. Gyergyócsomafalvára vitték, ott van a legközelebb botos ványoló, az vastagra üti a megszótt posztót.

Meggörbült hátú, de élénk szemű öregasszonnyal találkozom a siklódi Murva utcában. Ahogy megtudja, hogy Gáspár Józsefet, a harisnyaszabót keresem, mindjárt hív, nézzem meg a posztóját. Maga fonta-szötte, két harisnyára valóra is lenne, az ura meghalt, nincs, akinek megcsináltassa. Eladná *jó szüvvel*, nem is drágán, fürkészi bennem a számba jöhető vevőt, de ez a vastag posztó már *kiment divatból*, a fiatalok a géppel font vékonyabbat szeretik. Kelemen Julianna néni szomszédságában ilyen *vékony posztójú* harisnyát mutatnak. Bónis Julianna csináltatta a fiának, Ferencnek. A megmosott gyapjút a hegyen túlra, a kibédi fonodába viszik, és géppel font fonalra cserélik. *Mégis, ugye, ez finomabb, vékonyabb* – szövi a szót Bónisné, de gondolom, az sem elhanyagolható, hogy nem kell hetekig kézzel fonnia. A siklódiak Kadicsfalvára viszik tömöríteni, dűrűcköltetni a posztót. Korondon pedig már nem házilag előállított, hanem pénzen vásárolt, gyári, úgynevezett *kovásnai posztóból* is készíttetnek harisnyát: *Vékonyabb, mint a házi, de jó tömött és tartós*.

Gáspár Józsi bácsiról az a hír járja, hogy csak ő tudja Siklódon a harisnyát megcsinálni, most mégis egészen más mesterkedés közben találok. Eres karjával, bütykös ujjaival keményen fogva a szekercét, kerékfalat javít. Olyan meredek ez a Murva utca, ahogy kifordul a szekér a kapun, azonnal meg kell kötni a kereket. Eszi is a lánc a küllőt, a szikrázó kő a ráfot. Józsi bácsi nemcsak megjavítja, hanem maga is készíti a kereket, szekeret, hordót, kádat, teknot, kaput. A finomabb munkákhoz faesztergát fabrikált, a csűr előtt gyalupad várja, hogy használatba vegye. Téli és esősidőbeli foglalatosságok ezek, alapfoglalkozása: földműves.

Harisnyaszabó mestersége ekképpen „egy az ezerből”. Az önellátó paraszti gazdaságokban valamikor a harisnyát is házilag készítették, mint az inget, gatyát és más ruhafélét. Mintegy száz éve

vált hozzáértő mesteremberek elkülönült foglalkozásává a posztó-harisnya szabása és varrása, legalábbis a Sóvidéken. Siklódon Gáspár Ferenc volt az első ilyen mesterember.

Úgy mesélte édesapám, hogy nagyapám, az a Gáspár Ferenc, csináltatott Korondon egy harisnyát a katonacimborájával. Ahogy hazahozta, azonnal szétbontotta, kiterítette, vizsgálgatta, mi hogy van szabva, varrva. Annak mintájára egy vég posztóból ugyanolyan harisnyát csinált. Meglátták a siklódiak, egyiknek is, másiknak is kellett, már nem volt jó, amit otthon csináltak. Egész ősszel s télen mind csak harisnyákat varrt, a fiaival együtt. Apámtól aztán én is megtanultam.

Ha harisnyát akarnánk szegődni Józsi bácsitól, elcsodálkoz-nánk, mert semmiféle füzetet nem vesz elő, hogy a méreteket feljegyezze, sőt centiméterese sincs, amivel megmérjen. A megrendelő-ről legelőbb is *szemmértéket vesz*, már ismeri, vagy megfigyeli *testállását, járását. A test hordozza*, hogy három, három és fél, vagy négy sing posztó adhatja-e ki a harisnyát. (A sing faluhelyen ma is használt, régi hossz mérték, 1 sing kb. 60 cm. Ugyanezzel a névvel illették a méréshez használatos, kb. héttényérnyi, azaz kb. 62–63 cm hosszú pálcát is.) A megrendelő rendszerint tudja, hogy mekkora posztót kell hogy vigyen a szabóhoz, és a cérnát sem felejtí otthon. A méternyi hosszú, jó erős cérna nem varráshoz kell, hanem a méréshez. Legelső *fogás* a térdbőség megmérése: Józsi bácsi bal kezében fogja a cérna végét, jobb kezével körültekéri vele a térdet, s ahol a cérna összeér, oda egy *bogot vet*. A következő bog a combbőséget, a harmadik a derékbőséget jelöli. Végül a *csonttól csontig* (bokacsonttól csípőcsontig) vett hossz méretnél nem bogot vet, hanem elvágja a cérnát. Az így végigbogozott cérnáról olvassa szabáskor a méreteket, mint juhász a juhok számát a rováspálcáról: hossza a harisnya hossza, első bogig a térdbőség, másodikig a comb-, harmadikig a derékbőség. Egyszerű, nem? Bokaszélességet nem mér, azt szemmértékre veszi, általában két *előarasz*. (Az előarasz a kifeszített hüvelykujj és mutatóujj közötti távolság, kb. 16 cm.) Egy-két emberöltővel ezelőtt mind így mértek a környékbeli harisnyaszabók. Korondon Máthé Ferenc, Parajdon Cseresznyés Dénes, Sóvárádon Mezei Sándor.

És ugyanúgy szabtak–varrtak, ahogy most Gáspár József nekifog. Szerszámai a már említett singen és cérnán kívül egy olló, egy nagytű varrócérnával és egy darab holtszén, amivel méreteket jelöl. Kiszabáskor duplán veszi a posztót, a cérnával és a singgel beméri a távolságokat és összeköti a vonalakat. Először a széléből csíkot vág talpallónak, aztán kikanyarítja a két szár *lába közit*, majd az elején a *hasítékok*. Amit ezekből leszab, azokból a darabokból lesz hátul, a derekánál a *farcsuk* (vagyis a fartoldás), és lennebb, a combon, az *ereszték* (a betoldás). Legnehezebb ezeknek a méretét eltalálni, és a helyükre illeszteni. Ezekről függ, hogy milyen lesz a harisnya ületje vagyis a far- és derékbősége. (Azért sok a toldás, mert valamikor a harisnyának nem volt ületje, vagyis fenékrésze.) Ha a toldások bőre sikerednek, akkor a harisnya *tortyos*, ha szűkre, akkor feszes, nem lehet benne dolgozni, könnyen elreped. Az öregeknek jó volt a ráncos is, a fiatalok a feszeset szeretik. Józsi bácsi szerint akkor *dufla*, vagyis első osztályú, ha se nem tortyos, trottyos, se nem feszes. Összeállításakor először összeférceli a száracat, háromujjni távolságra ölt egyet-egyet. A szár külső oldalán varrja össze a posztót, alul egy arasznyit nyitva hagy a lábmozgásnak, s a varratba fekete szövetanyagot, *szegőt* illeszt. A varrat végigfut mindkét szár külső *ormóján*, majd a fartoldás alatt tulipán alakban ér össze. Ugyanolyan szövetanyaggal szegi be az előn a hasítékok széleit, és a reájuk boruló ellenzőket – siklódiasan *fillentyűket* – is. Utoljára marad a szíj helyének, a *korenak* visszahajtása és a talpaló felvarrása, aminek a neve Korondon *kengyel*. Ezzel szorítják le, kötik meg a harisnya szárának csizmába simuló, bakancsra boruló végét. Ha közben egyebet nem kell dolgoznia, Gáspár József hat óra alatt elkészül a harisnyával. Az általa készített harisnya *sima*, vagyis zseb és zsinórozás nélküli. Nemcsak mérésben, hanem a szabás-varrás technikájában és a harisnya típusában is régiesebb formákat őrzött meg. Ilyen zseb- és zsinórozás nélküli harisnyát készítettek a század elején az összes sóvidéki faluban.

Siklódon és Sóvárádon máig megmaradt a régebbi sima harisnya, Korondon, Parajdon és a két Sófálván fokozatosan zsebes és zsinórozott lett. Ennek a változatnak volt némi rangjelző szerepe, de inkább a kort jelölte.

Az öregeknek nem kellett se zseb, se zsinór – emlékezik Tófalvi Ágoston korondi harisnyaszabó –, simán kérték. Volt, aki egy zsebet kért, jobbról, később jött divatba a két zseb. A zsinórozott harisnyát a legényeknek csináltuk. Most már a kézzeseb harisnya az általános, s az idősebb emberekén is van zsinórozás: a zseb alatt a kicsi kötés, az ellenző alatt a nagy kötés. A zseben díszítő varrás van, és a szegő anyagából rátétszerűen „szilvamagokat” formálunk. A felnőttek harisnyáján fekete a szilvamag, a gyermekén fekete és piros.

Külön tanulmányt érdemelne öltözetdarabunk díszítésének, szín- és formanyelvének, valamint viselési szokásainak alakulása az említett falucsoportban. A készítési módnál maradvá: ma már egyedül Gáspár József varrja teljes egészében kézzel. Néhány évvel ezelőtt még a korondi Fábián Imre is kézzel varrt, aztán rátért a gépi varrásra, *azzal sokkal hamarabb megy*. A mesterséget szintén az apjától örökölte, és a singet is, de ő már centiméteressel mér, krétával és ceruzával rajzol, s a kész harisnyát *valódi vassal* kivasalja (ezt főleg a fartoldás igényli). Parajdon Duka József kacagva meséli, hogy az ő mesterét, Cseresznyés Dénes szűrszabót azzal bosszantotta Balogh Lajos úriszabó: *te az embert nem megméri, hanem megnézed, szemmértéket veszel róla*. Duka József szabályszerűen inaskodott, Csíki Györggyel és Horváth Dénessel együtt, felszabadulása után tíz évig otthon szabóskodott, harisnyán kívül kabátot, lájbit, bundát készített. A háború elsodorta szülőfalujából, majd az ötvenes évek elején ott találjuk a békási vízi erómű építői között, a gát alapjainál fűrómester. Békás után az argeși és a câmpinai vízi erómű következett, 1972-ben tért haza, nyugdíjasként. A fűró- és robbantomester fiatalkori mesterségét folytatja tovább, a harisnyakészítést. Nem szemmértékkel, hanem pontos méretekkkel dolgozik, gépen, akárcsak a gyárban. De minden harisnyának *megadja a módját*, szépen zsinóroz.

A zsinórozást Farkas András alsósófalvi szűrszabótól tanultam, de én is sokat alakítottam rajta. Inaskori mesterem még nem zsinórozott. A parajdi és sófalvi harisnya szegője és zsinórozása kék színű, a korondi, ugye, az fekete. Régebb házi szövet volt a szegő, most, mióta hazakerültem, gyári. Régebb lapos zsinórral dolgoztunk, később átvettük a gyári, kerek gombolyagzsinórt. Eze-

ket legtöbbször én vásárolom, s ajánlom a kuncsaftnak. Legutóbb Csíkszeredában vettem pamutszálat, s Illyés Livia horgolja zsinórrá. Úgy csinálom a kötést, hogy virághoz hasonló csokor legyen, a hosszabbik, az ellenző alatt 10 cm, a zseb alatti kisebb. Ennél hosszabb ne legyen a kék virág, mert akkor már nem virág.

Utoljára hagytam a kérdést, hogy van-e manapság munkájuk – így tél közepén – a harisnyaszabó kismestereknek. Ahogy ők mondják, nem sok, de akad. Ami azt jelenti: egyikük sem ebből él, alkalmi megrendelőknek készítenek egy-egy harisnyát. Viseletdarabunk kikopott a mindennapi öltözetből, falvanként egyik kezem megszámolhatom, hogy hányan viselnek télen-nyáron harisnyát, úgy, mint a parajdi Fülöp Márton. Tehát kevesebb kell belőle. A harisnya az ünnepi, szertartásos viselet tartozéka lett, főleg a fiatalok körében. Az ünnepi szokások, lakodalmak, találkozók, kultúrműsorok, néptáncsoportok ruhája. Ebben a minőségben vált újra divatossá a Sóvidéken is. Sőt, a sóvidéki kismesterek készítették és készítik a városi (szovátai, székelyudvarhelyi, marosvásárhelyi) táncsoportok harisnyáit is. Harisnyaszabóink mind hetven év körüliek, s a fiatalok *úriszabók*, nem tanulták meg a harisnya készítését. Így tehát a kérdés inkább a mesterség továbbhagyományozódása. (1987)

Búcsú a székely harisnyától?

Ki ne emlékeznék Tamási Áron remekbe szabott novellájára, a *Sóvidéki társasjátékra*?¹ A hazafelé tartó székely szekere fölkerekedik egy úrféle, aki a fuvaros előtt nagy urat akar játszani, de emberében mókamesterre akad, aki éppen csipős kedvében van, meghordozza és megfürösztli észjárásának csillogó patakjában, megtáncoltatja csúfolódó, kanyargós ösvényeken. Egyszer-kétszer az úrféle is eltalálja a hangot, sőt visszavág, s a szópárbajból így lesz országtúti társasjáték, hogy a végére kiderüljön, a mókás fuvaros és az úr nemcsak szomszédfalusi, hanem szegről-végről rokon is...

¹ Tamási Á. 1958.

Ahogy az országúton megjelenik a szekérral, az író röviden, de annál találóbban jellemzi a társasjáték főszereplőjét. „Fent egy keresztbe vetett deszkán tömött székely ült, derűsen, mókára született arccal. Inge messzire fehérlett. Harisnyáján zöldeskék színben játszott a sokat tekergő zsinór...”² Hm! Álljunk meg az olvasásban egy pillanatra. Tömörség ide, találó jelző oda, a viseletnél nincs valami tévedés? Esetleg írói túlzás, megszépítő messzeség? Az ing fehérségére mindenki rábólint. De a harisnya zsinórja zöldeskék színben játszik? A mi harisnyánk zsinórja sem messziről, sem közlőrl nem ilyen színben játszik, tanúsíthatják a felcsíki, a gyergyói, a háromszéki és az Udvarhely környéki harisnyások. És kérhették volna számon még inkább a Tamási korabeli székelyek. De ne siessünk a számonkéréssel, az író még nem fejezte be a mondatot. Olvassuk tovább, mert most jön a csattanója: „... és büszkén hirdette, hogy: Én sófalvi vagyok.”

Nem akárhová való székely ül tehát a szekéren „átlag harisnyában”, hanem sóvidéki, sófalvi székely. És a székely sófalvi – pontosan felsősófalvi – harisnyában van. Bárki ellenőrizheti a helyszínen, megnézheti a korabeli felsősófalvi harisnyákon, mert van még belőlük a szekrények mélyén. Tamási Áron leírása néprajzilag is hiteles és pontos. A felsősófalvi harisnya zsinórozása messziről valóban zöldeskék színben játszik. Abból adódik ez, hogy a zseben futó szegőszövet kék, a vitézkötés pedig zöld, vagy az ellenző alatti vitézkötés zöld, a zseb alatti pedig kék színű zsinórból készült. *Elegyített* díszítésű harisnyának mondják az ilyen a felsősófalviak, mert eredetileg az volt a rend, hogy a legényekét zöld, a középkorúakét kék, az idősebbekét pedig fekete zsinórral díszítették. Tamási a farkaslaki ember szemével látatja a szekerező sófalvit, azt nem emeli ki jellemzésül, ami harisnyáját megkülönbözteti a másfalusiakétól, akár egy olyan kis tájon belül is, mint a Nyikómente vagy a Sóvidék. A farkaslaki és a korondi harisnya zsinórozása fekete, a parajdié és az alsósófalvié kék, a siklódin és a sóváradin nincsen zsinóros vitézkötés. Egyik sem tudna – még írói segédlettel sem – zöldeskék színben játszani. Szót érdemel a „sokat tekergő” zsinór is. Tamási találó jelzője hiteles néprajzi adatnak

² Tamási Á. 1958. 311.

is felfogható a zsinórdíszes harisnya sóvidéki térhódításáról, mert a zsinórozás még nem volt általános a század eleji harisnyákon. Az egyik faluban, aki ilyen harisnyában járt, abban élt a lófőszármazás tudata, esetleg módos gazda, de semmiképpen sem tartozott a szegényrendűek közé. A másik faluban azonban lehetett szűkösen élő kisbirtokos, fuvaros, aki ünneplő harisnyáját vette fel.

Tamási egyetlen mondatából egész világ tárul elénk, bizonysgául annak – ha ezt még bizonygatni kellene –, hogy a nagy író mennyire mélyen és aprólékosan ismerte népének kultúráját. És hogyne ismerte volna a székely harisnyát, hiszen harisnyában (is) járt, mint akármelyik farkaslaki legény. A viseletváltásra évtizedek múltán így emlékezik vissza: „S ahogy ott állok, egy régi húsvét jut eszembe, a háború első húsvétja, tizenötben. Az ötödik gimnáziumba jártam éppen, s a székely harisnya viseletet akkor tettem le, húsvét napján reggel. Szép barna öltönyt kaptam a helyébe, zöld pontokkal volt telihintve.”³ A viseletváltással a falu szemében a diák is az úrfélek, az urak seregébe lépett – a harisnyásokéból a nadrágosok társadalmába –, mint csattanós novellájának másik szereplője. Az írónak elég a székely harisnyáját felvillantania, hogy egyediségében láttassa alakját. A szekérről közlekedő úrféle öltözetében viszont nem talál semmi egyedi vonást. Csak azt, ami megkülönbözteti a harisnyástól. Az úr egyszerűen: „nadrágos”. De a szót, hogy nadrágos, meg azt, hogy úr, úrféle, hivatalbéli, tíznél többször is leírja a viszonylag rövid novellában. A harisnya és a nadrág így válik tollán egy-egy életforma, egy-egy emberi világ szimbólumává.

Bár a Sóvidék egészére túlzó az a közszájon forgó vélemény, hogy a két világháború közötti időben mindenki harisnyában járt, *aki nem úr, vagy cigány*, visszaemlékezésekkel és fényképekkel igazolható, hogy a népviselet leggyakoribb hétköznapi és ünnepi nadrágféléje volt. Felsősófalvára a harmincas években egy Dobra János nevű szabó költözött, emlékezet szerint ő húzott először pantallót. Nem telt bele sok idő és mindenki *dobranadrágnak* hívta a pantallót, s ez az elnevezés évtizedekig megmaradt, míg általá-

³ Tamási Á. 1976. 98.

nossá nem vált a pantalló. *Az urak, az úrfélék dobra-nadrágosok. A fejések mindig doبرانadrágban jöttek.*

A sóvidéki felnőtteknek egyszerre általában három rend harisnyájuk volt. Első a hófehér új, az ünneplő, ezt csak vasárnapokon és ünnepnapokon vették fel. Úgy vigyáztak rá, mint a szemük fényére. Ha megkopott, befogták viselni. A két rend viselő, viseltes közül a jobbik, a folt nélküli, *még ember elejébe való*, kapun kívülre. Ebben mentek hétköznap a faluba ügyes-bajos dolgaikat intézni, és könnyebb munkákra is felvették. Mikor a használatban kigyérült, megfoldszták. Leggyakrabban a térdét vagy ületjét. Kívülről *megborították*, vagy belülről kibélelték. Ebben a harmadik rend harisnyában szántottak-vetettek, *erdöltek, fazekaltak*. Viselték télen-nyáron, tűző napon, fagyban, esőben. *Nem eresztett bé se hideget, se meleget*. Úgy tartották, hogy a harisnya megborítva, kibélelve többet kell hogy tartson, mint folt nélküli állapotban. Mindegyik harisnya átmehetett a fenti három fokozaton, de akinek mindig tiszta volt a harisnyája és fényes a csizmája, vagy aki mindig megborított harisnyában és bocskorban járt, messziről elárulta hovatarozását. A korondi fazekasok viselő harisnyájuk szárát feltúrték vagy szárközéptől levágták, hogy ne akadályozza őket a korongolásban. Így lettek a fazekasok *kurtaharisnyások*. A felszezi gazdálkodók a két világháború között, sőt még később sem „vegyültek” a fazekaló tószegi, szegényebb rendű kurtaharisnyásokkal. Azóta nagy változás állt be az életmódjukba, de az öregek napjainkban is emlegetik a kurtaharisnyát. A jobb földű, polgárosultabb Sóváradon a szintén posztóból készülő priccses nadrág már századunk elején kezdte háttérbe szorítani a harisnyát. Itt különben nemcsak fehér, hanem szürke posztóból is csináltatták, ellenben Parajddal, ahol csak a cigánykovácsok dolgoztak szürke harisnyában.

Ha már ennyiféle harisnyában jártunk, érdemesnek mutatkozik rokonságát és múltját is szemügyre vennünk. A mai magyar köztudat általában a székelyek által viselt harisnyanadrágot tekinti, tartja harisnyának. E háziposztóból készült ruhaféle különböző változatait viszont az elmúlt századokban a székelységen kívül Kalotaszegen, Szilágyságban, a Fekete-Körös völgyében, a Mezőségen és az erdélyi szászok körében is viselték. A románok *cioareci* néven ismerték. Népviseletük állandó ruhadarabja volt és napja-

inkban is az a domb- és hegyvidéken, így például Argeş és Muscel, Hátszeg, a Felső-Marosmente, Avas és Naszód néprajzi tájain.

A székely harisnya viszont – amint erre többen rámutattak – szerkezetében, szabásában több ponton is különbözik más vidékek hasonló nadrágféléjétől. Szűkebb, lábszárra, combra feszülő. Fenékrészét betoldások alkotják, illetve kötik össze a szárakkal. Elöl elmaradhatatlan a két hasíték az ellenzővel. A szárakat a külső oldalukon varrják össze, s a varratba posztó- vagy szövetszíkot illesztenek, ezzel szegik be a hasítékot is. Méternyi hosszú posztócsíkkal, kengyellel tekerik a szárakat szorosán a lábra. A harisnyának ez a formája hosszas fejlődés eredménye.

Alakulásának történetét dr. Nagy Jenő kutatásai alapján nagyon jól ismerjük.⁴ A legrégebbi okleveles adatok szerint a harisnya szó jelentése: posztó lábszárvédő. Nadrág értelemben csak a XVIII. századtól használatos. A posztó lábszárvédő a középkorban Európa-szerte elterjedt ruhadarab volt. Combtóig ért, szárait nem varrták össze. Nadrággént hozzá a mai fürdőnadrághoz hasonlító berhét viselték. Ez a lábszárvédő feltehetően egyként őse a későbbi női és férfiharisnyának. A XV. század végéig a magyar harisnya szárait sem varrták össze, vagyis nem volt fenékrésze, ületje. Ületül alatta a vászongatyta szolgált, az egésztest pedig eltakarta a kieresztett ing. Ilyenféle harisnyát (is) viseltek a közelmúltig a moldvai csángók és a gyimesi székelyek.

Nadrágformáját úgy nyerte el, hogy a szárakhoz – több változatban – fenékrészt kezdtek varrni. A nadrágharisnya vagy a harisnyanadrág a használatnak sokkal inkább megfelel. (Ez a praktikus átalakulás a női harisnya esetében csak a közelmúltban ment végbe.) Az így alakult harisnyanadrág bő szárú és ületű, eleje és fenékrésze egyforma, felváltva hordható. A harisnyának ezt a régebbi, bővebb, lazább típusát viselték az említett vidékeken, és ilyen lehetett a székelyek harisnyája is a XVIII. század végéig.

A Mária Terézia osztrák császárnő által véres erőszakkal felállított székely határórség, a katonai szolgálat az addig viselt harisnyát lényegesen módosította. A határórség rendelkezéseiben olvasható, hogy a székely határőrök egyenruhája a népi öltözethez minél in-

⁴ Nagy J. 1957.

kább alkalmazkodjék, és minél olcsóbb legyen, vagyis tartsák meg a viselni szokott fehér harisnyát (ti. nadrágot), a zekét (rövid posztókabát) stb. Az addig bő és eléggé nyitott felsőrésztű harisnya viszont az ing betűrésével, illetőleg a rövidebb és szűkebb ing viselésével célszerűtlenné vált. Így a székely határőrök harisnyája szabásában mindinkább a huszárságnál régóta viselt szűkebb, testhezállóbb, menetelésre és lovaglásra alkalmasabb nadrág formájához igazodott. Ennek mintájára a harisnya szűkebbé, far- és combrészi betoldásokkal teljesen zárttá és csak egyféleképpen viselhetővé vált. Kiegészült szártekerővel és talpallóval.

Ekkortól kezdve vált megkülönböztető jellegűvé a száraz külső összevarrásába illesztett posztóbetét, a *sinór* is. Ez eredetileg az összevarrás tartósítására szolgált és ugyanolyan posztóból készült, mint a harisnya. A határőrség felállításakor a posztócsík az ezredi hovatarozás kifejezője lett. Színe a katonakabát (*zeke*) gallérhajtokájára varrt posztó színével egyezett meg, és mutatta, hogy a harisnya viselője melyik határőri ezredben szolgál. Legalábbis ennek nyomait vélik felfedezni a néprajzkutatók abban, hogy vidékenként változott az oldalbetoldáshoz használt posztócsík vagy zsinór színe. Így Felcsíkban és Gyergyóban a piros vagy fekete–piros–fekete vagy fekete–zöld–fekete, Középcsíkban a zöld–fehér–piros, Udvarhelyszéken a széles fekete, Kászonban és Háromszéken a keskeny fekete oldalzsinórozás járta. Mára mindenütt a fekete posztóbetoldás vált általánossá Felcsík kivételével, ahol megmaradt a piros. Dr. Nagy Jenő megfigyeléseit sóvidéki adattal egészíthetjük ki: Alsó- és Felsősfalván, valamint Parajdon és Sóváraddon kék az oldalvarrat szegőjének színe.

A katonai egyenruha hatására módosult harisnyán nincsen sem zseb, sem zsinórdíszítés, vitézkötés, ez a *sima harisnya*. Ennek változataival találkozhatunk napjainkban is a marosszéki falvak székely népviselésében. A harisnya itt is szűkebbé, testhezállóbbá vált, bár nem olyan mértékben, mint a keleti székelységben. A nyugati, marosszéki székelyeket ugyanis nem sorozták be az állandó határőrszolgálatba. A harisnya szerkezetének módosulása a katonai életmód kényszere nélkül itt lassabban, félmegoldásokkal ment végbe.

A napjainkbeli zsebes és zsinórdíszes-vitézkötéses székely harisnya jóval későbbi fejlemény, de valószínűleg ugyancsak a katonáskodás korának emléke. A katonaságnál – írja dr. Nagy Jenő – elsősorban a rangot viselő nemesi ivadék egyenruháját illette meg a zsinórdísz. Rangjelző szerepe volt kezdetől fogva. Ennek példájára zsebes, vitézkötéses harisnyát – rangjelzést – a székely társadalomban csak a lófők viseltek. Az idők során veszített rangjelző funkciójából, illetve nem kötötték ennyire szigorú szabályok a zseb- és zsinórdísz megjelenését, ámbár egy-egy falu öltözködési szokásrendjében sokáig megmaradhatott eredeti, rangjelző szerepkörében is. Így például Parajdon fennmaradt az emlékezete annak, hogy az első zsebes-zsinóros harisnyát a falu legmódosabb gazdája csináltatta. Ha viszont szegényebb rendű gazda merészelté kizsinóroztatni a harisnyáját, így beszéltek a háta mögött: *Hát az meg ki? Mennyi a füstjoga (birtoka)? Tán eladó búzája van?* Vagy egyenesen a szemébe mondták: *Na, neked es takonyfolyás* (ti. vitézkötés B. L.) *kell a harisnyádra?*

A zsebes-vitézkötéses változat keletről, a Székelyföld belsejéből terjedt nyugat felé és századunk elején ért el Sóvidékre, általánossá viszont nem vált. Némely faluban, így Siklódon is megmaradt a sima, zseb nélküli harisnya, Sóváradon és Szovátán is inkább ezt viselték. Korabeli parajdi fényképeken nyomon lehet követni, hogyan jelent meg először csak a zseb, a jobb oldali, aztán két, először kisebb zsinórdísz – például a katonalegények harisnyáján –, aztán mind nagyobb. A zsebes-zsinóros harisnyának a Sóvidéken két szín- és formaváltozata alakult ki. Az egyik a korondi. Zsinórja és szegője fekete, a zseb karimáján gépvarrás fut, a zsebdíszek szilvamag alakú szövetrátétek. A zseb közepe alatt áll a *kicsi vitézkötés*, a hasítékok alatt a *nagy vitézkötés*. A másik a parajdi-sófalvi: oldalszegője kék, és ugyanilyen színű a zseb szövetrátétje, valamint a zsinór is. A zseb alsó peremét borító szövetrátétet fehér cérnájú gépvarrás díszíti. A zseb és a hasítékok alatti zsinórkötéseket *virágzásnak*, *virágmintának* is nevezik. A korondi típus a szomszédos nyikómenti harisnyához áll közel, s a Székelyföld belseje felé mutat. A parajdi-sófalvi típus a bekecsalji kékrátetes és zsinórdíszítéses harisnyával mutat rokonságot. A zsebes és zsinórdíszes változatok megjelenésében és elterjedésében a haris-

nyakésztő kismesterek tudásának növekedésével is számolnunk kell. Míg Siklódon napjainkban házilag szabják-varrják a harisnyát, varrógép nélkül, Parajdon már az 1920-as években varrógépet kezdtek használni. Cseresznyés Dénes *szűrszabó* készítette ekkor a harisnyákat, egy vagy két zsebbel, de még zsinórozás nélkül. Tanítványai, Horváth Dénes és Duka József kezdtek először zsinórozni, vitézkötést mintázni. Ez utóbbi Farkas András alsósófalvi szabótól vette át az újítást. Először házi, lapos zsinórral, aztán rátért a gyári kerek *gombolyagzsinórra*.

Az újítás – mint a divat általában – elsősorban a fiatalok, a legények viseletében hódított teret. A zsebek és vitézkötések az ő harisnyájukon váltak kötelezővé és mind nagyobbakká, *sokat tekerővé*. Nekik kellett, így vagy úgy, cifrázni a harisnyát. Parajdon jobbára csak őket illette vitézkötés. Felsősófalván – mint fentebb szó volt róla – a zsinór színének alakult ki korjelző szerepe: a fiataloknak zöld, a középkorúaknak kék, az idősebbeknek fekete zsinór járt.

Később vegyítették ugyanazon a harisnyán a kék és zöld zsinórt. Sóvárádon a legényharisnyákon sem terjedt el általánosan a vitézkötés, itt a legények harisnyáját az oldalvarratba illesztett háromszínű, fekete–kék–zöld csík különböztette meg az idősebbektől, amelybe csak egy (kék vagy fekete) csík járt. A katonáskodó székelyek harisnyájának egykori, az ezredi hovatartozást jelölő oldalcsíkja századunk harmincas éveiben a sóváradai legények harisnyáján tehát korcsoportjelölő és esztétikai funkciójú díszítés.

Az egész vidékre érvényes, hogy hét-nyolcéves korában kapott először harisnyát a gyermek. A gyermekharisnya nem követte a divatot, a két világháború között nem zsebes-zsinóros, az öregekéhez hasonlóan nem olyan *dufla*, hanem ráncos-trotyos, *hadd nőjön belé a gyermek*. Az elmúlt évtizedekben viszont minden faluban zsebessé és zsinórossá vált. Megkülönböztető jele a parajdi-sófalvi típusban a vékonyabb zsinór, a korondiban pedig az, hogy a zsebdísz rátétje piros színű szövet. Az idős emberek harisnyája egyszerű. Parajdon úgy tartják, hogy a zsinórozás *az öregembert nem találja, az a legényeknek való*. Ezzel ellentétben Alsósófalván és Korondon az öregekét is zsinórozzák.

A 20. század első felében a Sóvidéken tehát kiteljesedett a népművészet szabályszerűségeihez és a helyi közösségek igényeihez igazodó, a társadalmi hovatartozást, de jobbára korcsoportot jelölő és esztétikai funkciójú harisnyadíszítési és viselési szokás. Késői kivirágzásának nevezhető, mert ezzel párhuzamosan történik a harisnya elhagyása, illetve felcserélése más nadrágfélékkel, városi-polgári ruhadarabokkal és öltözködési móddal. A kényszerű életformaváltás nyomában a posztóharisnya kikopott, eltűnt, vagy eltűnőfélben van a sóvidékiek hétköznapi viseletéből. A kivetkőzés a kivirágozással ellentétes folyamat. Legutoljára az idősek vetik le a harisnyát, vagy viszik magukkal sírba. Napjainkban ők viselik még megszakítatlanul a *régi módi* szerint, vastag gyapjúposztóból, télen-nyáron, viselőként, ünneplőként egyaránt. Nem változtattak életformát, a harisnyaviselők mind fölművesek, gazdálkodók, akik azt tartják, hogy *a maga szöttesibe meg kell lenni*. A napjainkbeli hétköznapi, munkaruha harisnya így „a föld mellett kitaró idős ember” jelentéssel telítődött, annak szimbóluma. Ez eléggé kétértelmű, sokak szemében jelentheti a korszerűtlenséget, az elmaradottságot, az öregkori szegénységet is. A harisnyaviselők viszont jobban ragaszkodnak harisnyájukhoz, mint bármilyen más személyes holmijukhoz. Aki egész életében harisnyát hordott, abban temetik el. Az egyik idős felsősófalvi ember betegsége idejére levetette, majd kórházba került. Egy napon üzent a hozzátartozóinak, hogy vigyék a harisnyát, mert *ütött az óra*. Harisnyában szeretne megpihenni. Egy parajdi feleség pedig így jellemezte férje harisnyáját: *Ha ezt húzza fel az uram, egész más ember benne, ügyel arra, nehogy sokat igyék, nehogy lődörögjön az úton*.

Az ötvenen felüliek nemzedékének is van harisnyája, de már nem a hagyományos három rend egyszerre, hanem csak egy: az ünneplő. Nem válik viselővé, eltart évekig, évtizedekig. Nem is akármilyen ünneplő, hanem lakodalomba, temetésre, korosztályi találkozókra és más nagyobb eseményekre való. A harisnyaviselés – legalábbis Parajdon – ennél a nemzedéknél megszakadt, a mostani középkorúak a legénykori harisnyát kinőtték, újabbat pedig már nem csináltattak. A viselési hullámvölgyet az 1960-as, 1970-es évek jelentették. Úgy látszott, végleg elbúcsúznak a harisnyától, és könnyen válunk meg tőle.

1. kép. Idős férfi harisnyában.
Énlaka, 1985

2. kép. Gáspár József
térbőséget mér. Siklód, 1985

3. kép. Temetésen. Parajd, 1974. Fotó: Elekes János

4. kép. Lakodalmi menet. Korond–Pálpataka, 1987.
Fotó: Bálint Zsigmond

5. kép. Pünkösti királyok. Alsósófalva, 1989.
Fotó: Bálint Zsigmond

De nem telt el egy emberöltőnyi idő, és az 1980-as évektől egyre többen kezdték újból felvenni mint ünnepi, alkalmi, sőt rituális öltözetdarabot. A legények és gyermekek ünnepi viseletben jelentek meg elsóáldozáskor, konfirmációkor, a pünkösdi *hesspávázáskor*, lakodalmakon, színpadi szereplések alkalmával. A harisnya reneszánszában az értelmiségieknek, papoknak, tanároknak is ösztönző szerepe van. A siklódi, a parajdi, az alsósófalvi és a korondi legények napjainkban általában akkor készítettnek harisnyát, amikor szüreti bála vagy húsvéti hajnalozásra készülnek. Láttuk, mindig is övék a legszebb harisnya. Körükben így a nagylegény státusz egyik jelzése. Ugyanez az újrafelfedezési, újraértékelési folyamat megy végbe a maroszéki – Kis-Küküllőmenti, nyáradmenti és Maroson túli székelyek – harisnyaviselésben is, a legöregebbek harisnyáját kölcsönzik szüreti bálókra, farsangi szokásbemutatóra és egyéb ünnepi alkalmakra a fiatalok. Többen éppen a sóvidéki mesterekhez fordulnak, hogy varrjanak nekik harisnyát.

Napjaink sóvidéki legény- és gyermekharisnyája a klasszikusnak nevezhető típushoz képest újból változik, mind anyagában, mind készítési módjában. A háziipar visszaszorulása miatt a harisnya egyre ritkábban készül *egészbe üttetett* vastag házi posztóból. A fiataloknak géppel font és géppel ványolt, *félíg üttetett* vékony posztóból varrják a harisnyát, *az mégis finomabb*. Korondon pedig gyakran már nem házilag szőtt, hanem gyári, ún. *kovásznai posztóból*. De hiába is lenne vastag posztó, mert *kiment a divatból*, a fiatalok nem szeretik, a derekuk *nem bírja*. Így mondják a harisnyakészítő kismesterek. A harisnya hosszmérete régebb a *csonttól csontig* (bokacsonttól csípőcsontig) szabályához igazodott, a mai harisnya ennél magasabb derekú. *Úriasan fel van húzva, nem lehet benne szántani, fát vágni*. A már említett, általánosan elterjedt díszítések mellett egyéni kombinációk is megjelennek. A napjainkbeli harisnyaviselést is nagyban befolyásolják egyéni stílusukkal a készítő kismesterek. Jelenleg négyen-öten varrnak harisnyát: Parajdon Duka József, Korondon Fábián Imre és Tófalvi Ágoston, Siklódon Gáspár József, mind hetvenen felüliek. Ők készítették több városi – székelyudvarhelyi, marosvásárhelyi, szovátai – táncsoport harisnyáit. A mesterség továbbhagyományozóda-

sa nagy gond, mert az úriszabók nem tanulták meg a harisnyavarást és zsinórozást.

Búcsút vehetünk-e Tamási Áron sófalvi mókamesterének harisnyájától, annak zöldeskék színben játszó, sokat tekergő zsinórjától? Búcsút vehettünk egy időre, egy történelmileg rövid, de *kizökentő* időre, mint ahogy apáinknak is búcsút kellett venniük a sófuvarozástól, a szekerességtől, majd az önálló paraszti gazdálkodástól. Viselő harisnyánktól talán végérvényesen elbúcsúztunk. Az ünnepit féltő gonddal a szekrények mélyére zárták anyáink, onnan veszik elő most mintának a fiatalok. Újból szépek látják és hozzájuk tartozónak. A középkori eredetű, sok változáson és szabályozáson átment harisnyánk úgyszólván végigkísért ittlétünkben. Összeköt bennünket a környező vidékekkel és népekkel, ugyanakkor érezzük, tudjuk: ez a miénk. Napjainkbeli reneszánszában nyilvánvaló: székelyharisnyánk magyar etnikus szimbólumaink közé tartozik. Nem búcsúzunk, nem búcsúzhatunk el tőle. (1992)

Irodalom

NAGY Jenő

1957 Adatok a székely posztóharisnya fejlődéstörténetéhez. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bolyai Tudományegyetem Kiadványai. I. Tanulmányok. Kolozsvár. 479–485.

TAMÁSI Áron

1958 *Elvadult Paradicsom*. Novellák. Budapest. 311–318.

1976 *A bölcső és környéke. Szülőföldem. Bölcső és bagoly*. Vadrózsa ága. Bukarest

Gazda Andrea

Tárgy és reprezentáció a barátosi hozománylevelekben

Bevezető

Az életmódban tükröződik az anyagi-tárgyi környezet, a tárgyi viszonyok rendszere, amelyek segítségével az emberek céljaiknak megfelelően élettevékenységeiket megvalósítják.

Jelen dolgozat a tárgyi világ kvantitatív feltárására törekszik. Benne egy társadalom, egy-egy család tárgyi felszerelését, ezek felépítését és a bennük reprezentálódó aspirációs törekvéseket vizsgálom.

A különböző rendeltetésű inventáriumok közül a hozományleveleket választottam, mert ezek a székelly vagyoni összeírások sajátos válfaját képezik. A háromszéki Barátos társadalmi-jogi életében a múlt századig általános volt, hogy a nő ingó és ingatlan vagyont hozott szüleitől az új közös háztartásba.

A hozomány olyan tárgye gyüttes, amelynek összetevői meghatározott rend szerint csoportosulnak.¹ Ezek a leltárak hűen tükrözik egy adott korszak, egy háztartás tárgyi populációinak felépítését², a gazdasági-vagyoni állapotokat, valamint a tárgyakban valóssággá váló életminőségeket.

E tárgyi világ struktúráját az egyes tárgycsoportok arányában tárgyalom. A bútoroknak kitüntetett figyelmet szenteltem, mert olyan kulturális szignáloknak tartom³, amelyek a legalkalmasabbak a reprezentációra. A tárgyi vizsgálat jelenti a közösség vizsgálatát is, az anyagi világra tett megállapításaim csak tárgyi kontextusba helyezve nyernek tartalmat. A perefernumokban adódó társadalmi, foglalkozásbeli, generációs különbségeket egyéni esetek változatosságával tükrözöm. A hozomány sorsát, a tárgyak topog-

¹ Fél E.–Hofer T. 1964.

² Hofer T. 1983. 40.

³ Buda B. 1979. 119.

ráfíáját, valamint a nászajándékkal ellátott családok társadalmi mobilitását esettanulmányok keretén belül követem végig.

A hozományszövegek bejegyzésénél megtartottam az eredeti alakot, az olvashatatlan, érthetetlen, valamint az általam utólag betoldott részeket külön írásjelekkel érzékeltettem.

A perefernum kiállítása és funkciói

A perefernum néprajztudományunk eléggé érintetlen témája, amelyről inkább adatközlések, mint feldolgozások láttak napvilágot Erdélyben. Kós Károly figyelmeztet először a perefernumlevelek művelődéstörténeti jelentőségére, néprajzi vetületű adatgazdagságára.⁴ Vámszer Géza kuriózumként publikál az 1934-es *Csíki Lapok*ban (szeptember 23.) egy hozománylevelet. Ujváryné Kerékgyártó Adrienn húsz menasági perefernumot dolgoz fel, tőle származik e témakörben az első módszeres, aprólékos elemzés.⁵ Sorrendben Balázs Lajos csíkszentdomokosi anyaga következik.⁶ Elősként Kósa-Szánthó Vilma és Hasszmann Pál dolgoz fel részletesen háromszéki anyagot.⁷ A székely népviselet kapcsán Gazda Klára foglalkozik behatóan e dokumentumok vizsgálatával.⁸ A Babeş–Bolyai Tudományegyetemen államvizsgadolgozat készült, amelyben Mihálykó Éva csíkszentdomokosi anyagot vizsgál. Zakariás Erzsébet is megemlíti könyvében az erdővidéki örökösödési és kiházásítási szokásokat.⁹

Kevésbé ismert terület feldolgozásának igényével végeztem kutatást szülőfalumban, a háromszéki Barátoson. Két év alatt huszonegy hozománylevél birtokába jutottam. A gyűjtés során azok a módosabb asszonyok jöhettek szóba, akik az 1940-es évek előtt mentek férjhez.

A közös háztartásba lépés mindig a vagyon családok és egyének közötti átadásával járt együtt, ezért a férfi és nő egybekelését

⁴ Kós K. 1981. 472.

⁵ Ujváryné Kerékgyártó A. 1981–84.

⁶ Balázs L. 1994.

⁷ Hasszmann P.–Kósa-Szánthó V. 1976–77.

⁸ Gazda K. 1998.

⁹ Zakariás E. 2000.

szerződésenként is felfoghatjuk. A lakodalom előkészítő fázisában az érintett családok előzetes írásos megállapodásokban tisztázták az ifjú pár anyagi tőkét. A perefernum olyan inventárium, amely a leány kiházasítási javait mennyiség és pénzérték szerint tünteti fel. Sokféle helyi megnevezése van: *kelengye* Kalotaszegen, *staférung*, *perefernum*, *perne* Székelyföldön. Célja kettős: megalapozni az ifjú pár jövőjét, ugyanakkor a kiházasító család társadalmi presztízsét legitimálni. A hozománnyal: „az új család mintegy megkapja a felszerelést ahhoz, hogy mint önálló kiscsalád létezzen ... mindazt a tárgyi kelléket, ami az életük során rájuk váró hagyományos szerepek betöltéséhez szükséges”.¹⁰ Balázs Lajos beépítési rítusként fogja fel a hozományadást, mert ezáltal teremődik meg az új háztartás létalapja.¹¹ Tárkány Szücs Ernő és Szilágyi Miklós a perefernumoknak inkább az anyagi oldalát hangsúlyozzák. A hozomány a lakodalmat megelőző „szertartásos tanácskozássorozat” része¹², olyan szerződési dokumentum, amelyben a vagyoni kérdéseket tisztázták.

A kiházasítást mindig a helyi normák, a szokásjog határozta meg, így alakulhatott ki többféle táji változata. A hozománylevél jellegzetes székelyföldi vagyontárgyi összeírás, hasonlít a magyarországi *móringlevél*hez, de más rendeltetésű. A móringlevél vagy *hitbér* olyan házassági ajándék, amit idős vagy újra házasságra lépő férfiember nyújtott fiatal feleségének. Ez a magánvagyon garancia volt arra, hogy a férj halála után a nő újra férjhez mehessen, mert a szülőktől újabb kiházasítást már nem remélhetett.¹³

Hogyan jöttek létre a perefernumok? Kik állították ki és hogyan? A továbbiakban az írogatás alkalmával foglalkozom. Balázs Lajos csíkszentdomokosi gyűjtése tárja fel először a hozomány összeírásának, felbecslésének eseményét.¹⁴ A csíki és a barátosi adatok eltérést mutatnak az írogatás időpontját illetően, különben az esemény forgatókönyve megegyezik. Domokoson ez az alkalom mindig 2–3 nappal megelőzte a lakodalmat, és a leányos ház-

¹⁰ Fél E.–Hofer T. 1970. 18.

¹¹ Balázs L. 1994.

¹² Szilágyi M. 2000. 723.

¹³ Uo. 727.

¹⁴ Balázs L. 1994.

nál került rá sor. Barátoson a családok közötti vagyoni megállapodás eljegyzéskor történt intézményes keretek között. Az eljegyzés napján a legény szülei, keresztszülei a falusi jegyző vagy bíró társaságában a leányos házhoz érkeztek. A vendégeket a háziak a tiszaszobában fogadták, ott is történt az összeírás. A tárgyakat az örömanya és a menyasszony leánytestvérei nevezték meg, értékelték fel, a hivatalos személy jegyezte le. Az inventáriumot végül a leány szülei, a fiatal pár és a keresztpapák mint tanúk írták alá. A barátosi adatközlők az eljegyzésre lokalizálták a perefernum kiállításának időpontját, három esetben viszont az okiratok a házasságkötés után (1905, 1909, 1929) keletkeztek. Az írásban szereplő személyek leszármazottai már nem tudtak felvilágosítani ezzel a megfigyeléssel kapcsolatban.

A perefernum kiállításának és a házasságkötés időpontjának összehasonlítása

Felek	Házasság időpontja	Perefernum kiállítása	Helység
Pál Antal Kelemen Zsófia	1904. júl. 3.	1904. jún. 19.	Barátos
Bagoly Béla Kelemen Ida	1905. aug. 27.	1908. dec. 15.	Barátos
Tamás Lajos Mirtse Ilona	1908. dec. 5.	1909. jan. 20.	Barátos
Kathó Ferencz Porzsolt Zsuzsánna	1911. júl. 8.	1911. jún. 1	Barátos
Bitai József özv. Zágoni Zsigmondné	1913. ápr. 7.	1913. máj. 25.	Barátos
Tánczos István Pál Emma	1923. dec. 4.	1923. dec. 1.	Barátos
Németi Árpád Ördög Ida	1924. jan. 8.	1923. dec. 29.	Páké
Beder Károly Búcsi Irén	1925. nov. 21.	1925. nov.1.	Barátos
Berde Béla Zágoni Irma	1929. aug. 11.	1929. aug. 28	Barátos
Kiss Jenő Porzsolt Ilona	1932. márc. 8.	1932. febr. 18.	Barátos
Beder Albert Búcsi Vilma	1943. ápr. 17.	1943. ápr. 9.	Barátos

A barátosiak szerint a hozományt csak módosabb házaknál állítottak ki, ahol volt, amit leltárba foglalni. Érdeemesnek tartom a perefernumokban szereplő családneveket vizsgálni, mert sok mindent elárulnak viselőjük társadalmi pozíciójáról.

A hozománylevelek listája

Év	Menyasszony	Foglal- kozás	Vőlegény	Foglal- kozás	Hely- ség
1870	Bartha Éva		Szabó Károly		Telek
1887	Jánosi Borbála		Porzolt Miklós		Barátos
1889	Pál Póla		Porzolt Lajos		Barátos
1890	Beder Borbála		Andrád Ferenc		Barátos
1904	Kelemen Zsófia	háztartás	Pál Antal	kisbirto- kos	Barátos
1905	Csorja Rózália	háztartás	ifj. Józsa József	kisbirto- kos	Telek
1908	Fazakas Borbála		Zakariás Gergely		Telek
1908	Kelemen Ida	háztartás	Bagoly Béla	tanító igazgató	Barátos
1909	Mirtse Ilona	háztartás	Tamás Lajos	kisbirto- kos	Barátos
1911	Porzolt Zsuzsa	háztartás	Kathó Ferencz	kisbirto- kos	Barátos
1913	özv. Zágoni Zsigmondné	háztartás	Bitai József	kisbirto- kos	Barátos
1923	Pál Emma	háztartás	Tánczos István	tisztviselő	Barátos
1923	Ördög Ida	háztartás	Németi Árpád	molnár	Páké
1925	Búcsi Irén	háztartás	Beder Károly	kisbirto- kos	Barátos
1929	Zágoni Irma	háztartás	Berde Béla	tanító	Barátos
1931	Bán Juliánna				Csomakői
1932	Porzolt Ilona	háztartás	Kis Jenő	kisbirto- kos	Barátos
1934	Kovács Mária	háztartás	Becsek József	kisbirto- kos	Barátos
1938	Péter Rózália		ifj. Józsa Zsigmond		Telek
1943	Búcsi Vilma	háztartás	Beder Albert	földmű- ves	Barátos
1949	Pásztori Jánosné				Ráckeve

A fent megnevezett lányok közül többen is egykori nemesi családból származtak. A 16. századból két regestrum maradt fenn községünkre vonatkozóan. Az első, az 1582-es összeírás azért fon-

tos, mert tartalmazza az akkori családok neveit is. Az András, Beder, Bitai, Búcsi, Porzsolt, Tánczos famíliák már akkor jelen voltak a falu társadalmi életében.¹⁵ A Porzsoltozok közül Miklóst és Istvánt 1634-ben I. Rákóczi György nemeslevéllel tüntette ki, a Búcsi ágból II. Rákóczi György 1651-ben Istvánnak és Mihálynak adományozott kutyabórt.¹⁶ E törzsgyökeres családoknak ma is megvan a presztízszük a faluban, mert férfitagjaik Barátos értelmiségi, szimbolikus szférájában reprezentálják magukat.¹⁷

A perefernumleveleket mindig két példányban írták, ennek kettős célja volt: az egyiket a fiatalasszony őrizte, s ezzel követelhetette szüleitől a levélben összeírt javak maradéktalan kiadását, a másikat a nő szülei birtokolták, ami alapján a leány házasságba vitt javait a férj vagyonának elkobzása vagy válás esetén visszakövetelték. A faluban ismernek olyan esetet, amikor a szülők jómóduak jelzésképpen sok olyan tárgyat jegyeztek be az összeírásba, amit később nem tudtak megadni, ezért az ifjú pár beperelte őket.

A hozomány „törvényszerű rendeltetését akkor tölti be, amíg a házassági kötelék fennáll. Amikor ez megszűnik, akkor elesik a hozomány létalapja is ... beáll a visszaadási kötelezettség, illetve a visszakövetelési jog.” (Magánjog Tára 1941. 90.)

A családalapításkor kapott javakat menyasszonyi ládában és vetett ágyon, rituális keretek között, nyilvánosan szállították át az ifjú férj házába. „A hozomány elvitele nagy jelentőségű mozzanata volt az egybekelésnek, hisz ez alkalommal közszemlére tették a menyasszony kézi munkájával készült szőttéseket és ágyneműit, és a közvélemény nyugtázta, szentesítette azt, hogy mennyiségileg és minőségileg rendben van minden, a leány szorgalma és ügyessége megfelel a közösség által támasztott és megerősített elvárásoknak. A hozomány közszemlére tétele arra is alkalmas volt, hogy a leány társadalmi rangját, gazdasági tehetőségét igazolja. Ezért azután a

¹⁵ Kelemen J. 2001. 24.

¹⁶ Uo. 34.

¹⁷ Beder Béla presbiter, Beder Győző iskolaigazgató, Kató Béla presbiter, Kelemen István kántor, Kelemen Sándor presbiter, Mirtse Ferenc gondnok, Mirtse Sándor presbiter, Porzsolt Sándor presbiter, Tamás Gábor presbiter, Tamás Tibor presbiter, Tánczos István tanácsos és presbiter, Tánczos Szabolcs tanácsos, a helyi futballcsapat elnöke.

jövendő család társadalmi presztízsének a fő értékmérője, mércéje is volt egyben.”¹⁸ A lány nem kaphatott és nem is követelhetett hozományt, ha a szülők akarata nélkül ment férjhez, vagy ha nem járult hozzá a staférungrak elkészítéséhez.

Az egyházi és világi hatóságok nem szabályozták e szerződéseket, nem követelték létrejöttüket. Akkor mivel magyarázható a hozománylevelek keletkezése? Milyen igény hívta életre őket? A perefernumok társadalmi érvényű dokumentumok, jogi erejüket az intézményes keretek biztosították. A székely társadalom kodifikált jellegére vetnek fényt, a vagyoni számbavételt, az egyezség biztonságát legitimálják, ugyanakkor az örökösök viszálykodásait, a kiszámíthatatlan pereket hivatottak megelőzni.¹⁹

Székelyföldön az örökösödés rendje jelentősen eltért a törvényes előírásoktól, mert a javak átszármaztatása a helyi szokások függvényében alakult. Háromszéken is a fiági öröklést tekintették szokásjogi alapelveknek, a törzsörökléssel szemben az ingatlan vagyomból minden fiúgyermek egyenlő mértékben osztozott. „A fiág előnybe juttatása azt feltételezte, hogy a házasság költségein kívül a lányok megelégedtek a tisztességes kiházasítással; az ingóságokkal, néhány bútordarabbal, ... a saját ruházatukkal ... s beérték olyan textilneműekkel, amelyeknek elkészítésében való közreműködésüket az asszonyi létre való felkészültségüként értékelte a közösség.”²⁰ A székelyek jogi különállását már Werbőczy is megfogalmazta *Hármaskönyvében*, továbbá azt is, hogy az ősi vagyon az ingóságokból a leányoknak nemesi ágon leánynegyedeket hagyott. Ez a tipikus örökség készpénzből, jószágból vagy lovakból állott, értéke nem lehetett kevesebb az apai vagyon negyed részénél. Hogyha a leányt nem házasították ki az apai részből, akkor fiútestvéreihez hasonlóan egyenlő mértékben részesedett a javakból. A fiág kizárólagossága átjárhatóságokat is megengedett, mert ha egy apának csak leánygyermek született, akkor az „fiú-leánnyá” minősült, és ő közvetítette a vagyont az utódoknak.²¹ A leány részesedésének megvonására akkor került sor, hogyha rangon alul ment férjhez, vagy ha fattyút szült.

¹⁸ Zakariás E. 2000. 83.

¹⁹ Szilágyi M. 2000. 729.

²⁰ Uo. 724.

²¹ Bónis Gy. 1942. 78.

A hozomány bepillantást enged az illető közösség magánjogi viszonyaiba és a családi vagyonok felépítésébe is. Milyen hányada volt a perefernumnak a gazdaságok szerkezetében? Mi számított individuális, illetve kollektív tulajdonnak a közösségen belül? Fél Edit szerint minden háztartás úgy épül fel, hogy minden a közösbe tartozzon, és kerülje a különözést.²² A közös háztartásba a legény hozta a házat, a birtok nagy részét, a gazdasági felszerelést, a leány a ház berendezését: a bútorokat, edényeket, háztartási eszközöket, ruhaneműt és a lakáshoz szükséges szőtteseket. Az új családban nagy szerepe volt a földnek, az öröklött birtoknak, mert ez képezte a jövőbeni boldogulás zálogát. Az 1913-as barátosi levélben érdekes módon mezőgazdasági gépeket is feltüntettek. A megözvegyült asszony második házasságába magával viszi előző férje gazdasági felszerelését is. A kollektív familiáris tulajdon mellett mindig létezett magánvagyon is. Azok a testi és ágyi ruhák, szőttesek és konyhai textíliák tartoztak ide, amelyeket a leány köteles volt az új háztartásba vinni. Ezek a fiatalasszony individuális vagyonát képezték, saját ládában tartotta őket, a férj semmit sem sajátíthatott el ezekből. A gazdagabb lányokat borjával is ellátták a szülők, hogy ennek hasznából tudja fedezni a konyhai költségeket, és legyen miből ruháznia gyerekeit.²³ Ez Barátoson is így történt, mert az inventáriumok jelentős hányadát képezte a jószágadomány.

A női hozomány tehát individuális tulajdont képez, viszont forrása ellenére egy család kollektív vagyonát gyarapítja, ennek nélkülözhetetlen összetevője. Összegzésképpen a hozománylevél olyan inventárium, amely a szokásjog kettősségét mutatja: a hivatalostól eltérő közösségi szükséglet hívja életre, ám formájában, funkciójában a törvényes joghoz igazodik.

A perefernum szerkezeti és tartalmi elemzése

A becslési és összeírási szokás sajátos formai kereteket alakított ki, amelyeknek kötelező betartása biztosította az intézményes jelleget, a helyi szokásjog hivatalos normáihoz való igazodást.²⁴ Ujváry-

²² Fél E. 2001. 50.

²³ Uo. 51.

²⁴ Szilágyi M. 2000. 721.

né Kerékgyártó Adrienn felfigyelt a perefernumok külső megjelenési formáira, elemzésében négy szerkezeti egységet különített el.²⁵ Elsőnek a bevezető szövegrésszel foglalkozik, viszont eltekint a címek információs értékétől. Minden okmányt egy cím nyit meg: *Pharafernalis Levél* (1870), *Nászjavi hozományjegyzéke* (1890), *Nászhozomány levél* (1904), *Nász hozományi jegyzet* (1908), *Leltár* (1908), *Nászadománylevél* (1911), *Nász hozomány ösze írása* (1943). A címek tartalmazzák azt a terminust, amellyel jelölték a hozomány jelentéstartalmát a barátosi nyelvhasználatban. A bevezető szöveg a leltárkészítés okát, körülményeit határozza meg.

*Mely létre jött Barátoson özv Porzsolt Lajosné Pál Póla házá-
nál mikor is Zsuzsa nevű leánya nőül eljegyeztetett barátosi Kathó
Ferencz által a szülő által felajánlott javakról az alábbiak szerint.
(1911-es levél)*

A kezdő formula viszonylagos sablonossága ellenére tartalmazza a szülők és a házasulandók nevét, származási helyét, néha még az inventárium kiállításának időpontjára is utal.

A hozománylevél legtetemesebb részét képezi a tárgylajstrom, amelyben az összetartozó tárgyelemeket értékük szerint, fontossági sorrendben rögzítették. A leltár fölé egy táblázatfej került, amely három rovatot foglalt magába: sorszám, tárgyak sora és becsérték a kornak megfelelő pénzben. A hozomány „szerkezeti képe” a záró szöveggel lesz teljes.

Hogy ezen elől elé sorolt ingó és ingatlan javakkal a természetben ki elégítettem és további gondozás véget átvettem elesmerem a jelen tanu előtt aláírással igazolom:

Barátos 1911 Junius 1én

*Pál Antal
tanu*

*Kató Ferencz
átvettem*

Figyelemre méltó, hogy az 1911-es perefernum befejező része pontosan megegyezik az 1889-esével. Kiderül, hogy Pál Póla (1911) nászajándékának összeírásakor az édesanyja hozománylevelével (1889) szolgált mintaként, a záróformulát erről másolták át, csupán a nevek módosultak.

²⁵ Ujváryné Kerékgyártó A. 1981–84. 75.

Ujváryné Kerékgyártó Adrienn szerint a dátum a felbecslést végző hivatalos személy öntudatos munkájára vall.²⁶ Ezután következnek az aláírások: elsőként a leltárt felvevő személyeké, majd a szülőké, utoljára a tanúké. Az inventáriumok szerint általában két férfit volt szokás tanúnak meghívni, ezeket a keresztapák közül választották. Az okmányt kiállító személy, a falusi bíró vagy jegyző, nem rögzítette mindig nevét. Az írni nem tudók kért név-íróval írták alá nevüket. Igen értékes az 1932-es barátsági hozománylevelél befejező része:

Mi Porzsolt Ilona mint ajándékozott és Kiss Jenő kijelentjük, hogy az ezen okmányban felsorolt tárgyakat köszönettel fogadjuk. Kötelezzük magunkat ajándékozó szülőnk irányában gyermeki szeretettel eljárni, őtet öregségében erejünkhöz képest gondozni és gyámolítani.

Ebben a levélben világosodik meg, hogy a perefernumadás ellenszolgáltatást feltételez. A reciprocitás elve alapján a kiházásított fiatalok kötelesek szüleik gondját viselni. Ez a körülmény egyetlen más perefernumban sem nyert megfogalmazást.

Az összeírás szokásának kimaradását bizonyítja, hogy az 1940-es évekre az inventáriumok formailag leegyszerűsödtek. Az állandó rubrikázat már nem volt normatív igényű, a leltár pusztán tárgyjegyzékké vált, csak a javakat és azok mennyiségét tartalmazta, a felbecslés mozzanata elmaradt. Az esemény szűk körűvé válásáról tanúskodik az is, hogy egyre kevesebb aláírás került a perefernum végére, 1943-ban ez már teljesen elmaradt.

Külön szerkezeti áttekintést érdemel az 1949-es perefernum, amelyet a ráckevei hivatalos szervek állítottak ki a barátsági származású Pásztor Jánosnénak. Magyarországon a házassági szerződésekkel egy időben, ezekhez kapcsolódóan ilyenfajta inventáriumokat készítettek a közjegyzői hivatalokban. Összehasonlítva a hagyományos barátsági iratokkal, szembeűnik, hogy az 1949-es levélnek inkább az intézményes jellege hangsúlyozódik: szerkezeti formája sablonossá vált, a két aláíráson kívül iktatószám és pecsét is hitelesíti.

A perefernumok megjelenését vizsgálva szembeűnő a kiállítóknak azon törekvése, hogy a tárgyakat a könnyebb áttekinthető-

²⁶ Ujváryné Kerékgyártó A. 1981–84. 75.

ség kedvéért csoportokba sorolták. Fél Edit–Hofer Tamás szerint is a kelengye „tárgyak jellegzetes csoportosulása”²⁷, amelyek meghatározott belső rend szerint követik egymást. A szerzőpáros szavai-val: „egy-egy parasztcsalád vagy parasztközösség tárgyi felszerelése szervezett, strukturált egész; és rendje, struktúrája feltárható, mégpedig az egyes tárgycsoportok egymás közötti viszonyainak vizsgálatával”.²⁸ A tárgycsoportok feltárására többféle módszer ismeretes a néprajzi szakirodalomban. Ujváryné Kerékgyártó Adrienn munkájában²⁹ az alapanyagok (kender, gyapjú, fa), valamint azok funkcióit és a megmunkáláshoz szükséges tárgyakat vette alapul. Így a következő kategóriákat állította fel:

- A. Kender-, gyapjúfelhasználás (szövés, fonás, viselet),
- B. házberendezés (bútorzatváltozás),
- C. konyhai, háztartásfelszerelés (fa-, fémholmi),
- D. gazdaságra és felszereltségre utaló adatok,
- E. településre és épületekre utaló adatok.

Granasztói Péter a tárgyi világ strukturálását hét tárgyféleség alapján végezte el: bútor, ruhanemű, ágynemű, konyhai és háztartási eszközök, szerszámok, gazdálkodási eszközök és civilizációs tárgyak.³⁰ Hasszmann Pál és Kósa-Szánthó Vilma kategorizálását tartom a legáttekinthetőbbnek, legátfogóbbnak. E felosztás a házasságba vitt javakat jelentőségük alapján két csoportba osztja:

a) létfenntartáshoz szükséges javak (föld, jóság, pénz).

Én ezt a kategóriát kiegészítem a mezőgazdasági terményekkel, gazdasági eszközökkel, a vetőmag gyanánt adományozott gabonával, burgonyával stb.

b) A leány használati tárgyai. Helyesebb lenne az **egyéb használati tárgyak** kategória. Ide tartozik minden tetemesebb vagy apróbb kellék, ami az asszonyi élet nélkülözhetetlen velejárója: bútorok, letevő és felvevő ruhák, háztartási eszközök. Az egyes tárgycsoportok részletes elemzésére most nem térhetek ki, csupán táblázatban szemléltetem a különböző kategóriák százalékos arányát, a hozomány egészéhez viszonyított értékét.

²⁷ Fél E.–Hofer T. 1970. 15.

²⁸ Uo.

²⁹ Ujváryné Kerékgyártó A. 1981–84. 81.

³⁰ Granasztói P. 1998. 29.

A különböző tárgycsoportok értékének százalékos aránya³¹

	1870	1887	1889	1890	1904	1905	1908	1908 ³²	1909	1911	1913	1923	1923 ³³	1925	1931	1932	1938
Föld		52%	64,3%	40%	30%	52%		75%		64%		55%	37%	30%		17%	55%
Pénz		8,5%					24%		4%				1,8%				
Jézság			17,5%	9%	16,5%	13%	5%		15%	12%	52%	10%	11%	10%	1,2%	12%	16%
Gazdasági javak	13%	3%	3%	5%	3%	2,6%	3%		9%	1,5%	17%	5%	2,2%	4%			
Bútor	18%	12,5%	3,5%	18%	13%	6,6%	31%	3%	24%	7%	12%	10%	12%	17%	20%	17%	12,6%
Letevő ruha	41,5%	13%	5,6%	11%	18%	16%		12%	27%	7,5%	10%	11%	19%	23%	40,8%	33%	12,8%
Felvevő ruha	22%	7,5%	4,6%	15%	16,5%	5,8%	26%	6%	12%	3,5%		4%	11%	10%	24%	15%	
Háztartási eszköz	5,5%	3,5%	1,5%	2%	3%	4%	11%	4%	9%	4,5%	9%	5%	6%	6%	14%	6%	3,6%

³¹ Csak azokból a hozományleveleket használtam fel, amelyekben szerepeltek a százalékszámításhoz felhasználható adatok.

³² Telek

³³ Páke

Reprezentáció és perefernum

A tanárlakás

Ha egy társadalom szerkezetét, felépítését meg akarjuk ismer-
ni, a tárgyak vizsgálatából is kiindulhatunk. Az anyagi világ össze-
tetele szoros kapcsolatot mutat a társadalmi rétegződéssel, tehát
egy-egy társadalmi csoportot nagyszerűen jellemezhetünk tárgyi
világával.

A perefernum olyan dokumentum, amely egy háztartásnak
nemcsak a tárgyi kellékeit, hanem a gazdasági-társadalmi állapotot,
a tárgyakban valósággá váló életmodelleket is tükrözi. A nép-
rajzi szakirodalomban a vagyoni leltárak feldolgozásánál az élet-
mód, azon belül a lakáskultúra került a kutatás középpontjába. A
lakás alapvető biológiai, szociális funkciói mellett társadalmi, kul-
turális jelképnek is felfogható, mert olyan területe az emberi élet-
nek, ahol a legszembeűnőbb az önmegvalósításra, reprezentáció-
ra való törekvés. A lakberendezés nélkülözhetetlen velejárója a
bútorzat, olyan eszköz, „kulturális szignál”³⁴, amely által az egyén
önmagát mutatja környezetének számára.

A perefernum a lakáskultúra jelentős történeti forrásai közé
tartozik, mert feltünteti azt a bútormennyiséget, amit a leány férj-
hezmenetelkor kapott. Hofer Tamás szerint: „az egyes csoportok
különböző mértékben halmozzák föl a tárgyakat, és tárgyállomá-
nyuk különböző szektorait eltérő mértékben dolgozzák ki.”³⁵ A
dolgozat további része arra keres választ, hogy miképpen mutatják
a hozományok a társadalmi-foglalkozási csoportokat; milyen össze-
függést találunk bennük a foglalkozás, vagyoni helyzet és tárgyi el-
látottság között. Arra világít rá, hogy az eltérő életmódokhoz mi-
lyen tárgypopulációk kapcsolódnak³⁶, és hogyan mutatkozik meg
ezekben a modellkövetés és az individuális aspiráció.

E kérdés megválaszolására szerkezetileg, tartalmilag az 1908-
as hozománylevél alkalmas, amelyet a 19 éves Kelemen Idának Ba-
goly Béla iskolaigazgató tanárhoz való férjhezmenetele alkalmá-

³⁴ Buda B. 1979. 129.

³⁵ Hofer T. 1983. 41.

³⁶ Uo. 55.

val készítettek. A gyűjtés során kiderült, hogy ez a levél tulajdonképpen kettős reprezentáció. Kelemen Ida értelmiségi családból származott, apja (Kelemen Dénes) pénzügyi ellenőrként tevékenykedett. Ez az inventárium tükrözi egyrészt a nyugalmazott pénzügyi ellenőr lányának kiházását, ugyanakkor egy tanárfeleség, tanárházaspár életvitelének tárgyi kellékeit is.

S. Nagy Katalin szerint a magyar polgári lakáskultúra egyik karakterisztikus lakásbelső típusa a tanárlakás.³⁷ Bagoly Béla mindig Barátoson tanítoskodott, olyan értelmiségiként, aki az élet minden területén példát statuált a falubeliek számára, így a lakáshasználat terén is.

Szerkezetileg ez a nászajándék eltér az eddig tárgyaltaktól. A korábban vázolt szerkezeti elemek, tárgyegyüttesek felcserélődnek, olykor esetlegessé válnak. A hozomány összeírói a tárgyállomány szektorai³⁸ közül a bútorokat dolgozták ki érdemben, a ruhanevelőkről, használati tárgyairól keveset tudunk meg.

Érték és számszerűség alapján a tárgyak lajstromát a bútorok dominálják. A tanári lakás bútorai funkció és elhelyezés alapján jól elkülöníthető egységekbe szerveződnek, egy-egy belső enteriőr tárgyi felszerelését képezik. A polgárosodás a lakástér megnövekedését, az intim és nyilvános szféra elkülönülését eredményezte. A különböző lakóterek berendezésénél normatív tárgyi egységekben gondolkodtak, ezeket garnitúráknak nevezték. Az 1908-as levél is differenciált lakóházzal tanúskodik, szerkezetében a hálószoba, ebédlő és szalon tárgyi felszerelése különíthető el. Kelemen Ida hálószobája az első négy tárgy alapján rekonstruálható. A helyiség meghatározó eleme a fekhely volt. Az inventárium két ágyat említ, ezeket bizonyára a szoba közepébe, egymás mellé helyezték. Az ágyak mellé kétfelől két kis éjjeliszekrény került, becsérték szerint az ágyak árának felét (28 korona) kellett érték fizetni. A bejárattal szembeni falhoz állították a két ruhásszekrényt, ezeknek becsértéke megegyezik az ágyak értékével (112 korona). Az ággyal szembe a hálószoba jellegzetes kelléke, a mosdóasztal került, amely ki-tüntetett szférának számított a helyiségben. A hozománylevelél mosdóasztalának lapja márvánnyal fedett, és tükröt illesztettek hozzá.

³⁷ S. Nagy K. 1987.135.

³⁸ Hofer T. 1983. 55.

Értékével jóval megelőzi a hálószoba tárgyait (90 korona), a dívány és a kredenc után (150 korona) a lakásbelső presztízsjelző bútordarabja. Ezek a kényelmet szolgáló, kedélyes berendezési kellékek a polgári értékrend hordozói, a puritánság, a szolid visszafogottság bizonyítékai.³⁹

Az ebédlő tárgyi kellékei közül ebédlőasztalt és hat ülőszéket tüntet fel a perferendum. A helyiség, egyben a lakás legértékesebb, reprezentációra szánt bútordarabja a kredenc és a dívány. Értékben megegyeznek, mindkettő 150 koronába került. E két bútordarab milyenségét illetően találgatásokra szorítkozunk. Az összeírásban a kredenc után megjelenik a „valapal” szó, ez esetleg a szekrény technikájára, márkájára utalhatott. Ez a hipotézis is annak bizonyítéka, hogy ezek a bútordarabok a vagyonosság mutatói voltak, nem akárki rendelkezett velük, ezért a 20. századi barátosi nyelvhasználatban még neologizmusoknak számítottak. A brassói és a kézdivásárhelyi üzletekből a leánynak igyekeztek olyan tárgyakat beszerezni, amelyek a státus, a rang kimutatását szolgálták.

Kelemen Ida értékrendszerére, kialakult identitástudatára vagy identitásvágyára leginkább a fogadószoba bútorai vetnek fényt. A szalon az a tér, amihez a társalgás, a közösség jelenléte kötődött⁴⁰, a nyilvános szféra, ahol a kívülről jövő embereket fogadták. Így válhatott a lakás reprezentációs középpontjává, mert itt került a legegységesebb kifejezésre a lakók ideológiája⁴¹, ide halmozódnak fel az értéktárgyak. A polgári kényelem tárgyi materializációi azok az ülőalkalmatosságok, amelyeket a szalonba vonultattak fel. Az 1908-as hozománylevél legértékesebb, egyben legérdekesebb bútordarabjai is ebbe a térbe rendeződnek be. Kelemen Ida részére 7 darabból álló szalongoarnitúrát vásároltak, mely gyöngykirakattal díszített volt, kék selyem és plüss anyagból készült. Nem elhanyagolandó, hogy ez a tárgyegyüttes 300 koronába került, ami a hozomány összértékének tetemes részét képezte. A barátosi tanárcsalád kényelmét olyan kárpitosipari termékek biztosították, amelyeket afrikai anyagból vontak be. Ez a textília abban az időben az

³⁹ S. Nagy K. 1987. 139.

⁴⁰ Kapitány Á.–Kapitány G. 2000. 57.

⁴¹ Uo.

egyik legdrágább anyagfajta lehetett, mert tengerifűből és pálmabőrrel készült, igénylőjének presztízséről, különleges anyagi helyzetéről árulkodik. A szalon meghitt, otthonos hangulatát a rudas garnitúra díszíti. A polgári ízlés relikviája a finom ízlésű szalonszék, értékében fölülmúlja a mindennapi használatú, konyhai példányt. A fogadószoba rendezett, diszkrét tárgyhalmazát a szőnyeg tette teljessé.

A nyugalmazott pénzügyi ellenőr precizitása mutatkozik meg abban, hogy a bútorok felsorolása után a szállítóköltségeket, a szállítóknak adott fuvardíjat (52 korona) is feltüntette.

A hozomány szerkezetében a második tárgycsoportot a ruhák alkotják. Az eddigi inventáriumoktól eltérően itt nem sorolják fel darab szerint a különböző öltözeti kellékeket, az összeírás csupán a bevásárolt holmik számlázott értékét tüntette fel. A menyasszonyi fehér ruha az egyedüli olyan rituális kellék, amit kiemeltek, méltónak tartottak a felírásra:

a menyasszonyi fehér ruhára 104 korona 50 fill

Kelemen Ida használati tárgyairól és létfenntartási javairól igen szűkszavúan szól a dokumentum. A használati tárgyak a hozomány igen csekély százalékát képezik (3 %), név szerint egy varrógép és a vásárolt edények számlája sorolható ide. A kézdivásárhelyi kereskedők (ifj. Dávid István úr és Hamar Zoltán úr) Kelemen Dénes üzleti kapcsolatait, kereskedelmi útirányát jelzik.

I ször Rúha-nemő bólti bevásárlás, Kézdi Vásárhelyt ifjb. Dávid István Urtól számla szerint 20/V/905 484

Kvásárhelyt Hamar Zoltán úrtól számla az edényekről 40

A tanári életmódhoz meghatározott értékszerző ambíciók tartoznak, ezek különböző jellegű tárgypopulációkat determinálnak. Az értelmiségi családok vagyontöbbleti módosításaira nem volt jellemző a földterülettel és állatállománnyal való bírás. Az 1908-as levélben sem tulajdonítottak a létfenntartási javaknak prioritást, ezek csak az összeírás végére kerültek. Kelemen Ida egy borjúz tehenet és egy lovas szekeret kapott apjától ajándékba, ezek a nászajándéki javaknak 8%-át képezik. Kiemelendő, hogy a barátosi értelmiségi család gazdálkodással is foglalkozott, ez az

esetek többségében nem volt így. A polgári értékrend alapján ennél jóval lényegesebb volt az ifjú pár anyagi tőkéjének megalapozása, a készpénzzel való ajándékozás. A hozománylevél kiállítója kötelességének érezte, hogy 1000 korona készpénzt juttasson az ifjú párnak, ez elég számottevő összeg lehetett, mert a nászajándéki javak értékének 21%-át képezi, és értékben fölülmúl minden más inventáriumbeli pénzadományt.

Összefoglalóan elmondható, hogy az 1908-as perefernum javait a presztízs- és értékorientáltság határozza meg. Az értelmiségi család tárgyalományát sajátos módon alakította ki. Inventáriumban a reprezentáció súlypontja a létfenntartási javakról, az öltözetről áttevéődik a bútorzatra, mert ez a polgári életmodell látható, szimbolikus materializációja. A perefernumban a berendezés egy sajátos életformának a kereteit valósítja meg, ahol minden darab a kényelmet, a tartósságot, a békés nyugalmat, szolidaritást erősíti. S. Nagy Katalin szerint: „A tanárlakásokban e bútorok az állandóság és a folyamatosság bizonyítékai, a kultúraközvetítés és kultúraátadás biztosítékai.”⁴²

A másik figyelemre méltó vonás, hogy a tanárfeleség perefernumában egyetlen manuális, házi készítésű termék sincs, mindent a brassói és kézdivásárhelyi iparosoktól szereztek be. Míg a kisbirtokosokhoz férjhezmenő lányok staférunghját a közösségi normarendszer, elvárás határozta meg, itt mindinkább az individuális ízlés, az individualisztikus értékrendszer tör utat. A Kapitány szerzőpáros úgy véli, hogy az „egyévre jellemző világ kialakítása és tárgyakkal való kifejezése ... csak a polgári individualisztikus rendszert követő emberek lakásaiban vált fontossá”.⁴³ A barátsági értelmiségi család sem a hagyományos, statikus lokális modellt követte, mert tárgyait egyéni ízlése, akarata alapján választotta és vásárolta meg. Tárgyanyagát úgy építette fel, hogy a különböző tárgyi szektorok⁴⁴ őt éppen a maga egyedi státusában, másoktól eltérő identitásában tüntesse fel.

⁴² S. Nagy K. 1987.140.

⁴³ Kapitány Á.–Kapitány G. 2000. 58.

⁴⁴ Hofer T. 1983. 55.

Két hozománylevél a Zágoni családból

Az életformamodellek minden társadalomban az akkumulációs törekvésekben, a tárgyfelhalmozódási lehetőségekben mutatkoznak meg. A különböző társadalmi csoportok életmódja a fogyasztási javak használatában mérhető.

Az aspirációs törekvések és a tárgyi készlet összefüggését az életmódváltozás kontextusában tárgyalom. Arra világítok rá, hogy a társadalmi mobilitás, a társadalmi helyzet változása milyen módosulásokat okoz az egyén tárgykészletében, hogy eredeti környezetük jellemzőiből mit és mennyit tartanak meg. Az 1913-as és az 1929-es hozománylevelek kapcsán reflektálok a barátosi család modellkövetési fázisaira, ugyanakkor anya és lánya staférungra alapján a tárgyak sorsát, mikrotopográfiáját követem végig.

A Zágoni család a XVII. századig vezet vissza genealógiáját. Családi mítoszukat Albu-Zágony Benedek köré építik, aki 1620-ban Bethlen Gábor fejedelemtől kapta kiváltságait. A család négy évtizeden keresztül számos értelmiségi generációt állított a közélet szolgálatába, akik a világ távoli részeire, még Amerikába is eljutottak. A Barátoson élő leszármazottak közül a falubeliek Zágoni Mózes és családját ismerték. Zágoni Albu Mózes Kolozsváron volt ügyvéd, nyugdíjazása után kúriát építtetett Barátoson, családjával ide költözött. Felesége az 1848-as szabadságharcos, Mircse Dénes családjából származott. Kisebbik fia, Dezső a szegedi egyetem, majd a Székely Mikó Kollégium pedagógusa volt. Trianon után nem esküdött fel a román államra, ezért elűzték állásából. Nyugdíjazásáig, körülbelül tíz évig a barátosi iskolában történelmet és földrajzot tanított. Zágoni Mózes nagyobbik fia, Zsigmond nem indult értelmiségi pályára, otthon maradt szüleivel. Elég zavaros életű ember volt, a falubeliek Zsigó úrnak szólították. Barthók Rózáliával való házassága rangon alulinak számított, mert a földműves Barthók család anyagi, szellemi tőkéje elenyésző volt a Zágoniak rangjához, presztízséhez képest. A nő számára a Zágoni fiúhoz való férjhezmenetele volt az a lehetőség, hogy egy rangosabb társadalmi pozícióba mozduljon el, ideáлизált csoportba kerül-

hessen be.⁴⁵ Zágoni Zsigmondot májrákja nagyon fiatalon sírba vitte, házasságából két gyermek, Andor és Irma (az 1929-es perefernum tulajdonosa) maradt hátra. Felesége pár év múlva egy helybeli kisbirtokoshoz, Bitai Józsefhez ment feleségül.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király által Nagyszombatban, 1620. szeptember 26-án TAUSSCH István és ALBU-ZÁGONI Benedek, valamint utódai és örököseik részére adományozott függőpecsétes erdeti székely lófő hivatalsglevél. Metéttbe helyezve 1945. június 9-én a Kolozsvári Nemzeti Múzeum Levéltárába.

Albu-Zágoni Benedek nemesi oklevele

Az 1913-as perefernum Barthók Rózália hozományát tartalmazza, amit második házasságába vitt magával. A Zágoni család (az ügyvéd és a felesége) továbbra is gondoskodott menyé és az unokái sorsáról, Barthók Rózáliát ellátta az új élethez szükséges holmikkal. Így az özvegy majdnem kétszer annyit vitt magával másodsor, mint egy leány: elhozta a perefernumba kapott holmiját, de a „néhai ura jussából is részesíthették”.⁴⁶ Az összeírás alapján

⁴⁵ Molnár M. 2000. 514.

⁴⁶ Ujváryné Kerékgyártó A. 1981–84. 80.

nehéz lenne az első nászadomány tárgyait rekonstruálni, viszont a korábbi házasságból, életformából megőrzött tárgyak releváns módon kiütköznek. Barthók Rózália inventáriuma számos olyan anyagi értéket tartalmaz, ami második, kisbirtokossal kötött házasságában fölöslegesnek, eklektikusnak bizonyul.

A továbbiakban azoknak a tárgyaknak a rekonstruálására vállalkozom, amelyek az első társadalmi hely szimbolikus velejárói voltak, és az életmódváltozás során is átmentődtek. Az özvegy tárgyainak leltárát a létfenntartási javak összeírásával kezdték. Ez a rész igen számottevő, mert a hozomány összértékének felét képezi. Zágoni Zsigmond otthon, szülei mellett földműveléssel foglalkozott, halála után gazdasági eszközeit és állatállományának egy részét özvegyének ajándékozták.

<i>2 drb fejős tehén, egyik nagy simentáli, másik hazai</i>	<i>800 Kor</i>
<i>2 drb egy éves borju, egyik schweitzzi tehén, másik tino</i>	<i>150 Kor</i>
<i>2 drb kocza sertés egyik másfél éves, másik 1 éves malatczók</i>	<i>140 Kor</i>
<i>2 drb hordó szekér, egyik háromnegyed vágású, másik kétnegyed vág. uj</i>	<i>250 Kor</i>
<i>2 drb aczél eke vastalp taligákkal</i>	<i>60 Kor</i>
<i>1 drb hengerlő</i>	<i>10 Kor</i>
<i>2 drb vas borona késé fával</i>	<i>30 Kor</i>

Az elhunyt férj agrárkészlete minden lehetséges eszközt tartalmazott, amire a mezőgazdasági munkák során szükség volt. A vagyonosság, tárgyhalmozási törekvések a földterület nagyságában, az állatállomány bővítésében is megmutatkoznak.⁴⁷ Az özvegy nemcsak az itt feltüntetett gazdasági eszközöket és jószágot kapta ajándékba, hanem négy és fél hold föld is haszonélvezetűl szolgált, ami a leltár végén utóiratban került följegyzésre. A leltárkészítő Zágoni Mózes tájékozottságát, munkamorálját jelzi a tárgyak részletes, specifikált bejegyzése. Egyetlen más hozománylevélben sem tüntették fel az állatok fajtájára vonatkozó információkat, a nyugalmazott ügyvéd fontosnak tartotta azokat is felírni. A nagyszámú agrárkészlet és a nemesített állat a biológiai, gazdasági

⁴⁷ Molnár M. 2000. 514.

funkción túlmenően az ajándékozó Zágoni család státusát és identitását mutatja.

Az inventárium tetemes részét a lakberendezési kellékek felsorolása képezi. A falubeliek emlékezete szerint Barthók Rózália bútorainak nagy részét anyósától, Zágoni Mózesnétől örökölte. Hogyan épülnek be ezek a bútordarabok egy más életmód meghatározta tárgyszférába? A perefernum semmilyen kiegészítést nem nyújt a tárgyak használatával, elhelyezésével kapcsolatban, még a funkciók alapján egy helyiségbe tartozó tárgyakat sem tünteti fel pontosan. Három esetben jelenik meg a lakásterek differenciáltságára vonatkozó jelző, ezekből három tárgyi enteriőr berendezési kellékeire következtethetünk: a konyhára, ebédlőre és nappalira.

2 drb kredenc, egyik finom fényezett, másik konyhai 60 korona

2 drb nagy asztal, egyik ebédlő, másik nappali 24 korona

1 drb ércz kemence konyhabeli 32 korona

Bitai József társadalmi státusát tekintve kétséges, hogy egy földműves ennyi lakószobával rendelkezett volna. Továbbá az inventáriumban az egyes lakószobák tárgyi felszerelése nagyon hiányos, a különböző enteriőrök töredékeikben, keveredve jelennek meg. Barthók Rózália a bútordarabjaiban a polgári kánon három eleme⁴⁸: a nappali, az ebédlő és a konyha tárgyi készlete zsúfolódik össze, ezért a lakberendezés eklektikusnak tűnik. A tárgylista olyan civilizatorikus kellékeket is tartalmaz, amelyek az új háztartásban fölöslegesnek, funkció nélkülinek bizonyulnak. A zágoni család polgári életvitelében az íróasztalnak minden bizonnyal nélkülözhetetlen gyakorlati haszna volt, de mássága miatt kirí a kisbirtokos anyagi javai közül. A megváltozott környezetben a tárgy funkció- és jelentésváltozáson esett át: gyakorlati funkciója szimbolikus, emotív funkcióval cserélődött fel, használhatósága helyett egy másik életmodell iránti rezignáltság hordozójává vált. A plüss-huzatú dívány és a toalett is olyan tárgyak, amelyek túlmutatnak a hétköznapi igény jelenlétén, a polgári aspirációk jegyeit viselik magukon. A reprezentatív tárgyak sora „nem a tényleges paraszti hétköznapi világát tükrözi, hanem azt az értékorientációt, ami-

⁴⁸ Tóth Z. 1982. 194.

lyennek tulajdonosaik szerint a mindennapi életüknek lennie kellene”.⁴⁹

Miért ragaszkodik Barthók Rózália az ajándékba hozott tárgyakhoz?

Az özvegyasszony második férjhezmenetelével kiesett ugyan a Zágoni család köréből, de az általuk képviselt polgári, városias kultúra még mindig vonzó pólus maradt számára. Eredeti társadalmi pozíciójából kikerült ugyan, de ennek szimbolikus, külső jegyeit megőrizte, magával vitte. S. Nagy Katalin szerint a polgári értelmiségi modell „külső jegyeit, egyes tárgyakat könnyebb átvenni, mint a tárgyak és az elrendezésmód struktúráját és belső jelentését”.⁵⁰ Barthók Rózália számára életmódja megváltozásával csupán tárgykészlete maradt, hogy előző, mintaadó csoportjával magát szimbolikusán egyenrangúvá tegye, az idealizált réteghez való tartozását jelezze.

A bútorok után a perefernum az özvegy használati tárgyait, ágyneműit sorolja fel. A különböző anyagi értékek jelzők nélkül szerepelnek, de az eddig tárgyalt hozománylevelekhez képest lényeges eltérések nem mutatkoznak. Az inventárium készítője a leltár végére szúrta be a kevésbé fontos adományokat. Így került a leltár végére, a jószágoktól külön kategóriába a négy darab eindeni lúd, a hat nagy fehér tyúk és a kakas. Az állatok fajtája, különlegessége itt is specifikálva van.

A levél utóirata igen értékes információkat tartalmaz. Zágoni Mózes menyének 1000 korona készpénzt, Irma unokájának egy 1000 koronát tartalmazó takarékpénztári betétkönyvet is ajándékozott. Az utóirat Bitai Józsefnek az örökbe fogadott árvák iránti kötelességeit tartalmazza. Az írás szerint a bankban levő összeget Zágoni Irma nagykorúvá válásakor kell kiadni, addig a gyámapának a pénz kamatát a család javára kell fordítania.

Zágoni Irma 1929-ben 17 évesen ment férjhez a dálnoki Berde Béla tanítóhoz, ezért a barátosiak *tanítóné asszony* néven emlegették. Az 1929-es hozománylevél a nászajándékba kapott javakat tartalmazza. A hozományt érdekes módon nem az anya, hanem az akkor már özvegy Zágoni Mózesné állította ki. Az írásban a szülők

⁴⁹ S. Nagy K. 1987. 85.

⁵⁰ Uo. 179.

neve meg sem említődik, a leány kiházását teljesen a nagymama vállalta magára. Mire utalhat ez a gesztus? Milyen szándék állhatott mögötte?

A ma élő és a család történetét éltető barátsági leszármazottak szerint Barthók Rózália második férjhezmenése a család társadalmi hanyatlását, kisbirtokosi pozícióba való süllyedését eredményezte. A gyűjtés során kiderült, hogy az anya tette szakadást idézett elő a családban, ezért a két gyermeket, Irmát és Andort nagymamájuk nevelte. Zágoni Mózesné szándéka unokái társadalmi státusát érintette, gesztusával a családok közötti kontinuitást, folyamatosságot teremtette meg. A perefernum Irma Zágoniakhoz való tartozásának, előkelő származásának tárgyi bizonyítéka, magasabb társadalmi pozíciójának dokumentuma.

Mivel ugyanattól a személytől származik anya (1913) és lánya (1929) perefernuma, alkalmasak arra, hogy a tárgyak topográfiáját, életútját végigkövessük. Milyen tárgycsoportokat tartottak fontosnak az egyes perefernumok kiállításánál, mire esett a reprezentáció nyomatéka? Az 1929-es hozomány a hasonló foglalkozási csoportban lévők tárgylajstromával is összehasonlítható. Milyen egyezések mutathatók ki a két tanárfeleség tárgyi világának összetételében, és miben nyilvánultak meg az eltérések?

Az 1929-es levél szerkezete leegyszerűsödött, hiányossá vált. A bevezető és záróformula révén az intézményes keretek megmaradtak, de a felbecslés mozzanata elmaradt. Így az egyes tárgycsoportok százalékos arányát nem pénzértékük, hanem darab szerinti előfordulásuk alapján állapíthatjuk meg.

Az 1913-as és 1929-es inventárium százalékos arányai

Létfenntartási javak	1913	1929
Föld	-	-
Jószág	52%	-
Pénz	-	-
A leány használati tárgyai		
Bútor	12%	15%
Letevő ruha	10%	40%
Fellevő ruha	-	-
Háztartási eszköz	9%	40%
Civilizatorikus eszköz	-	5%

Az 1929-es perefernum bevezető szövege a nevek kivételével teljesen megegyezik az 1913-aséval, tehát a leány hozományának kiállításánál az anyja leltára szolgált prototípusként.

Zágoni Irma nászajándékának felsorolását a bútordarabokkal kezdték. Az 1905-ös perefernum lakberendezésével összehasonlítva a Zágoni-leltár nagyon szegényes.

1 plüshuzatú ebédlő dívány

1 matt ebédlő kredenc

1 összehajtható vaságy

Hiányoznak belőle a különböző enteriőrök felszerelése, a tanárlakásokra jellemző kényelmes bútorgarnitúrák. A plüsshuzatú díványt és a matt szekrényt anyja tárgylajstromában is megtaláljuk.

Az összeírás tetemes részét a textíliák és a háztartási eszközök képezik. Az eddigi perefernumokhoz képest a ruhaneműeknél nem a tucatszám a norma, Zágoni Irmát sokkal kevesebb, de értékesebb darabbal ajándékozták meg. A Zágoni leányt Albisba vitték férjhez, ingatlanokat nem kapott, de az elődöktől örökölt értéktárgyak kompenzálják a létfenntartási javak hiányát. Az összeíró nagyon lényegesnek tartotta az egyes tárgyak származására, készítésére vonatkozó információk feltüntetését, mert a tanárfeleség textíliáinak eredete nem anyjáig, hanem őseiig, dédnagyanyjáig vezethető vissza. A nászadomány legreprezentánsabb kelléke egy ezüstoneszköz-készlet, melynek műkincs jellegét az eszközökre vésett ősi monogramok biztosítják.

1 ezüst cukortartó

6 ezüst kés

6 ezüst villa

6 ezüst evőkanál (ebből 2 drb. M. A. mgr.-mal).

6 ezüst kávéskanál (B. C. mgr.-mal).

1 kina ezüst tejmerő kanál

Az eddigi hozománylevelek használati tárgyaihoz képest Zágoni Irma háztartási eszközeit nem a használhatóság, hanem a presztízssorientáltság határozza meg. Ezek a tárgyak nem a tényleges funkcionális, hanem az önreprodukció⁵¹, az értelmiségi identitás kifejeződési lehetőségeit hordozzák. A leány individuális tulajdonába került az a

⁵¹ S. Nagy K. 1987. 33.

tizenegy történelmi könyv is, amely a családi örökség fontos részét képezi. A Barátoson élő leszármazottak ma is ereklyeként őrzik ezeket a könyveket, mert a kutyabőrös oklevél mellett olyan pillérek, amelyek köré a családi mitikus történelmet építeni lehet.

Az 1905-ös hozománylevéllel összehasonlítva elmondható, hogy az értelmiségi családok akkumulációs törekvéseire nem jellemző a létfenntartási javak beszerzése. Ida leveléből teljesen kimaradt a föld, a jószág, sőt a nevére kiállított 1000 koronás takarékpénztári betétkönyvről sem tesz említést a perefernum. Ezekben a hiányokban eltérő értékrend, beállítódottság érhető tetten. A Zágoni család nem anyagi, primer javakat testál utódaira, sokkal inkább egyfajta értékőrzési, értékmentési magatartást vállal fel. A mindennapi használati tárgyakon túlmenően olyan tárgyakat hagyományoznak, amelyek hanyatlóban levő társadalmi státuszuk rekvizitumainak⁵² számítanak, őket éppen sajátos, másoktól eltérő identitásukban reprezentálják.

Milyen következtetések vonhatók le az egyes foglalkozási csoportok, társadalmi kategóriák tárgykészletét illetően?

A földműveléssel foglalkozó családok anyagi javait a munkára, munkavégzésre orientáltság határozta meg. Inventáriumaikban a létfenntartást biztosító tárgyak és a manuálisan előállított termékek dominánsak. Az értelmiségi réteg ezzel szemben eltérő kulturális modellt képvisel. Tárgyállományuk szektorait⁵³ a tradicionálistól eltérően építették fel, készletüket az érték- és presztízorientáltság⁵⁴ határozta meg. E két kategória közé sorolhatók az iparosok (az 1923-as pákói perefernum), akik a vonzó polgári és a paraszti pólus között közvetítenek. Értékrendjükbe beépülnek a polgári létmód bizonyos elemei, töredékei, de a tradicionális normáknak még prioritásuk van ezekkel szemben.

Összefoglalás

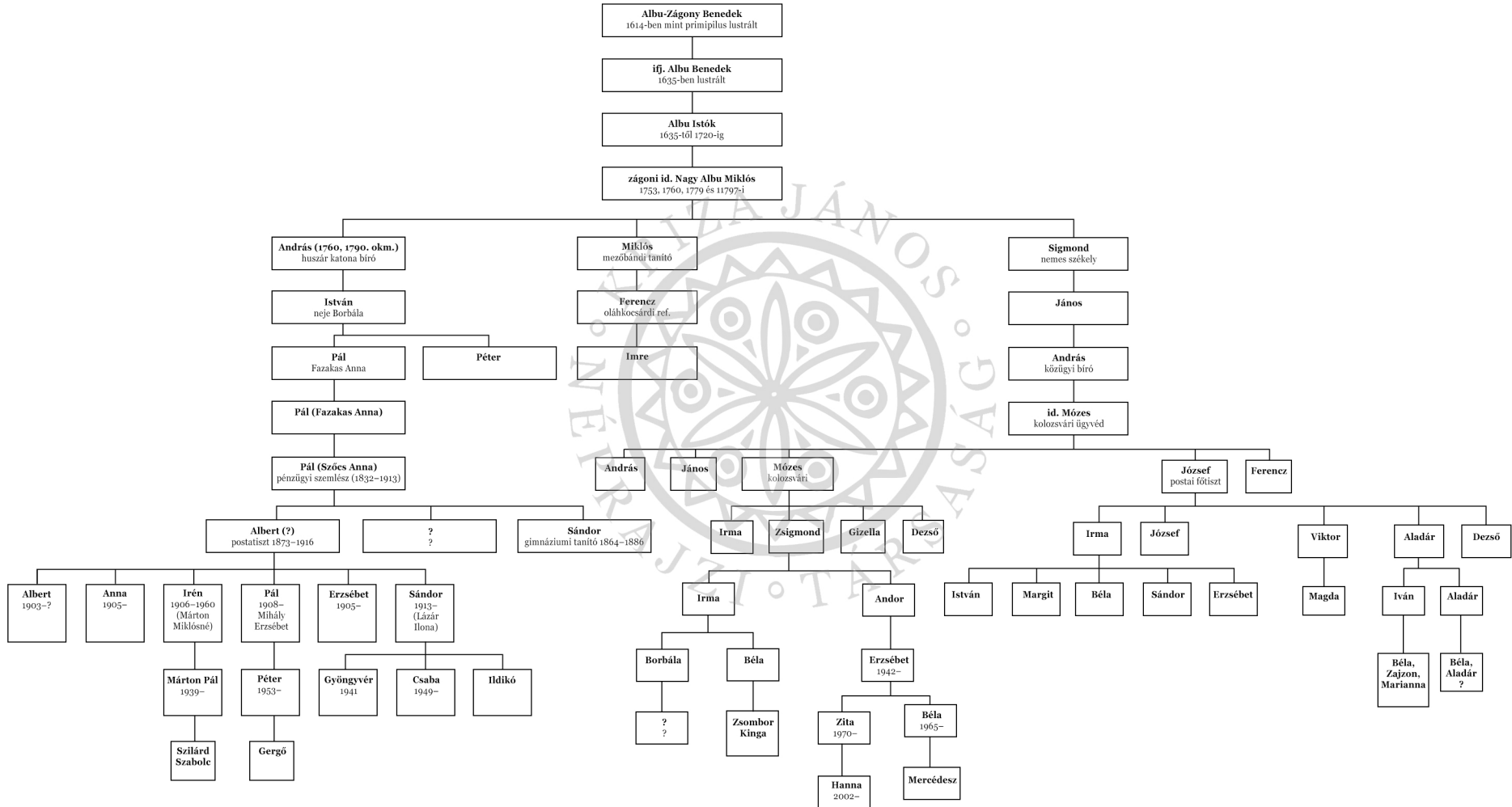
A körülöttünk levő világ arra készletet, hogy kapcsolatrendszerünket, társadalmi helyünket újradefiniáljuk, értékeinket, javainkat

⁵² S. Nagy K. 1987. 133.

⁵³ Hofer T. 1983. 55.

⁵⁴ S. Nagy K. 1987. 164.

A Zágoni család genealógiája

szüntelenül számba vegyük. A barátosi hozománylevelek is ilyen célból íródtak, mert egy társadalom, egy szűkebb közösség tárgy-univerzumát, társadalmi pozícióját, modellkövetési vágyait illusztrálják.

Jelen dolgozat a mindennapok kereteként szolgáló tárgyak rekonstruálását kísérelte meg. Mennyire lehet reprezentatív az a tárgylajstrom, amelynek darabjai még használatlanok és használati funkciójukon kívül presztízsjellegük a meghatározó?

Az elemzés a perefernumok különböző tárgye gyűjtéseinek, tárgypopulációinak részletes áttekintésével erre a kérdésre nyújt választ.

Az eltérő társadalmi csoportok aspirációja tárgykészlete által válik érzékelhető valósággá. Ily módon az anyagi javak alapján „hipotetikusán felrajzolhatók a vagyonfelhalmozási magatartásformák, amelyek a különböző társadalmi kategóriákra jellemzőek voltak”.⁵⁵ A dolgozat a különböző társadalmi csoportba tartozó inventáriumok szerkezetét hasonlította össze, a hasonlóságokat és az eltéréseket, ezek társadalmi-kulturális okait vizsgálta.

Nem állt szándékomban a családokat javaik alapján rangsorolni, sem hierarchizálni, csupán az eltérő életformamodellek, aspirációk felvillantására törekedtem.

A dolgozat az elemzett dokumentumok műfajiségéhez igazodik: nem lehet teljes, befejezett, mert pusztán néhány vonatkozását illeti annak a jelentésmezőnek, ami a hozományleveleket művelődéstörténeti dokumentumokká avatja.

Irodalom

BALÁZS Lajos

1994 *Az én első tisztességes napom*. Bukarest

BENDA Gyula

1989 A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790–1848. *Acta VI.* 133–165.

1992 Az anyagi kultúra vizsgálata: inventárium, kvantifikáció, osztályozás. In: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen. 383–387.

⁵⁵ Güntner P. 1995. 256.

- 1998 *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai*. Budapest
- BUDA Béla
1979 *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest
- FÉL Edit–HOFER Tamás
1964 A monografikus tárgygyűjtés. Az átányi példa. *Néprajzi Értesítő* XLVI. 5–90.
1969 A kalotaszentkirályi kelengye. I. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. *Néprajzi Értesítő* LI. 15–36.
1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest
- GRANASZTÓI Péter
1998 Eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalmak a tárgyak tükrében. *Tabula* 1. (1–2.) 25–60.
- GÜNTNER Péter
1995 A soproni polgárság vagyoni viszonyai a századfordulón a hagyatéki leltárak tükrében. *Soproni Szemle* 49. 3. 244–260.
- GYÁNI Gábor (szerk.)
1982 *Polgári lakásforduló a századfordulón. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest
- HASSZMANN Pál–KÓSA-SZÁNTHÓ Vilma
1976–77 Adalékok a XX. század eleji felsőháromszéki perefernum kérdéséhez. *Aluta* VIII–IX. 342–352.
- HOFER Tamás (szerk.)
1983 *A tárgyakelméletéhez. Felszerelések és tárgygyűjtemények néprajzi elemzése*. Népi Kultúra–Népi Társadalom. Budapest. 39–65.
2001 *Régi falusi társadalmak*. Fél Edit néprajzi tanulmányai. Pozsony
- K. CSILLÉRY Klára
1985 A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása. *Ethnographia* XCVI. 2–3. 173–211.
1987 Lakáskultúra. In : *Magyar Néprajz* IV. Budapest. 327–414.
- KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor
2000 *Beszélő házak*. Budapest
- KELEMEN József
2001 *Barátos*. Sepsiszentgyörgy
- KOCSIS Gyula
1998 *Hagyatéki leltárak*. Cegléd 1850–1900. Cegléd
- KÓS Károly
1981 Népi írott források a székelység anyagi kultúrájának múltjához. *Ethnographia* XCII. 4. 471–477.

- LOSONCZI Ágnes
1997 *Az életmód az időben, tárgyokban és az értékekben*. Budapest
- MIHÁLYKÓ Éva
1999 *Csíkszentdomokosi hozománylevelek művészettörténeti értéke*. Kolozsvár. Szakdolgozat.
- S. NAGY Katalin
1987 *Lakberendezési szokások*. Budapest
- SZARVAS Zsuzsa
1998 *Tárgyak és életmód. Összefüggések a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltozás között*. Budapest
- SZILÁGYI Miklós
2000 Törvények, szokásjog, jogszokás. In: *Magyar Néprajz*. VIII. Budapest. 693–760.
- TÁNCZOS Olga
1989 *A földrajzi nevek és népi növénynevek felhasználása az anyanyelvi nevelésben*. Kolozsvár. Fokozati dolgozat.
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest
- U. KERÉKGYÁRTÓ Adrienn
1981–84 Csíkmenaságileltárak(1779–1930). *Néprajzi Értesítő* LXIII–LXVI, 71–162.
- VÁMSZER Géza
1934 Perefernumlevél 1739-ből. *Csíki Lapok*. szept. 23.
- VARGA E. Árpád
1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Budapest–Csíkszereda
- ZAKARIÁS Erzsébet
2000 *Asszonyélet Erdővidéken*. Marosvásárhely
- ZÓLYOMI József
1997 A leány hozománya a Nógrád megyei német falvakban. *Ethnographia* 108. 419–458.

Szócsné Gazda Enikő

Viselettörténeti adatok a 17–18. századi háromszéki hozománylevelekben

Bevezető

Hozomány, perefernum, parafernum, kelengye, staffirung, nászruha – ezekkel a kifejezésekkel jelöli a szakirodalom azt a női vagyონrészt, amelyet férjhezmenetelkor a szülők (esetleg nevelőszülők, gyámok vagy más családtagok) adományoztak a lánynak. A nővel adott nászadomány a saját háztartás megteremtésének nélkülözhetetlen eszköze, valamint válás vagy a férj halála esetén a nő legfontosabb vagyónrésze volt. Napjainkban a fent említett kifejezések kezdeti különbségei teljesen összeemosódtak. Pedig kezdetben a női vagyón különböző típusai közt elég jelentős eltérések voltak. Dolgozatunk tehát ezen különbségek tudatosításával indít, mivel ezt tudtunkkal az eddigi néprajzi összefoglalók nem tették meg.

Amennyiben a szokás eredete után nyomozunk, a férjhez menő lányok különböző jellegű javakkal való megajándékozását nagyon ősi gyökerekre vezethetjük vissza. Hammurabi Krisztus előtt 1750 körül keletkezett babiloni törvénykönyve már szólt a fiatalasszonynak adott kelengyéről. Ez az ősi törvénykönyv a hozományt nélkülözhetetlennek tartotta, és elsődleges funkcióját a gyermekek felnevelésére előteremtett vagyoni juttatásban látta. Pontosán nem tudhatjuk, mit tartalmazott az asszony kelengyéje az ókori Mezopotámiában. Viszont már ez a törvénykönyv kikötötte, hogy válás esetén az asszonynak vissza kell adni a javait, hogy ebből tudja biztosítani a gyermekei felneveléséhez szükséges összeget.¹

Az Ószövetség is szólt arról az ajándékról, amelyet a szülők a lányuknak adtak, amikor az férjhez ment. Mózes I. könyvének 29.

¹French, V. é. n.

része 24. és 29. verséből például látható, hogy a lány hozománya ekkor az a szolgáló volt, akit az apa segítségével lányának juttatott.

A nászajándék jellegzetes formája élt az antik görögöknél: a *hedna*. Ezt a vőlegény adta a lány szüleinek azért, mert a menyasszonynak el kellett hagynia apja házáat. A hednába ökrök, juhok, kecskék, textíliák és drága ruhák kerültek, melyeket az asszony magával vitt férje házába, az apja által adott hozományként.² Ezt az apa is megtoldotta, természetesen, a saját lánygyermeké számára adott kelengyével, vagyis *phernével*.³

A hozomány adásának törvényes kereteket teremtettek az ősi Rómában is. Az ottani korai szokásjog szerint a vallásos ceremóniával megkötött házasság (*confarreatio*) alkalmával a fiatalasszonyt ünnepélyesen átadták a férjének.⁴ A lány tehát a patria potestasból (atyai hatalomból) egyenesen a férji hatalom alá került. Tekintettel arra, hogy a feleség eltartása ezt követően a férj feladata volt, a szülők hozományt adtak a lánnyal a vejüknek, hozzájárulásként az asszonytartáshoz. Az így adott hozomány (*dos*) feltételes vagyonrész volt, amely a házasság felbomlásával vagy a férj halálával visszaszállt az asszonyra, avagy a nő családjára.⁵

A *parapherna* alatt a római jog azt a női vagyonrészt értette, amelyet az önjogú nő szabad vagyónként saját döntése nyomán vitt magával a házasságba. A paraphernum tehát szabad vagyon maradt, amely csak abban az esetben került a férj gondviselése alá, amennyiben a nő erre külön felhatalmazta férjét. Amennyiben nem volt meg ez a szerződés (*mandatum*), a javak a nő tulajdona és gondviselése alatt maradhattak mindvégig.⁶

A legtöbb nyelv különbséget tett a hozományok fajtái közt. A franciák például elkülönítették a *trousseau*-t, vagyis ruha-, ágy- és asztalneműt a *dot*-tól, ami tágabb fogalom volt, és amelybe beletartozott a bútortartás, az állat-, a pénz- és a földadomány is. A románok a franciákhoz közelíthető kifejezéssel *trusounak* nevezték a lány saját használatára szánt dolgokat, míg *dotă* megnevezéssel

² Reinsberg, C. 1993. 18.

³ Földi A.–Hamza G. 1996. 252.

⁴ Maine, H. S. 1988. 115–116.

⁵ Földi A.–Hamza G. 1996. 252–253.

⁶ Uo. 252.

illették az ingatlanokat, valamint a pénzt. E két terminust viszont a mindennapi szóhasználatban nem alkalmazták. Azt a nászajándékot, amely mindkét típusú adományt tartalmazza, *zestre* névvel illették, és mivel ez volt a leggyakoribb hozománytípus, hamarosan ez lett a kelengye egyetlen általános megnevezése.⁷ A német nyelv úgyszintén elkülönítette az *Ausstattung*, *Staffierung* (kelengye) szót a *Mitgift*, *Ehegut*, *Heiratsgut* (hozomány) szótól, az előbbi a szűkebb nászadományt, az utóbbi a tágabb, ingatlant is tartalmazó hozományt jelölte.

A magyar nyelv is valamikor külön kifejezéseket használt a két típusú nászadományra: a *kelengye* a francia trousseau megfelelője, vagyis elsősorban textilneműből és apróbb háztartási eszközökből álló vagyonrész volt, míg a *hozomány* a római *dos*, valamint a francia *dot* megfelelője volt.

Mivel a magyar törvénykezés elsőrendűen a fiúági öröklést favorizálta, így bizonyosra vehető, hogy a nászadomány korai formája a *kelengye*, vagyis az ingóságok adományozása volt. Tudjuk, hogy Székelyföldön a birtoknak csak azt a részét ruházhatták át a lányra, amely szerzett vagyon volt. Vagyis, Cserei Farkas összefoglalója szerint, azt a földet kaphatta a lány, amelyet az apa vagy anya vásárolt, esetleg a királytól kapott oly kikötéssel, hogy leányágot is illehet; vagy amelyet a szülők megöléséért fizettek a gyermekeknek.⁸ Az öröklött birtokrész egyértelműen a férfiágot illette, és leányra csupán akkor szállhatott az apa birtoka, amennyiben nem volt fiúgyermeke, és amennyiben az apa *fiúleánnyá* nyilvánította a lányát.⁹ A földeket viszont a korai századokban inkább a testamentumok, és nem a nászadományok juttatták a lányok kezébe. Cserei Farkas a *parafernumot* még *nászruhának*, a perefernumadás szokását pedig *kiruházásnak* nevezte, ezzel is jelezve, hogy annak legfontosabb összetevője a ruhanemű volt. Hogy 1800 körül még nem volt elterjedt a parafernumba földet is adni, azt a Cserei meghatározása is bizonyítja: „Parafernomnak azért, vagyis Menyegzői ajándéknak az olyan *ingo Jókat* [kiemelés Sz. G. E.] mondják, melyeket az Aszszony állatoknak az ő

⁷ Ghișulescu, C. 2004. 135.

⁸ Cserei F. 1800. 32–34.

⁹ Uo. 77–80.

Lakadalmok, vagy Mátkaságok s eljegyeztetések idején, vagy Mátkaik, vagy Szüléik, vagy Attyokfiok, vagy más akárki szokott adni, és ajándékozni.”¹⁰

A háromszéki parafernumlevelekről

Jelen dolgozat célja a Háromszékről előkerült hozománylevelek egy részének viselettörténeti szempontú áttekintése. Ennek érdekében a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár gyűjteményeinek jelentős többségét átnéztem.¹¹ A több mint 100 összegyűlt parafernumlevél több száz oldalas nyersanyaga nehezebben áttekinthető és rendszerezhető, ezért egyelőre csupán a 20 darab 17–18. századi leltárt tekintettem át és kíséreltem meg elemezni.

Bár a bevezetésben összefoglaltak szerint Háromszéken a *kelengyelista* szót alkalmazhatnánk csak e forrásokra, mégis az állandó ismétlés elkerülése miatt felváltva alkalmazzuk a hozomány, kelengye, parafernum, nászruha szavakat.

A háromszéki kelengyeadás szokásával párosuló hozománylista készítését csupán 1633 óta, Kálnoki Susanna asszony nászjövainak jegyzékbe foglalása óta tudjuk írott forrásokkal dokumentálni.¹²

A 17. századból több utalást találunk arra vonatkozóan, hogy a főúri, nemesi réteg a lányokkal nászjövákat adott. Ennek ellenére e századból még csak egyetlen parafernumlevéllel rendelkezünk, Apor Borbára 1655-ös jegyzékével.¹³ Bizonyára a hozománylistát helyettesítette Horanczki Györgyné 1681-es inventáriuma is, amely a kelengyes láda tartalmát írta össze. Bár ez az irat nem tekinthető a szó szoros értelmében hozománylevélnek, a kelengye tartalmára vonatkozó információi miatt ezt is az elemzés nyersanyagaként használtuk.¹⁴ Valószínűnek tartjuk tehát, hogy a hozomány adása nem párosult feltétlenül az ebben foglaltak írásbeli lejegyzésével,

¹⁰ Cserei F. 1800. 135.

¹¹ A levéltári adatgyűjtésben Csáki Árpád és Albert Ernő segített. Ezúton is köszönöm segítségüket.

¹² S. Á. Lvt. F. 36, Apor család levéltára, 184-es leltár, Fasc. II/74.

¹³ Uo. 385-ös leltár, Fasc. III/134.

¹⁴ S. Á. Lvt. F. 65 / 9, Márkus-Deák család levéltára, Fasc. II, Dh. 21.

annak ellenére, hogy a 17. században valamennyi háromszéki faluban volt már írástudó.

A 18. század legelső esztendeivel megsokasodtak a levéltári adataink. A hozománylevelek a családi levéltárak elmaradhatatlan leltáraivá váltak. A vagyonszeírások, testamentumok, árverési jegyzőkönyvek mellett találhattuk meg ezeket, mint a családok gazdasági gyarapodásának fontos, nélkülözhetetlen dokumentumait. E leltárok már sok esetben „életre keltek”: tanúvallatásokban kérdezősködtek a lányok perefernumáról, amennyiben nem készült írás ezekről; perekben rendelkeztek a hozomány sorsáról, visszakövetelve azt a fiatalasszony családjára; testamentumokban hagyatkoztak ennek örökléséről; felszólították a férjet ennek hűséges kezelésére stb. Tehát a hozomány a kulturális szövegtár részévé vált, amelyről beszélni kellett, amelyet figyelni és elemezni kellett. Már nem pusztán élettelen leltár volt, hanem a háromszéki társadalom jellegzetes anyagi és szellemi szegmensévé, referenciaértékű tárgygyűjtésévé vált, amely jelezte a család anyagi állapotát, a férjhez menő lányok és családjuk közti kapcsolatot, a szövetségre lépők közti viszonyt.

A 18. századból 15 parafernumlevéllel és két olyan leltárral rendelkezünk, amely a váláskor visszaadott kelengyét vette számba. Ezek mellett több testamentum is említést tett a hozomány kiosztásáról. A sepsiszentgyörgyi levéltárból előkerült 17. és 18. századi hozománylevelek nagyobb és kisebb birtokkal rendelkező nemesek kelengyéjét mérték fel: ezekben a főrendű Aporok, Kálnokiak mellett a rétyi Antos, a killyéni Székely, az alsócsernátoni Bernáld, a papolci Kis és Bede, a gidófalvi Kövér, az albisi Barabás, a gelencei Csoma, a kézdiszentléleki Köntzei, a kantai Endes, a kézdivásárhelyi Rátz, Daka, Fülöp és Récsey, valamint a pávai Horanczky lányok hozományára vonatkozóan találunk adatokat. A 18. század végére tehát a kis birtokkal rendelkező réteg is kezdte írásban rögzíteni már a kelengyét.

Amennyiben összehasonlítjuk a háromszéki testamentumok és hozománylevelek számát az említett időszakban, a testamentumok fölénye szembeötlő. Ez természetes állapot volt az adott korban. A korabeli törvénykezés a parafernumlevél kötelező megszerkesztésének nem teremtett akkora létjogosultságot, mint a testamentum-

nak. A hozomány visszakövetelésére ugyanis csak ritka esetekben került sor: az asszonyok a válásokkor, hűtlen elhagyásokkor, a hozomány eltékozlásának veszélye esetén fordultak a bíróságokhoz. A család a kelengye jegyzékét csupán abban az esetben használta fel, amennyiben az asszony testamentum nélkül halt meg, és ezáltal a női különvagyon veszélyeztetett helyzetbe, vagy pedig nem a törvényes örökös kezébe került.

A jogi források a nászajándék méreteit nem szabták meg, így minden család a maga anyagi körülményeihez szabta, mekkora kelengyét biztosít leánygyermekének.

Ha áttekintjük az eddig előkerült 17. és 18. századi háromszéki parafernumleveleket, a legtöbb esetben beigazolódik a bevezetésben való feltevésünk: Háromszéken a 17. és 18. századi nászadományok közt még csak egyetlen esetben (1786-ban) szerepel a földbirtok.¹⁵ Állatot, pénzt, gabonát, textilneműt, ruhát, ékszereket és minimális mennyiségű használati eszközt, bútort vittek magukkal a lányok férjük házába.

A mai néprajzkutatók számára természetesen a kelengyejegyzékek elsősorban kultúrtörténeti dokumentumoknak számítanak: egy társadalmi csoport (a férjhez menők), egy életkor (a fiatalok), egy nem (a nők) tárgykészletét szemléltetik. Ezáltal a valamikori életmódra világítanak rá a régi parafernumlevelek. Az eddigi kutatások elsősorban a tárgye gyűttesek és az életmód kapcsolatát világították meg.

A különböző jellegű tárgyleltárak viselettörténeti szempontú elemzése sem új keletű. Nem célunk teljes áttekintést nyújtani erről. Radvánszky Béla báró a 19. század végén éppen hozománylevelekből és birtokösszeírásokból kiindulva végezte el első nagyobb lélegzetvételű viselettörténeti elemzését. E 16. és 17. századi adatokat feldolgozó munka elsősorban felvidéki forrásokból táplálkozott, erdélyi forrásként csupán Apor Péter *Metamorphosis*át is-

¹⁵ A földosztás szokása bizonyára II. József kelengyetörvényei nyomán honosodott meg Háromszéken is. II. József ugyanis törvénybe iktatta, hogy a nő a házasság megszűnése esetén csupán a parafernumban foglalt javakat követelhetette vissza magának, az összes olyan szerzemény viszont, amely a házasság ideje alatt került a nő birtokába, közös vagyonná vált, amely oszlott nő és férfi közt. Lásd Sturm, A. M. 1988.

merte.¹⁶ Az 1930-as évek nagy szellemi vállalkozása, a hatkötetes *Magyar művelődéstörténet* is az első leltárokból indult ki, és ezeket a korabeli ábrázolásokkal összevetve, eljutott a tárgyi kultúra sikeres rekonstruálásáig.¹⁷

Háromszéken Kósa-Szánthó Vilma és Hasszmann Pál közösen írt elemzését követően¹⁸ elsősorban Gazda Klára foglalkozott a hozománylisták viselettörténeti megközelítésével.¹⁹ Már ő megállapította, hogy a történeti leírások csak mértékkel alkalmazhatók a viseletek rekonstruálásában. Fokozottan fennáll ez a probléma Háromszék esetében, ahol rendkívül kevés öltözék maradt fenn a 17–18. századból. Viszont pontosan ez teszi motiválttá, hogy mégis a történeti források felé fordulunk, és ezeknek a segítségét hívjuk.

A történeti „szellemidézés” csapdait már sokan fejtegették. A források olyan körülhatárolt entitások, amelyekre nem lehet rákérdezni. Mi magunk pedig hajlamosak vagyunk a 21. századi tapasztalatainkat a 17. és 18. századra is rávetíteni, a modern kor kliséi szerint értelmezni. Másrészt, talán kissé könnyelműség másfél száz év viseletét 20 hosszabb vagy rövidebb listával megragadni. Mégis megpróbálkozunk ezzel, mert e korszak a háromszéki hozományok összeírásának korai periódusa, amely korból nem sok reményünk van sokkal több tárgyösszeírást fellelni. A Faragó Tamás észrevételei erre a kutatásra is helytállóak: nincs meg a kellő összehasonlítási alapunk ahhoz, hogy a helyi sajátosságokat ki-domboríthassuk. Annak ellenére, hogy a történeti források feldolgozása mindig helyi jellegű.²⁰ A 21. században tehát ez a kutatás kissé pozitivista színezetűnek, elavultnak tűnik. És talán kissé meddőnek. Mégis megpróbálkozunk vele, tekintettel arra, hogy az eddigi székelyföldi viseletösszesítések kevés 17–18. századi forrásra alapoztak.

¹⁶ Radvánszky B. 1986.

¹⁷ Domanovszky S. é. n.

¹⁸ Hasszmann P.–Kósa-Szánthó V. 1976–77. A háromszéki parafernumokról lásd még Gazda A. 2003.

¹⁹ Gazda K. 1998. 18.

²⁰ Faragó T. 2000. 394.

A mente és a suba

Az erdélyi magyar öltözetek közt a mente a 16. században jelent meg. Nagy Jenő az EMSZT adatait elemezve, kifejti: „A XVI–XVII. századi erdélyi magyar férfi és női öltözetben a mente általánosan viselt felsőruhadarab volt. Viselője társadalmi helyzete szerint különféle finom és drága kelméből (bársony, gránát, skarlát), félfinom (karazsia, londoni posztó, kamuka) és egyszerű, olcsó hazai posztóból (brassai) készült. Posztóval (bagazia), selyemszövettel (sálya) és drágább (nyuszt, nyest, hermelin) és olcsóbb (rókamál, bárány) prémekkel bélelték vagy béleletlenül hagyták, hosszú vagy könyökig érő ujjal készült aszerint, hogy a téli vagy a nyári öltözethez vették-e föl.”²¹

Háromszéken a *mente* vagy a *suba* a parafernumok kötelező ruhadarabja volt, elemzett periódusunkban majdnem minden hozománylista tartalmazta. Ennek köszönhetően 46 mente, ill. subaleírásunk van, amelyekből a háromszéki divatirányzatok is meghatározhatók. Egyetértünk Gazda Klárával, aki szerint a női kelengyék ruhadarabjai közül a posztóval bélelt bunda értéke volt viszonylag legstabilabb az idők folyamán, bár ennek anyaga és minősége is eltérést mutatott a különböző társadalmi rétegek ruházatkódásában.²² Viszont ugyanennyire stabil volt a menték értéke is, ezek többsége 40 forint körüli áron szerepelt a hozománylistákban. A 17. századi összeírásaink még a subát emlegették. Úgy tűnik, a suba és a mente megnevezés párhuzamosan élt, a leírások szerint nem mindig lehet különbséget tenni, hogy éppen melyik típusról beszélnek. A suba Apor Péter szerint bő és széles, rövid, derékon alul ritkán érő ruhadarab volt,²³ a mentéből viszont az említett periódusunkban már volt hosszú és rövid is. A megnevezésbeli következetlenségekre példaként a gelencei Csoma Mária 1785-ös parafernumát említhetjük, amelyben *egy tisztességes habos színű veres materiából álló Suba mentét* említtettek, amelyet vékony rókatorokkal béleltek.

²¹ Nagy J. 1993. 46–47.

²² Gazda K. 1998. 32.

²³ Apor P. 1972. 28.

A parafernumlevelek mentéi többnyire egyszínűek voltak, csak ritkán jegyezték meg róluk, hogy *virágos* anyagból készültek (1728), vagy *kockások* voltak (1730). A felsorolt **szín**kavalkádból a következő észrevételeket tehetjük meg: említett periódusunkban végig nagyon divatos volt a *kék* mente (1681, 1712, 1718, 1730, 1774, 1786, 1798). Csaknem ugyanennyire elterjedt volt a *vörös*, több árnyalatával (*karmasin* 1712-ben, 1730-ban és 1749-ben, *veres* 1633-ban 1728-ban, 1755-ben, 1785-ben, 1786-ban, *szederjes* 1755-ben, 1775-ben és *meggyszín* 1776-ban). Az *angliai posztó*ból készült menték sok darabja *zöld* volt (1718, 1728, 1755, 1785). Kedvelt volt a *fekete* mente is (1633, 1712, 1774, 1786, 1798). A *rózsaszínes-lilás* színárnyalatú mentéket szintén több néven emlegették: *rózsaszín* (1712), *boroszlánvirág szín* (1787), *violaszín* (1712), *szegfűszín* (1749, 1774) néven fordulnak elő. A *testszínű*eknek és *narancssárgáknak* inkább a 18. század elején érzékelhető a divatjuk (1702, 1718, 1728), ezzel szemben a *szürkék* a 18. század végén válnak kedvelté (1774, 1774 és 1787). Egyetlen adatunk van az *anglia posztó*ból készült *fahéj színű* mentére, 1730-ból.

Amennyiben a menték **anyagát** tekintjük, változatos képet mutatnak ezek. *Bársony*ból csupán 4 mente és suba készült, mégpedig a főrendűeké és gazdag nemeseké: az Apor, Kálnoki, Bernáld és Barabás lányok kaptak ilyen előkelő felsőruhát. A legtöbb mente *posztó*ból készült. Ez azt bizonyítja, hogy a 17–18. században már nem élt a korábbi posztóhasználatra vonatkozó tilalom.²⁴ A 46 mentéből 12 készült *angliai/angla posztó*ból, egy *francia posztó*ból, egy *rásából* és egy *sálya posztó*ból. A vékonyabb anyagnak jelentős részét finomabb selymekkel borították: összesen 7 darab készült *velencei kamukából*, *kamukából*, *selyemből* és *kanavából*. A szegényebb gelencei Csomák és a kézdivásárhelyi Ráczok a lányaik részére *habos matériából* készítettek mentét. Nem tudjuk pontosan, ez a megnevezés milyen anyagot fed. Bár Kóváry szerint a *szórszövetek* használata nem volt elterjedt, és ezt

²⁴ Kóváry említette, hogy az Approbata V. részének 47. cikkelye tiltotta a posztó használatát, ezt csupán a kiváltságos osztálynak engedve meg. Kóváry L. 1861. 17.

csupán bélésként használták a ruházkodásban²⁵, killyéni Székely Krisztina gazdag parafernumában megtaláljuk a *szőr matériából* készült subát is. Elemzett periódusunk végére, az 1780-as és 90-es évekre egy újabb anyag vált a menték kedvelt alapjává: a *plizer*.

Láthatjuk, hogy a menték többségének anyagát kereskedőktől vásárolták, akik portékájukat messzi földről hozták. A háromszéki sajátosság talán a szabásvonalakban és a **díszítmény**ben valósulhatott meg. Az előbbiekre, sajnos, egyetlen utalást sem találunk a leírásainkban. Az utóbbiakról van néhány információnk. Keserű Istvánné Kis Mária 1702-ben olyan testszín sálya posztó mentét vitt magával, amely *roka mállal béllet, két rend sárga galandal, bogár hátú sárga sinorral, sárga ezüst fonalbol kötöt gombokkal* volt díszítve. A gombok tetejét igazgyönggyel (jóféle gyönggyel) tették szebbé. Récsey Annis mentéinek egyikén (1712) *jókora széles ezüst csipke és gjöngj forma ezüst gombok* voltak, a másik mentéjén arany csipke és galand volt. A viola szín rása mentéjén *két rend ezüst galand* futott végig. Tamásfalvi Turi Lászlóné Antos Mária (1728) zöld anglia mentéje *9 vitéz kötés arany fonalbol vert gombal egjüt, bogár hátú sinoral* volt díszített. Az arany és ezüst csipke, paszománt és bogárhátú selyem zsinór az egész 18. századi menteviselet jellegzetes díszítménye volt Háromszéken. Ezekén kívül ritkán említenek más díszítményt. Az albisi születésű, de Kézdivásárhelyen lakó Barabás Mária mentéje az egyetlen, amelyről megemlítik, hogy hímzés is került rá, mégpedig a két mellére *tulipánt, szkofiumbol tsinált*.

A legtöbb mente egyetlen díszítménye a prémezés volt, ez az alján futott végig, valamint néha a gallérra került. Az előkelőbbek mentéin arany, illetve ezüst prém futott végig, a kevésbé módos családok rókatorokkal, fehér nyúlborrel, illetve báránnyal szegélyezték e mutatós ruhadarabot.

A bunda

A bőr alapanyagból készült bundák nem voltak gyakoriak a 17. és 18. századi lányok viseletében. Ezt jelzi az is, hogy csupán 3

²⁵ Kőváry L. 1861. 19.

kelengyében találtuk meg: 1786-ban, 1788-ban és 1798-ban. Mindössze két leírás pontosít, hogy miből készült a 18. század végi bunda: nyestből készült az egyik (1798) és szürke nyúlshörböl a másik (1786). A leírások alapján Kantai Endes Éva bundáján nagy ezüstkapsok voltak, a kézdívásárhelyi Fülöp Juditén viszont fekete virágos selymes ezüst készületek.

A palást és a köpenyeg

Varjú Elemér a középkori és középkor végi viseletet elemezve kiemeli, hogy a női viselet egyik jellegzetes eleme volt a *palást*, amelyet a szűkre szabott felsőrészű ruhára terítettek rá. Egyszerű szabását a nyaknál ráncba szedett kendőhöz hasonlítja. Ez a viseletdarab Varjú szerint egyrészt a hideg ellen védett, de reprezentációs szerepe is volt: az előkelő megjelenés egyik nélkülözhetetlen öltözékdarabja volt.²⁶

A régi erdélyiek ruhájára emlékezve, Apor Péter is kitér a palástok ismertetésére: „Mikor házoknál voltak, ugyan mentét viseltenek, de útra menvén, mellyre való palástot vettenek fel: az téli palást pengig, kinek mint volt tehetsége, úgy béreltette ki nyusztal, ki nyesttel, ki petymettel, s az úri főasszonyok mind ott-hon, mikor templomba mentek, vagy máshová, mind lakadalmakban, mind temetési alkalmatossággal, palástban mentek. A palást úgy volt bérelve, mind az kinek rendi volt, mert akkor igen reá vigyáztanak, kit miféle egyetmás illet meg.”²⁷

A 17. századi és a 18. század eleji parafernumlevelek még tartalmazták a palástot. Apor Borbála 1655-ös kelengyében két palástot írtak össze, az egyik *fekete uiragos kamoka palast, njul mallal bellet, fekete njul az eleje, aranii galand az alljan*. Valószínű, ez lehetett a reprezentációs célra használt palástforma, mivel a másik példány, amely *czemelet*²⁸ *viselő palast, bagaziaval bellet* volt, a mindennapi viselésre került a parafernumba.

²⁶ Varjú E. é. n. I. 350. illetve uő é. n. II. 497.

²⁷ Apor P. 1978. 56.

²⁸ A *czemelet* az EMSzT adatai szerint teveször posztó volt. Ennek a szövetnek valószínűleg a 17. század második felében volt divatja, mivel a Szótörténeti Tár is elsősorban ebből a periódusból közöl adatokat.

Récsey Annis 1712-es parafernuma is két palástot tartalmazott: az egyiket nyári, a másikat téli használatra adták a lánynak. A nyári palást *lipsiai virágos fekete kamukából* készült, az alján arany csipke volt és arany galandba szegték. A téli palást szintén lipsiai virágos fekete kamukából volt készítve, de ez már bélelt volt, és eleje, gallérja nyesttel volt prémezve. Bár Apor Péter úgy tartotta, hogy a fekete selyemből készített nyári palástot az öreg rendű asszonyok viselték csupán,²⁹ elemzett hozományleveleink arról győznek meg, hogy Apor Péter adatai sem teljesen megbízhatóak.

Míg a palástoknak csupán a 18. század elejéig terjedt a divatjuk, a 18. század utolsó negyedétől kezdve egy új felsőruha jelent meg a kelengye-összeírásokban: a *köpenyeg*. Gáborján Alice kutatásai szerint a magyar nyelvben a köpenyeg szó török eredetű, és a 15. század végétől jelenik meg a magyar viseletek közt. Szerinte a 17–18. századi ábrázolások a köpenyegyet egész vagy félkörös ruhadarabnak mutatták.³⁰ Bár az EMSzT adatai szerint a köpenyfeleségek a 16. századtól már jelen voltak Erdély viseletkultúrájában, a háromszéki kelengyékben csupán 1775-től találjuk nyomukat, elsősorban a Kézdivásárhely környéki, kisebb vagyonnal rendelkező lányok javai közt. Daka Kata 1775-ös szűkös parafernumjegyzéke még nem pontosítja, milyen köpenyegyet vitt magával. Fülöp Judit 1798-as kelengyéjében a köpenyeg szederjes színű volt, és ezüst zsinórral díszítették. Felsőcsernátoni Rákosi Trésia a 18. század legvégén úgyszintén szederjes köpenyt vitt férje házába.

E funkciójában közelálló két ruhadarab valószínűleg Háromszéken is különbözőképpen szabott volt. Míg a palástok egyöntetűen feketék voltak, a köpenyegeken a szederjes szín jelent meg. Bizonyára a köpenyeg a szegényebb rendű lakosság ruhadarabja volt, szemben a gazdagabbak előkelő alkalmakkor viselt, státuszszimbólumnak számító palástjával.

²⁹Apor P. 1972. 28.

³⁰Gáborján A. 1985–88. 46.

A szoknya és a váll

A 17–18. századi kelengyék leggyakrabban emlegetett ruhadarabja a szoknya és a váll volt. Flórián Mária kutatásai szerint a váll és a szoknya valamikor nem vált külön, egybeszabták és -varrták. „Az előző korokból örökölt szoknya és a vele egybeszabott vagy összevarrt derékrész, a váll a XVII. században vált el egymástól. (...) A magyar váll eredetileg itáliai vonásokat mutatott; szögletes nyakkivágása volt, eleje és háta derékig ért. Elöl horgokba, karikákba bujtatott zsinórral, nyakig zárt ingváll felett fűzték a derékra.”³¹

Az első háromszéki parafernumlevelekben a szoknyát és a vállat a legtöbbször együtt leltározták be. Tehát, ha nem is volt egybeszabva, de még egy egységként értelmezték ezeket. Ugyanakkor fokozatosan megfigyelhető a váll és a szoknya teljes különválása, és az ujjatlan felsőrészek fokozatos elkülönülése.

Az elemzett másfél száz esztendő alatt a kelengyék 117 szoknyafajtát tartalmaztak. Ebből 84-et jelöltek *szoknyának*, 28-at *rokolyának* és 5-öt *karincának*.

Hogy a szoknyafélék és váll- illetve mellényfélék arányának változását érzékeltethessük, a másfél száz esztendő hozományleltárainak ilyen jellegű adatait táblázatba foglaltuk:

évszám	szoknya	rokolya	karinca	váll	mellfűző	lájbi
1633 ³²	5	-	-	3	-	-
1655	6	-	-	7	-	-
1681		2	-	1	-	-
1702	2	-	-	3	-	-
1712	5	-	-	4	3	-
1718	5	-	-	4	3	-
1728	5	-	-	4	-	1
1730	6	-	-	5	-	-
1749	6	-	-	7	1	-

³¹ Flórián M. 1993. 2.

³² Az 1633-as parafernumlevél töredékes, a szakadozott laprészek miatt az adatok nem teljesen biztosak.

évszám	szoknya	rokolya	karinca	váll	mellfűző	lájbi
1755	3	-	-	4	-	-
1774a	5	-	-	4	-	-
1774b	4	2	-	4	-	-
1776	7	1	-	2	2	1
1785	4	-	-	2	-	-
1786	4	5	5	2	2	6
1787	3	9	-	3	-	2
1788	3	2	-	-	-	2
1798	5	-	-	-	-	4
1799	-	2	-	-	-	1
18. sz. vége	1	5	-	-	-	-

A táblázatból is megfigyelhető, hogy a 18. század végére megnőtt a rokolyák jelentősége. A vállé ezzel szemben fokozatosan csökkent a lájbi javára. A váll alatt viselt mellfűző tárgyalt korszakunk végére vagy teljesen eltűnt a férjhez menő lányok kelengyéjéből, vagy pedig a szemérem megtiltotta, hogy ezt külön is megemlítsék a listában.

Először megpróbáltuk áttekinteni, rendszerezni és értelmezni, milyen viselettörténeti irányvonalakat mutatott az a 117 **szoknya**, amelyeket az eddigi megtalált hozománylevelek megemlítettek.

Amennyiben a szoknyák **színbeli megoszlását** vesszük figyelembe, Háromszéken a leggyakoribb a *kék* szoknya volt (1712-ből, 1718-ból, 1728-ból, 1730-ból, 1749-ből kettő, 1755-ből, 1774-ből öt, 1776-ból, 1786-ból 2, 1787-től). Ezt a *tarka* szoknyák követték (1728-ból, 1749-ből kettő, 1755-ből, 1774-ből, 1776-ból, 1785-ből, 1786-ból három). A *veresnek* több árnyalata élt ebben a periódusban: *veres* (1702-ből, 1718-ból, 1749-ből, 1775-ből, 1785-ből három, 1786-ból), a *karmasin szín* (1712-ből, 1718-ból, 1730-ból kettő), a *király szín* (1728), a *szederjes* (1755, 1774), a *láng szín* (1774, 1776, 1786), valamint a *gránát szín* (1787). A *zöld* szintén kedvelt szoknyaszín volt (1712, 1718, 1749, 1776, 1785, 1786, 1798). A *fekete* az adatok szerint inkább a 18. század második felében vált elterjedt szoknyaszínné (1712-ből, 1774-ből, 1786-ból három szoknya, 1798). Míg a *violaszín* a 18. század első felében jelenik meg (1718, 1728, 1755), addig a *fehér* inkább a század második

felében (1774-ből, 1786-ból 2 szoknya). Ritkák az adataink a *rózsaszín* (1712, 1728), az *aranyos* (1718), a *fahéjszín* (1730), a *lazúrszín* (1774), a *gyöngyszín* (1787) és a *csíkos* szóttés (1786) használatára.

Amennyiben a szoknyák **anyagára** vonatkozó utalásokat próbáljuk áttekinteni, a következő észrevételeink lehetnek: a 18. század közepéig a *kamuka* (10 adat) volt a leelterjedtebb szoknyaanyag, ennek voltak velencei (1712, 1730) és török (1728) változatai is. A *kamuka* bársony (1730) megnevezéséből látható, hogy ez az anyag a bársonynak egy válfaja volt. A *kamuka* szoknyákra vonatkozó utolsó adatunk 1749-es kelengye-összeírásból származik. Majdnem ugyanennyire népszerű volt az *angliai posztó* (8 adat) és a *gyolcs* (8 adat). Míg az *angliai posztót* a 17. és 18. században egyaránt használták, a *gyolcsra* vonatkozó utalásaink megerősítik Apor Péter adatait: a *nájmódi* terméke volt a *gyolcsból* készült *rokolya*³³, leltáraink csak a 18. század második felétől említik. A *selyem* (7 adat) és a *félselyem* vagy *creditor* (4 adat) a nyári szoknyák kedvelt alapanyaga volt. A *kanavác* szoknya a 18. század első felében volt gyakoribb (6 adat), a velencei *atlacok* a 18. század legelejéig tűntek fel (1633, 1655, 1712). A különböző *szőrszoknyák* népszerűsége szintén nagy volt (6 adat, inkább a 18. század második fele). Ezekén kívül még a következő anyagok bukkantak fel a parafernumlevelekben: *rása* (5), *habos matéria* (4), *bársony* (2), *tafota* (2), *gyapot* (2), *prizél* (2), *len* (2), *crimasin* (1), *tabit* (1), *prepera* (1), *kender* (1), *kamillát* (1). A 18. század utolsó negyedében egy új anyag tűnt fel a ruházkodásban, amely virágkorát a következő században élte: a *fláner* (1776-os, 1786-os, 1798-as adatok). Úgyszintén a századforduló táján kezdett terjedni a háromszéki ruházkodásban az a fontos anyag, amely jelentősen befolyásolta a 19. századi öltözködést: a *karton* (századvégi keltezetlen adat).

A szoknyák **szabása és díszítése** általában nagyon egyszerű volt. Mivel a váll a legtöbb esetben tartotta a szoknyát, nem kellett különösen komplikált szabással ellátni ezeket. Flórián Mária szerint a korai nyugati típusú szoknya cikkekből állt, amelyek lefelé

³³ Apor P. 1972. 29.

fokozatosan bővültek. A váll elválásával alakult ki a szoknyák szabása.³⁴

Háromszéken sem volt ez másként. A Horanczki Györgyné 1681-es inventáriumában, amely a kelengyés láda tartalmát mérte fel, a leltár elején két rokolyát említettek meg. Ezekből *egjik szabot, az másik Vallhoz valo volt*. A szabásra vonatkozó szűkös információk miatt nagyon fontosnak tartjuk gidófalvi Kövér Judit 1774-es parafernumát, mivel ebben megemlítettek *egy fejér tászlis gyólts Rokollyát*. Papolci Bede Judit 1786-os hozománylevele azért is jelentős dokumentum, mert bizonyítja, hogy a *karinca*, vagyis az egyszerűen a test köré csavart lepelszoknya is létezett még a 18. századi Háromszéken. Valószínű, hogy a házilag előállított szoknyáknak ez lehetett a legkezdetlegesebb, szabást nélkülöző formájuk.

A díszítés a leggyakoribb esetekben a szoknya alján körbefutó prém, csipke vagy galand volt. Úgy tűnik, a társadalmi státus egyik jele (az anyagválasztáson kívül) az volt, hogy hány rend aranyas-ezüstös csipke, galand vagy arany-ezüst prém került a szoknya alá. Kálnoki Susannának 1633-ban öt rend ezüst prémet varrtak egyik szoknyájának alá. Apor Borbárának 1655-ben egyik szoknyáján tíz rend fehér ezüst prém volt, a másikra kilenc rend velencei fekete prém került. A legtöbb lánynak legalább három rend csipke vagy zsinórozás díszítette a szoknyáját. Ez alátámasztja Apor Péter leírását, aki szerint az egyszerűbb asszonyok sem elégedtek meg már a *nájmódis* periódusban az egyszerűbben díszített szoknyákkal, és még a szolgálok is elvárták a három rend arany csipkét. Tehát az a tény, hogy Kövér Juditnak meg kellett elégednie az egy rend aranyas kötéssel, a család szűkös anyagi forrásainak a tanújele. Az egyszerűbb anyagból készült szoknyát is előkelőbbé tette az arany- vagy ezüstgaland, a csillogó csipke vagy a Velencéből hozott bársonyból szabott csík.

A szoknyákra kerülő arany- vagy ezüstzsinórt időnként meg is cifrázták. Így például Bernáld Krisztina velencei zöld kockás szoknyájára *négy sor ritka virágu, elegyes, négy ujj szélességű kötés és egy rend arany galand* került.

³⁴ Flórián M. 1993. 3.

Az egyszínű, gyolcs rokolyák alját néha még az egyszerűbb családok lányai is selyemhímzéssel díszítették. Gidófalvi Kövér Judit gyolcs tászlis rokolyája például *kék, veres seljemma varrot* volt.

A **vállak** a legtöbb esetben más színűek voltak, és más anyagból készültek, mint a szoknyák, amelyekhez rendelték őket. Mivel a váll és a szoknya különböző színe lehetővé tette, hogy a vállat felváltva hordják egyik vagy másik szoknyával, ezzel magyarázható a szoknyák nagyobb száma, amint a fenti táblázatból láthattuk. Összesítve az adatokat, a 117 szoknyaféléhez 87 vállfelét viseltek a másfél száz esztendő ismertett kelengyéi alapján. Ezekből 59 volt *váll*, 11 *mellfűző* (ez több megnevezés alatt fordult elő: neveztek mellnyomtatónak, mejjfűzőnek, mejjtartónak is), és 15 *lájbi* volt. A lájbikhoz soroltam azt az egyetlen 1799-es *mejjrevaló* adatot, amely a bőrből készült hímzett típust jelölte, ez az egyetlen adatunk 1799-ből származik.

A vállak és lájbik **színezése**, amint említettük, eltért a legtöbb esetben a szoknya színétől. A leggyakoribb vállszín a *zöld* volt, ez az egész másfél száz esztendőt uralta (1718, 1728, 1728, 1730, 1749, 1749, 1755, 1774b, 1785, 1786, 1786. évi adatok). Különösen divatos volt a sötétvörös szoknyának a zöld vállal való összeillesztése. A *kék* különböző árnyalatai a vállak esetében is nagyon kedveltek voltak, a 18. századból 10 adatunk árulkodik erről (1712, 1718, 1728, 1749, 1774a, 1774b, 1776, 1785, 1786, 1787). A *vörös* a vállak leírása esetén is több árnyalatával jelent meg (veres, karmazsin szín, törött vér szín, meggyszín, királyszín, lángszín). A vöröses színárnyalatú vállakat és mellényeket a kék, zöld, tarka és vöröses színű szoknyákkal használták a leginkább. A *tarka* vállak (1749-ből két darab, 1755-ből két darab) egyszínű szoknyával illettek a leginkább. Ennek ellenére nem idegenkedtek attól sem, hogy egyféle mintás vállat más mintás és más színárnyalatú szoknyával öltsenek fel. Kálnoki Susanna 1633-as kelengyében a fehér virágos bársony szoknyához például zöld virágos bársony vállat írtak az összeírók.

Nem csupán a színezésben szerették a különbözőségeket, hanem az **anyagok** használatában is. Láthattuk, hogy a kamuka, az angliai posztó és a gyolcs volt a leggyakoribb szoknyaanyag. Ezzel szemben a vállak és lájbik jelentős többsége *selyemből* (16 adat) és

bársonyból (14 adat) készült. Ezt követte népszerűségben a *kamuka* (9). Amennyiben összesítjük az adatainkat, a vállak 65%-a e három anyagból készült. Persze, ezek az adatok csak relatívnak tekinthetők.³⁵ A fennmaradó 35% az anyagok szerint a következőképpen oszlott meg: *anglia* (3), *traket* (3), *habos matéria* (3), *rása* (2), *atlac* (2), *szőr* (2), *tabit* (1), *tarcanella* (1), *kreditor* (1), *gyoles* (1), *bőr* (1) és *mór anyag* (1).

A vállak **szabásában** a legjellemzőbb törvényszerűség bizonyára Háromszéken is az lehetett, hogy szorosan simuljon a testhez. Mivel a 17. és 18. század szépségideálja a bő csípőt kedvelte, így a szoknya kissé kidomborította a csípőket, ugyanakkor a váll leszorította a melleket. A váll alatt viselt *mejjnyomtatónak* ez volt az elsődleges funkciója. 1774-ben, gidófalvi Kövér Judit kelengyében feltűnt a *posoni váll* és a *magyar váll* megnevezés. Pontosán nem tudjuk, hogy ez csupán a származási helyet jelentette-e, vagy pedig a jellegzetes szabásvonala alapján nevezték pozsonyinak, illetve magyarnak e vállfajokat.

A szoknyával szemben a vállat díszesebbé tették a különböző arany- vagy ezüstkapsok, amelyeknek funkciója a fűzés volt. Egyébként a legfontosabb díszítőelem ez esetben is az arany- és ezüstprém, valamint a galandozás, zsinórozás és a csipke volt. Mivel a kapsok külön értéket képviseltek a vállakon, ezért a legtöbbször számszerűen is felsorolták, hány van belőlük. Récsey Anis kelengyében a karmazsin szín sima velencei bársony vállon 18 bokor ezüst kapocs, a kék sima velencei bársony vállon szintén ugyanannyi ezüst kapocs volt. Antos Mária 1728-ban 21 pár sima ezüst kapoccsal díszített velencei kamuka vállat kapott, amelyen öt rend ezüst csipke volt. A zöld bársony vállán arany galandos díszítés, 46 ezüst kapocs és négy ezüst karika tette pazarabbá ezt. A királysín válláról megjegyezte az összeíró: „el leptetve mindenüt ezüst kötéssel, husz boglár szegeletes kaptsokkal”. 1730-ban Bernáld Krisztinának virágos aranyas tarcanella válla rózsás ezüst kapsokkal volt felékesítve.

Néhány esetben az összeírók arra is kitértek, hogy a kapsokat milyen anyaggal fogták össze. Ezek a szűkös információk azt bi-

³⁵ Amint említettük, 87 váll-, lájbi- és mellfűző adatunk van, ezekből csupán 61 esetben jegyezték fel azt is, milyen anyagból készült.

zonyítják, hogy a vállat aranyos vagy ezüstös, esetleg selyem zsinórral szorították meg. Egyetlen leírás szerint erre a célra selyem keszkenőt használtak (1655). A kapcsok tehát nem akadtak egymásba, hanem csupán arra szolgáltak, hogy a zsinórozást legyen mibe befűzni, amint azt Flórián Mária is megállapította.³⁶

Az öv

A szoknya és váll elvállásával a női viseletben egyre fontosabb hely illette meg a különböző öveket. Tudjuk, hogy a népviseletben egyes vidékeken még ma is szégyennek tekintik, amennyiben az ing kilátszik a mellény és szoknya közt. Régen sem volt ez más-ként. A női kelengyék számos díszes, sok esetben méregdrága öve ezt a részt takarta el.

A 17. században és a 18. század első felében megjelenő övek, akárcsak a párták, státusszimbólumok voltak. Többnyire drágagyöngyökből, arany- vagy ezüstofforgácsból készültek, a szerényebb kivitelezésű példányokat színes selyemből fonták vagy szótták.

A 18 övleírás közül az utolsó darab 1755-ből származik, ezt követően teljesen kimarad a lányok kelengyéjéből. Általában 3 díszes öv került a hozományos ládába.

A *pártaövként* is ismertetett övek valószínűleg hasonlítottak a párta díszítéséhez: bársony szalagra varrták rá a gyöngyöket, valamint az arany boglárokat.

Az aranyból készült öveknek több formáját írják le: Apor Borbára arany öve lánc formára készült, végében mák formájú arany gömb volt. Récsey Annis dióbeles aranyas övet vitt férjhez. Antos Mária 67 ezüstofforgácsból álló övében 20 ezüstkarika függött.

A 18. század elején a nemesfémből készültek mellett a selyemből álló, szkofiummal gombozott övek divatja figyelhető meg. A kék, karmazsin szín, tengerszín, szegfűszín, narancsszín és zöld selyem övek a környező görög vagy bécsi kereskedőktől kerültek a hozományba.

Az utolsó parafernumok a kalárisos (gyöngyös) öveket emlegették.

³⁶ Lásd a szerző fentebb idézett észrevételeit.

Az ing

Az aranyosan vagy ezüstösen csillogó bársony- vagy selyemvállak alá a férjhez menő lányok pazarul díszített, selyem- és aranyfonállal hímzett és szőtt ingeket, vagy *paraszt* díszítetlen ingeket viseltek.

A háromszéki lányok a női ingekből számos darabot vittek magukkal férjhez. Apor Borbára kelengyéje például 1655-ben több mint 22 inget tartalmazott, ezeknek nagy többsége aranyos-ezüstös hímzett volt, de az összeírók elég sok egyszerű, paraszti inget is felsoroltak.³⁷ A nagyszámú ingre nem csupán azért volt szükség, mert a hozományban foglalt öltözékek az élet végéig ki kellett hogy tartsanak. Jantsó Sigmondné Antos Mária esete bizonyítja, miért kellett annyi ing a kelengyébe. Ez az asszony 1799-ben a bírósághoz fordult, hogy a válás után a parafernális javait visszaszerzhesse. Ebből a peres anyagból látható, hogy a kelengyelistában felsorolt ingekből 6 darabot a férj csak pénzben tudott kifizetni, mivel azokat a szolgálóknak adták bérként. Ugyancsak 9 ingért 9 forintot kellett fizetnie, mivel ezek a cselédeknek kellettek. A kelengye ingei tehát a házon belül élők igényeit is el kellett hogy lássák. Bár a parafernumot a fiatalasszony számára állították ki, a háza számára is tartalmazott ingeket. Ez inkább a 18. század első felének hozománylistáiban követhető nyomon.

Már Takáts Sándor megemlítette, hogy a magyaroknál két ing viselésére vannak adatok. A felső, mindenki által látható ingeken kívül alsó kis inget is viseltek, amely szorosán a testhez simult.³⁸ A *kis ing* néhány kelengyelistában szerepel, például killyéni Székely Erzsébet parafernuma 4 darabot tartalmazott belőle.

Háromszéken az ingek a női viselet legdíszítettebb darabjai voltak. Sok esetben az ingaljjal együtt adták ezeket, bár említett periódusunkban már különváltan is szerepelt az ingalj. Az sem volt ritkaság, hogy a férjhez menő lányok csupán ingujjat kaptak, amelyet bizonyára a váll vagy a mellény karöltőjéhez kapcsolhattak. A

³⁷ A pontos számot azért nem tudjuk, mivel a felsorolásban *egii nehonii patiolat inghet* is említettek.

³⁸ Takáts S. 1961. 227.

külön ingujjak adhatták az ötletet az ujjas bundák megteremtéséhez.

A 20 hozománylevélben összesen 194 ingre vagy ingrészre vonatkozó adatot találtunk, annak ellenére, hogy egyes parafernumokból ezek teljesen kimaradtak. Az ingek száma a hozomány más tételeihez képest magasabb volt a szegényebb nemesi rétegnél, és alacsonyabb volt a vagyonosabb nemesek esetében. Például Kálnoki Susánna leltára csupán 2 inget tartalmazott, ezzel szemben papolci Bede Judit 31 inget, ingaljat és ingujjat vitt magával. Ez bizonyára azzal magyarázható, hogy a gazdagabbak csak a különlegesen értékes darabokat jegyezték fel, míg a szegényebbek a kopottabb, használt ruhadarabokat is felírták, hogy bőségesebbnek látszon a nászadomány. Az adatok jelentős része nem tartalmazott pontosítást sem az ing anyagára, sem annak díszítményére vagy szabására vonatkozóan. Így a bőséges adatmennyiség ellenére csak szegényes következtetéseink alakulhattak ki.

Az ingek **színe** minden esetben fehér volt, csupán a színes selemfonalas hímzés tarkította meg ezeket.

Az **anyaguk** sem volt olyan változatos, mint a szoknyáknak és vállaknak. Leggyakoribb alapanyagként a *gyolcsot* nevezték meg (51 ing). A gyolcs eredetileg több fajta anyagból készülhetett. 1755-ben lengyolcsot, házi lengyolcsot emlegettek. A 17. századtól kezdve már Háromszék területén készült gyolcsokról árulkodnak a forrásaink: Horánczki Györgyné 1681-es inventáriuma az orbai gyolcsot említette. De az 1749-től egyre gyakrabban megjelenő *bótbeli gyolcs* megnevezés egyértelművé teszi, hogy a gyapotvásznakat leginkább a városi kereskedők árusították. Mivel a gyolcs megnevezés néhány ritka példa kivételével a gyapotból készült anyagfélét jelölte, a *gyapot* alapanyagúként megjelölt ingeket is (8 adat) gyolcsingeknek tekinthetjük. A *patyolat* finom, vékony anyagfajta volt, ebből is sok darabot készítettek (16 adat). A lenge, finom *cinedoff* ingek divatja teljesen a 17. századra szűkült Háromszéken: 8 adatunk mindegyike 1633-ból és 1655-ből keltezett. A gyolcs, gyapot, patyolat és cinedoff ingek a kelengyelisták inganyagainak 90%-át teszik ki. Ezekon kívül csupán a *fátyol* ingek jelentek meg nagyobb számban a 18. században (5 adat).

A **szabása** egyetlen ingnek sincs pontosítva. A korai parafernumlevelek azt bizonyítják, hogy egy-egy egyszerűbb inghez több díszített kézelőt adtak. Ez azt sejteti, hogy a szűkebb kézelő ekkortájt elterjedt volt, de ezt még nem mindig varrták az ingujjhoz, hanem különálló egységet képezett. Apor Borbára 1655-ös kelengyéjében például az egyik patyolat inghez *egü bokor kez elő tiszta araniel varrot* járt. Úgyszintén külön egységként szerepelnek a gyöngyös vagy arany- és ezüstszállal hímzett gallérok is.

Annak ellenére, hogy a gazdagabbak gazdagon **díszítették** ingjeiket, csupán 26 darabnak a leírásában találunk pontosabb információkat a díszítésre vonatkozóan, a többi leltár csupán az ingek számát, esetleg anyagát említi meg. Kálnoki Susanna 1633-as kelengyéje egy fehér csipkés és egy ezüsttel varrott inget említ meg. Apor Borbára ingei már bőségesebb információkat nyújtanak a 17. századi ingek díszítésére vonatkozóan: kettőt közülük fekete selyemmel és aranyszállal, kettőt kék selyemmel és aranyszállal, kettőt zöld selyemmel és aranyszállal, egyet veres selyemmel és aranyszállal díszítettek. Egy inge arannyal varrott volt, egy csupán zöld, egy fekete, egy szegfűszín selyemmel volt kihímezve. Két inge fehér varrások volt, egy fehér kötéses. Két parasztinget is vitt magával, fehéreseket. Horánczki Györgyné ládája 1681-ben két kékesen hímzett inget tartalmazott. Récsey Annis 1712-ben egy kék és fekete selyemmel hímzett, valamint egy vörös selyemmel és aranyszállal hímzett inget kapott.

Míg a módosabb nemesek a selyemszálat alkalmazták, a kisebb pénzüek a fejtő használatát részesítették előnyben. Killyéni Székely Erzsébet 1718-as hozománylevele egy vörös és egy kék fejtővel hímzett inget említett meg. Ez az anyag bizonyára olcsóbb lehetett, mivel ekkorra már Háromszéken is működött fejtőfestő.

Albisi Barabás Mária kelengyéjében az egyik ing recsecsipkés betétű lehetett, mivel *retze fátyol ing* szerepel a bejegyzésben.

Sajnos, forrásaink nem pontosítanak, hogy milyen díszítmények kerültek a színes selyemszálakból és fejtőkől az ingekre, és az ingnek melyik részét díszítették. Már korábban is megállapítottuk, hogy a kézelő díszített volt. Apor Borbára ingeinek a kézeleje és a felkötése volt kihímezve. Vajon mi lehetett ez a *felkötés*?

Szintén Apor Borbára ingeinél jegyezték fel azt, hogy *hat heljen*, illetve *hat darabba* varrott.

A források tehát nem sok segítséget nyújtanak az ingek esetében. Csupán azt az összegező következtetést vonhatjuk le, hogy a sok gyönyörű színű selyemszál együttes használata még nem volt közkedvelt Háromszéken, a leggyakrabban egy szín, vagy legfeljebb két szín került egyszerre az ingekre. A színes díszítés bizonyára a 18. század első feléig volt kedveltebb, mivel ezt követően egyetlen ingleírásnál sem említették.

Az előruha

Az *előruha*, *előkötő* vagy *surtz* néven emlegetett kötények száma a 17. és 18. században meglehetősen nagy volt. Az eddig előkerült 20 háromszéki kelengyelista összesen 127 előruhát említett. Bőséges körülírásuk viszont ezeknek sem volt, a zömének csupán az alapanyagát ismertették, több leírásból pedig még ez a minimális információ is elmaradt.

A kötények **színe** kevés kivétellel *fehér* volt. A selyemkötények némelyikéről megjegyezték, hogy *vörös* színű. A zöld és a narancssárga kötény szintén selyemből készült. A fátolyból készültek közt akadt néhány *fekete* is.

Az előruhák **anyaga** a legtöbb esetben *gyolcs* volt. 27 darab készült ebből. 1718-ban *itt szőtt* gyolcsot, 1755-ben *vásáros* gyolcsot, 1774-ben *bolti* gyolcsot említettek a kelengyék. A gyolcs kötényt népszerűségben a *fátolyból* készült követte, ez elemzett korszakunkban végig nagyon divatos volt Háromszéken (14 adat). A *lenvászon* bizonyára azért vált elterjedtté, mivel házilag is készíthették. Az ebből készült 14 kötény közül 4-ről ugyanis megjegyezték, hogy *házi lengyolcs*. A *patyolat* előruhák (12 adat) elterjedtsége mind a gazdagabb nemesek, mind pedig a szegények körében érzékelhető volt. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy voltak drágább (*sláer patyolat*) és olcsóbb (*paraszt patyolat*) fajták is belőle. A más kötényanyagok közül még a *selyem* volt elterjedtebb, 8 adat tanúskodik erről. A *cinedoff* (6), a *tafota* (5), a *kamuka* (2), az *anglia posztó* (2), a *bulya vászon* (1), a *kanavác* (1), a *csihányvászon* (1) és az *atlac* (1) csak néhány említés erejéig je-

lent meg az elemzett irategyüttesben, így a használatuk nem tekinthető általánosnak. Érdekességképpen kiemelnénk, hogy a csihányvászon kötény, amelyet napjaink előítélete szerint alávalóbb anyagnak vélünk, az egyik legelőkelőbb lány, Apor Borbára kelengyéjében található. Hogy nem a szolgálóinak szánta e kötényt, azt onnan láthatjuk, hogy fehér selyemmel díszítette.

A kötények **szabására** semmilyen utalás nincs a szövegekben. Höllrigl József kutatásai szerint a kötény a 16. században még a szoknya széléig ért, sűrű ráncokba szedték, és nagyon keskeny volt. A 17. századtól kezdve fokozatosan kezdett kiszélesedni, a század második felére elfődvé az egész szoknyát.³⁹ A **díszítést** 37 előruha esetében említették meg. A 18. század közepéig 12 kötényleírás szólt a *rececsipke* használatáról, ehhez még a *csipkés*-ként ismertetett kötényeket is hozzáadva (7), úgy tűnik, ez volt a legáltalánosabb díszítmény. Míg a rece többnyire fehér csipkefajta volt, amelyet bizonyára a kötény belső felületébe helyeztek el, addig az arany- és ezüstcsipkék körbeszegték az előruhákat. A 17. századból 8 adatunk szól a *fehér varrásos* kötényekről. Mivel ezek az adatok több hímzéstípust fődhetnek, a pontosításokra nincsen lehetőségünk. A 18. század folyamán szokás volt a kötények *kivirágozása* is (6 adat). Úgy tűnik, ezt leginkább a fátyolból készültéknél gyakorolták, és a fehér fátylaknál fehér színű virágok, a feketeéknél fekete színű virágok készültek. Sajnos, alapos feldolgozások hiányában nem tudhatjuk, hogy a virágosan hímzett fátylak készen így előállított és megvásárolható darabok voltak-e, vagy pedig házilag készítették a férjhez menendő lányok. Két adatunk van az *írás után varrott* kötényekre. 1787-ből *metélt szellyű* előruhát említettek az összeírók.

A kötények és szoknyák számának összehasonlítása (127, illetve 117) azt sejtethetné, hogy a lányok több kötény közül válogathattak, és egyes szoknyákhoz felváltva használták ezeket. Ez azonban nem teljesen van így. A szegényebb lányok kelengyéje sokszor egyáltalán nem tartalmazott kötényt. Ezzel szemben Apor Borbára parafernumában 27 előruhát számlálhattunk össze.

³⁹ Höllrigl J. é. n. 378.

A párta és a főkötő

Bár a párta a köztudatban a leányság jelképe volt, Háromszéken ez az ékkövekkel és gyöngyökkel díszített fejdísz is bekerült néhány lány kelengyéjébe. Ezt elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy e rengeteg pénzbe kerülő díszes fejék önmagában is hatalmas értéket képviselt, így a fiatalasszony számára potenciális pénzforrássá válhatott. Másrészt a pártát az asszony továbbadhatta a saját lányainak, ezáltal a hozományteremtés anyagi megterhelésétől is felmenthette a családot. Harmadrészt, amennyiben a pártát az esküvő után is viselte a menyecske, az a férj impotenciájának a jele volt a közösség szemében.⁴⁰ Apor Péter a régi Erdély esküvői szokásait ismertetve kitért arra, hogy a nászéjszaka előtt a leány fejéről lemetszették a koszorút, a nászéjszakát követően pedig a nyoszolyóasszony a menyasszonynak „az fejét pedig pártával és igen szép orientális gyöngyökből köves főkötőben csinálták bé”.⁴¹ Főkötő és párta tehát egyaránt felkerült a nászéjszakát követően a fiatalasszony fejére, hogy ezután már csupán főkötőben jelenjen meg a világ előtt.

A másfélszáz esztendő alatt a párta csupán hat kelengyében jelent meg. Ez vagy azt jelenti, hogy e fejék nem volt Háromszéken általánosan használt, vagy pedig nem tekintették kötelező érvényűnek a hozománylistában való szerepeltetését. A megemlített vagy részletesen leírt 11 darab párta nem elégséges ugyan arra, hogy általános érvényű következtetéseket vonjunk le, annak ellenére a háromszéki viselettörténet e korból származó adatai annyira ritkák, hogy szükségesnek tartjuk az adatok összehasonlítását.

A leltárok két típusú pártát említettek. Az egyiket csupán *párta* névvel illették, ezt bizonyára a fejtetőn viselték. A *homlok párta* vagy a homlokot átkötő gyöngyös pánt lehetett, vagy pedig a homlok tetején viselték.

⁴⁰ Orbaiszéken pl. egy fiatalasszony azzal bizonyította be az esküvő utáni szüzön maradását, hogy továbbra is virágos fejjel és pártába öltözve ment a templomba. Ez elégséges bizonyítékként szolgált arra, hogy férjével nem élt nemi életet. Lásd Szócsné Gazda E. 2001. 169.

⁴¹ Apor P. 1972. 59.

A párta mindenképpen nagyobb méretű, és több gyöngyöt tartalmazó, arany boglárokkal ellátott fejként volt. A gyöngyöket és boglárokat többnyire valamilyen textíliára fogatták fel. Sajnos, kevés pártaleírás tartotta fontosnak az alapanyag megnevezését, így ezekre kell alapoznunk. Az Apor Borbára 1655-ös évben lejegyzett egyik pártája fekete bársony alapú, a másik pártának alapanyaga meggyszínű volt.

A textíliára felkerülő gyöngyöket, arany boglárokat sok esetben szemenként leszámolták, hogy az értékét ezáltal is szemléltessék. Apor Borbára egyik pártáján 928 szem gyöngy, 7 arany boglár és 47 arany szem volt, a másik pártára kevesebb gyöngy, de több drágakő jutott. Antos Mária egyik pártáján kis arany függő volt. Bernáld Krisztina pártáján is arany fityegők voltak a gyöngyök és ékkövek mellett. Az alsócsernátoni nemes lány másik pártájára csipkék és virágok is kerültek. Tehát a csipke nem csupán a főkötők díszje volt. Mivel Bernáld Krisztina pártájáról feljegyezték, hogy *végin valo ket kötő fülekkkel készült*, bizonyosak lehetünk abban, hogy a pártát a hajhoz rögzítették.

Az összegyűjtött hozománylevelekből csupán négy tartalmazott főkötőt. Ezekről a leírók többsége nem adott alaposabb ismertetést. Így a 17. és 18. század főkötőiről csupán 6 részletesebb leírásból sejthetünk valamit.

Kóváry a pártaviselés magyar sajátosságait is kiemelte: „A római nő azon hiedelemben, hogy a keskeny homlok ifjít, főkötőjét homlokára ereszté. Ellenben a magyar nő főkötőjét csak gazdag kontya fedezésére használta.”⁴² A magyar főkötők eme sajátosságából adódik, hogy azok kis méretűek voltak.

Forrásaink szerint a fiatalasszony egy vagy két főkötőt vitt magával férje házába, egyetlen kelengye tartalmazott az elemzett időszakunkban 6 darabot (1787). Mindössze háromnak tudtuk meg a színét. Albisi Barabás Mária egyik főkötője meggy színű bársonyból, a másik zöld tafotából, a harmadik fehér fátolyból készült. Erre a nyersanyagra került fel a hímzés, a csipke, a gyöngy, az arany boglár vagy a drágakő. 1655-ben Apor Borbára főkötőjét 3000 szem

⁴² Kóváry L. 1861. 46.

gyöngy és egy arany boglár díszítette. 1730-ban Bernáld Krisztinával szemben 13 arany boglárt és apró gyöngyöket tartalmazott.

A díszítésre vonatkozóan a Bernáld Krisztina főkötőjéről van részletesebb leírásunk. Ezen *közepiben lilium formára, kerületiben pedig más virágokra készített* díszítmény volt. E virágok bizonyára az említett apró szemű gyöngyből voltak formálva. Killyéni Székely Erzsébet 1718-ban arannyal hímzett, *ki metélt* főkötőt kapott nászajándékkul. Albisi Barabás Mária 1749-ben a *borzos* rece fátyol csepesze mellett két *tótos* példányt vitt magával. Nem tudjuk, miben állt ezeknek a tótos jellege. Mindkettő arany fonállal hímzett volt, egyikén testszínű pántlikával és tulipánnal.

A fejkendő, a keszkenő és a fátyol

A különböző kendőfélék a női kelengye leggyakrabban előforduló kiegészítő ruhaféléi voltak Háromszéken. Elterjedtségüket mutatja az, hogy 185 olyan kendőt számoltunk össze a leírásokban, amelyeknek az öltözködésben volt szerepük. Legtöbb darabban Apor Borbára ment férjhez, az ő kelengyében 51 kendőféle volt. De a 26 (1786), vagy 22 (1787) kendő a szerényebb vagyonnal rendelkező lányok parafernumánál sem volt ritka. A 17. és 18. századi szóhasználatban több kifejezés élt a különböző kendők megnevezésére. A *főre való, keszkenő, kendő, ruha, nyakruha, küskeszkenő, sebbéli ruha* megnevezések közt a mai olvasónak nehéz különbséget tenni. A *sebbéli ruha* és a *küskeszkenő* a zsebkendőt jelentette. A *keszkenő* ezzel szemben már lehetett mindenféle kendőfajta: nyakra való (1755, 1774, 1787), fejre való (1786), zsebbe való (1776) és kézbeli (18. század vége) változatait különböztették meg. A *kendő* minden esetben fejre helyezett viseletdarab volt. Bizonyára méretben kissé nagyobb volt, mint a keszkenők. A *ruha* szintén a kendő megnevezésére szolgált, főre való (1786) és nyakra való (1786) változatait különböztették meg.

A kelengyék kendőfajtái többnyire hímzettek vagy mintásan szőtték voltak. Így annak ellenére, hogy alapanyaguk többnyire fehér volt, tarkás színhatást mutattak.

A kendők **anyag**a elég változatos volt. Leggyakrabban a *lenvásznat* használták (47 adat), ezt a *selyem* követte (15 adat). A pa-

tyolat és a *gyolcs* kendőket 10–10 esetben emlegették. 5 darab készült *vászomból*, négy pedig *gyapotból*. Ritkán még a következő anyagokból készültek kendők: *kamuka* (1), *atlac* (1) és *tafota* (1).

A kendők **díszítését** a nagy változatosság jellemezte. Gyakori volt a *selyemmel hímzett* (1633-ban 1, 1655-ben 1, 1681-ben 2, 1755-ben 7, 1774-ben 2, 1774-ben 1 darab). A *fehér varrásos* kendőkből Apor Borbára 1655-ben 23 darabot vitt magával. A vörös és kék fejtővel szőtt kendőknek már 1655-ben érzékelhető volt a dívatja (5 darab). A keszkenők egy részét csipkével kerítették körbe (1718). A prémes és bojtos kendők (7 darab) talán Zabolán készülhettek, tekintettel arra, hogy 1750-ben a háromszéki gyűjteményes levéltár adatai szerint a kovásznaiak többsége *zabolai prémes ruhákkal* kereskedett.⁴³

A háromszéki kelengyék a 17. és 18. században többnyire egy *fátylat* is tartalmaztak. A fátyol két színben fordult elő: feketében és fehérben. A gyakoribb a fekete fátyol volt, ezt néha, akárcsak a fátyol kötényeket, kivirágozták. A 11 fátyolra vonatkozó adatunk közül 7 fekete és 3 fehér fátylat jelzett. Egy darab színét nem jegyezték fel.

Az erdélyi magyar fátyolviselet nem hasonlított ahhoz a képhez, amelyet a filmekből láthatunk. Vagyis nem fődte el az arcot, hanem csak keretezte azt. Varjú Elemér a középkor végi magyar viseletről megállapította, hogy a tornyos főkötőről fátyol lógott le, amely az arcot keretezte, és amelyet az áll alatt megkötöttek.⁴⁴

Kőváry László beszámolója szerint a fekete fátylat mind a kisasszonyok, mind pedig az asszonyok viselték. Mikor kimentek, a kisasszonyok a nyakukon elébocsátották, és a mellüknél gyűrűvel fűzték össze, ahonnan a csípő mellett hátravezetve hátrakötötték vagy csíptették.⁴⁵ A fiatalasszonyok ezzel szemben a fátylat a kontyra tűzték fel boglárral, az arc körül vezették, és a halántéknál szintén boglárral tűzték a hajhoz. Tehát a fekete fátyolt nem csupán a gyászban használták a fiatalasszonyok, ahogy azt Radvánszky a felvidéki példákából kiindulva megállapította.⁴⁶

⁴³ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 8, 1-es leltár, 82-es irat, 1750. dec. 2.

⁴⁴ Varjú E. é. n., II. 497.

⁴⁵ Kőváry L. 1861. 51.

⁴⁶ Radvánszky B. 1986. 107.

A süveg

A női süveghasználatra két parafernumlevél utal. Annak ellenére, hogy ez a fejfedő nem lehetett gyakori a 17. és 18. században, érdemes megemlítenünk és leírunk. Récsey Annis fekete tafota nyuszt farkos lengyel süveget, killyéni Székely Erzsébet pedig zöld bársony nyestes süveget vitt férje házába.

A kesztyű

A 17. és 18. században a téli viseletek közt felbukkan a kesztyű is. Apor Borbára 1655-ös kelengyéjében már megjelenik: *Egü zöld Aranjas tabit kesztő, aranü czipkevel, feketé rokauál premezet*. Míg killyéni Székely Erzsébet is még csak egy pár nyestből készültet, alsócsernátoni Bernáld Krisztina pedig szintén csupán egy pár nyuszt kesztyűt vitt férjhez, a 18. század vége felé a kesztyűk számának növekedését figyelhetjük meg. Bár csak néhány hozománylevélben találkozhatunk velük, de annál nagyobb számban: a papolci Bede Judit 1786-ban kelt kelengyéjében a két pár ujjas és egy pár ujjatlan irha kesztyű mellett a *veres selyem kar-kesztyű* is megjelent. Kézdivásárhelyi Rátz Mária szűkös hozománnyában úgyszintén négy pár kesztyű szerepelt.

Az ékszerek

Mivel, amint említettük a bevezetőben, az elemzett korszak háromszéki kelengyéi csak ritkán tartalmaztak földeket, a potenciális földvásárlásra a szülők legtöbbször ékszereket adtak lányaiknak.

Háromszéknek nem sok ötvöse volt az említett korszakban. Így az arany- és ezüstneműt brassói vagy távolabbi ötvösökkel készíthették.

Tekintettel arra, hogy az ékszerek nem sok ismétlődést és hasonlóságot mutattak, alaposabb elemzésükre nem térünk itt ki.

Jegyruha, szerelmi ajándékok, menyasszonyi ruha

A hozománylevelek a lánynak szánt vagyont tartalmazták, tehát néha bekerült ezekbe az a jegyajándék vagy szerelmi ajándék is, amelyet a lány vőlegényétől kapott az udvarlási periódus alatt. A ritka ilyen jellegű példák közül ki kell emelnünk killyéni Székely Erzsébet 1718-as kelengyejegyzékét. Ez két példányban maradt fenn, az egyiket Barabás Samu közölte a *Székely Oklevéltár VIII.* kötetében, a másik lista a sepsiszentgyörgyi levéltárban rejtőzött. Mivel e második összeírást a Székely Erzsébet férje végezte, egyes tételek mellé bejegyezte, hogy ezt ő adta a lánynak, és azt is, hogy az udvarlás mely periódusában. E szűkös információk mégis fontosak abból a szempontból, hogy rávilágítanak egy korszak szerelmi ajándékaira.

A jegyruha ezek szerint a következőképpen nézett ki: *Egy veres Kamuka Szoknya Velentzei Sellyem Kamukabol allo, szeles elegjes kötes rajta, Vallastol füzeivel, karmasin szín elegjes ezüst fonallal, ezüst Kapots rajta, magam Jegjbe adtam.* A ruhához a bejegyzések szerint lábbeli is járt: *Egj Karmasin szín ezüstel kötöt Cszima en adtam jegjbe.*

Az ajándékozás szokása nem korlátozódott a jegyváltás periódusára. Ezt bizonyítja a következő bejegyzés: *Egj pár Fülben valo Cseh gjemantos, en vöttem Matkas koraba.*

E néhány apró bejegyzés egy olyan kor jegyajándékairól számol be, amelyre vonatkozóan háromszéki adataink nem nagyon vannak. Apor Péter leírásából tudjuk viszont, hogy a lány a jegybe kapott ruhát a nászéjszakát követően ölthette magára. Ez az ajándék tehát a szüzesség elvételéért járt a lánynak, ez a szokás sok más nép házassági rítusai közt is fellelhető.⁴⁷ Gondoljunk csak a németek Morgengabe-jára, amellyel úgyszintén az elhálást jutalmazták meg.⁴⁸ A jegyruha minimális értékét a Székelyföldön törvény szabta meg. Ez az 1555. április 28-án Székelyudvarhelyen megerősített törvénycikk kimondta: „Székely földön a nemesek között való jegyruha 24 forint, a lófő székelyek között való jegyru-

⁴⁷ Lásd Ghișulescu, C. 2004. 189–193.

⁴⁸ Néprajzi Lexikon, *hübér* szócikk.

ha 12 forint, a darabont székelyek között való jegyruha 6 forint, a paraszt székelyek között való jegyruha 3 forint.”⁴⁹ E szabályozás ellenére a jegyruha mértéke általában attól függött, hogy mekkora hozományt ígértek a lánnyal.⁵⁰

A jegyruha mellett az esküvőkor használt viseletre is van egy szűkös információnk a 18. századból. 1743-ban tanúvallatást tartottak Alsócsernátonban a Bernáld Krisztina kelengyéről. A vallatók arról akartak meggyőződni, hogy az a parafernumlevél, amelyet Bernáld Krisztina váláskor felmutatott, és amely alapján vissza akarja igényelni a hozományát, tényleg átment-e a férj kezébe, vagy pedig csupán ígért nászadomány maradt. Bethlen Borbára tanúvallomása a kelengyéről így hangzik: *...ezen listában meg irt arany műveket, eötves és gyöngyös portékákat magam kezemmel raktam az asztalra, én is öltöttem fel beléjük Meny Aszszonyfnajk Bernáld Kristina Aszszonyt, ugy a Karmasin szín Bársony szoknyába is, sőt még a gyöngyös főkötőt is én magam adtam a Nyuszoljo Aszszonynak.*

E rövid tanúvallomás tehát azt jelzi, hogy a 18. században a menyasszonyi ruha minden bizonnyal a lány kelengyéjének a legdíszesebb ruhája volt, függetlenül annak színétől.

Rövid összegzés

Mivel e sorok írója nem tekinti magát viselettörténésznek, nem célja az alapos összegzés. Mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy a háromszéki viseletkultúra a 17–18. században szervesen beilleszkedett a viseletek magyarországi és erdélyi képébe. A magyar viselet ebben a korszakban kezdett egyre inkább kiszínesedni, és a 18. század második felétől jelentek meg vidékünkön azok a háziszóttas anyagok, amelyek kedvező feltételeket szabtak a népviseletek kifejlődésének. Elemzésünk periódusa tehát átmeneti korszaknak tekinthető: a viseletdarabok legnagyobb részét még idegen kereskedőktől vagy a környékbeli céhes mesterektől vásárolhatták. Korszakunk végére már számos olyan ruhadarab jelent

⁴⁹ Szabó K. 1876. 125.

⁵⁰ A románoknál ugyanebben a században a jegyruhának általában a hozomány 30%-át kellett kitennie. Ghiculescu, C. 2004. 191.

meg a kelengyékben, amely egy fél századdal később már a sajátos háromszéki népviselet részét képezte: gondoljunk a zabolai prémes-bojtos kendőkre vagy a bundalájbikra, az egy parafernumban már megjelenő csíkos szőttesre stb.

Tudjuk, hogy a falusi kisbirtokos nemesség életmódja nem sokban különbözött a helybeli lovas katonákétól vagy gyalogokétól. Korszakunk végén az elemzett hozománylevelek egy része kezdetleges összeírást ad a helybeli viseletformákról is. Sajnos, a listaírók nem tartották elég előkelőnek ezeket a házilag készített ruhadarabokat, így ezek nem kerülhettek tételenkénti részletes leírással a 21. század olvasója elé. Nem tudhatjuk például, milyenek lehettek kantai Endes Éva azon javai, amelyekről az összeírók ezt jegyezték fel: *Ezeken kívül még maga keresete vagyon holmi apros font szőt Dolgok, mellyeket maga munkája gyanánt adnak a szülei úgy mint ingeket, ing allyokot, kendőket s több aféléket.*

A háromszéki népviseletek kialakulása a következő száz esztendő hozományleveleiben sikeresebben elemezhető lenne, viszont ez az anyag még további gyűjtéseket, és hosszadalmasabb feldolgozást igényel.

Irodalom

APOR Péter

1972 *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása*. Budapest. (Első kiadás 1736.)

CSEREI Farkas, Nagyajtai

1800 *A' magyar és székely aszszonyok törvénye*. Kolosvár

FARAGÓ Tamás

2000 Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben. Társadalom*. VIII. Budapest. 393–483.

FÉL Edit

1936 Magyarországi ujjatlan felsőruhák. *Néprajzi Értesítő* XXVIII. 1–4. 13–30.

FLÓRIÁN Mária

1993 Asszonyi magyar öltözet, 'mely válból és szoknyából áll. A XIX. századi magyar paraszti női öltözetek történeti háttere. *Ethnographia* 104. 1. 1–10.

FÖLDI András–HAMZA Gábor

1996 *A római jog története és intéllúciói*. Budapest

FRENCH, Valerie

é. n. A gyermek hatásának története: ókori mediterrán civilizációk.
www.jate.u-szeged.hu/~comenius

GÁBORJÁN Alice

1985–1988 Keleti elemek a magyar ruházatban. *Néprajzi Értésítő*
LXVII–LXX. 19–50.

1993 Néhány barokk elem a magyar népviseletben. *Néprajzi Értésítő*
LXXV. 65–83.

GAZDA Andrea

2003 Felső-háromszéki hozománylevelek elemzése. In: Dimény A.–
Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Népi kultúra, társadalom Három-
széken*. Kolozsvár. 58–73.

GAZDA Klára

1998 *A székely népviselet*. Budapest

GAZDA Klára–HAÁZ Sándor

1998 *Székelyek ünneplőben*. Színek és formák a székelyföldi népviseletben. Budapest

GHIȚULESCU, Constanța

2004 *În salvári și cu islic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în țara românească a secolului al XVIII-lea*. București

HASSZMANN Pál– KÓSA-SZÁNTHÓ Vilma

1976–77 Adalékok a XX. század eleji felsőháromszéki perefenum kérdéséhez. *Aluta* VIII–IX. 342–352.

HÖLLRIGL József

é. n. Magyar és törökös viseletformák a XVI–XVII. században. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. III. Budapest. 357–386.

KÓVÁRY László

1861 *A magyar családii és közéletii viseletek és szokások a nemzeti fejlődelmek korából*. Pest–Kolozsvár

MAINE, Henry Sumner

1988 *Az ósi jog*. Budapest

NAGY Géza

é. n. *A magyar viseletek története*. Budapest

NAGY Jenő

1979 Szótörténet – viselettörténet. *Művelődés* XXXIII. 10. 27–29.

1993 Mente. Adalékok a magyar és szász összehasonlító viselettörténeti kutatásokhoz. *Ethnographia* 104. 1. 11–56.

NAGY Sándor

1893 Régi divatok. *Székely Nemzet* IX. 13. 3.

RADVÁNSZKY Béla

1986 *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Budapest

REINSBERG, Carola

1993 *Ehe, Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland*. München

STURM, Anna Margaretha

1988 *Das Josephinische Leitbild der Frau in Ehe und Familie*. Wien

SZABÓ Károly

1876 *Székely oklevéltár II. 1520–1571*. Kolozsvár

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2001 *Erkölc és közösség. Orbai széki erkölcsirányítás a 17–19. században*. Csíkszereda

TAKÁTS Sándor

1961 A magyar felimeg. In: Uő: *Művelődéstörténeti tanulmányok a 16–17. századból*. Budapest. 226–231.

UJVÁRINÉ KERÉKGYÁRTÓ Adrienne

1936 A Néprajzi Múzeum szabott főkötői. *Néprajzi Értesítő* XXVIII. 1–4. 30–41.

UNDI Mária

é. n. Úri és népviselet a barokk korban. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. IV. Budapest. 369–393.

VARJÚ Elemér

é. n. A magyar viselet a középkorban. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. I. Budapest. 327–354.

é. n. A magyar viselet a középkor végén. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. II. Budapest. 485–508.

A levéltári adatok forrásai

KÁLNOKI Susánna parafernuma

1633 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 36/184 – Apor család levéltára, Fasc. II/74.

APOR Borbára parafernuma

1655 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 36 – Apor család levéltára, Nr. 385, Fasc. III/134.

- HORANCZKI Georgine ládájának inventariuma
1681 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 65/9 – Szentiványi Márkus-Deák család levéltára, Fasc. II. Dh. 21
- KIS Mária parafernuma, Papolc
1702 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 65/44 – Papolci Kis család levéltára, 141-es leltár, 13.
- RÉCSEY Annis parafernuma, Kézdivásárhely
1712 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 74 – Cserey Emília kollekció, Fasc. X, 88.
- SZÉKELY Erzsébet parafernuma, Killyén
1718 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 74 – Cserey Emília kollekció, Fasc. II, 54–55.
- ANTOS Mária parafernuma, Tamásfalva
1728 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 65/14 – Tamásfalvi Thury család levéltára, Fasc. I, 73–74.
- BERNÁLD Kristina parafernuma
1730 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 62 – Alsócsernátoni Bernáld család levéltára, Fasc. I, 96–98.
- BERNÁLD Kristina parafernumáról való tanúvallatás
1743 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 62 – Alsócsernátoni Bernáld család levéltára, Fasc. II, 88.
- BARABÁS Mária parafernuma, Albis
1749 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 74 – Cserey Emília kollekció, Fasc. II, 56–58.
- KÖNTZEI Ersik parafernuma, Kézdiszentlélek
1755 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 52 – Köntzei család levéltára. Fasc. IV, 25.
- SZÉKELY Kristina parafernuma, Killyén
1774a *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 75 – A Sepsiszentgyörgyi Múzeum dokumentumtára. Fasc. VI, 198–198v.
- KÖVÉR Judit parafernuma, Gidófalva
1774b *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 65/7 – Kun család levéltára, Fasc. III.
- DAKA Kata nászruháinak listája, melyeket nényétől kapott, Kézdivásárhely
1775 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 75 – A Sepsiszentgyörgyi Múzeum dokumentumai, Fasc. VI, 217.
- BEDE Éva parafernuma, Papolc
1776 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 78 – Barabás Samu kollekció, 17-es leltár, Fasc. II, 114.

- CSOMA Mária parafernuma, Gelence
1785 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 406 – Csoma család levéltára, 399-es leltár, 55–56.
- BEDE Judit parafernuma, Papolc
1786 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 78 – Barabás Samu kollekcio, 18-as leltár, Fasc. III, 64–65.
- RÁTZ Mária parafernuma, Kézdivásárhely
1788 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 75 – A Sepsiszentgyörgyi Múzeum dokumentumtára, Fasc. VII, 104–104v.
- ENDES Éva parafernuma, Kanta
1788 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 52 – Köntzei család levéltára, Fasc. IV, 170.
- FÜLÖP Judit parafernuma, Kézdivásárhely
1798 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 65/38 – Fülöp család levéltára. 131-es leltár, Fasc. II, 111–112.
- ANTOS Mária parafernális javainak visszaszolgáltatása
1799 *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 28 – Sepsi széki iratok, 2/105, 8.
- RÁKOSI Trésia parafernuma
18. sz. vége *Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár*, F. 65/26 – Alsócsernátoni Beke család levéltára, 113-as leltár, 33.

Székely Melinda

Élő tárgy – halott tárgy

Bevezetés

Az alábbi munka célja megvizsgálni, hogy mitől válik *élővé* egy tárgy, illetve, hogyan változnak a tárgyak az időben. Két terület lehet, amely *élővé*, önmagán túlmutatóvá tudja tenni a tárgyat: egyik a díszítés, másik a funkció. A tárgy, funkciójának köszönhetően, nemcsak tárgyként van jelen, hanem utal a tárgyat használó-létrehozó közösség milyenségére is. A díszítmény hasonlóképpen azáltal, hogy képes szimbolikus jelentést hordozni, *élővé* teszi a tárgyat, megmutatja rejtett dimenzióit, azokat a dimenziókat, amelyek a tárgyon túlmutatva, a vizsgált csoport gondolkodását is élénk tárják.

Az anyag, amelyen dolgoztam, a válaszúti Kallós-múzeum mezőségi szobájának textilanyaga, illetve a terepen (főként Válaszúton és Feketelakon) előkerült darabok. A munkamódszert illetően elmondhatom, hogy a múzeumi anyagból indultam ki, de szükségesnek láttam a puszta tárgyi leírást terepen történő vizsgálatokkal kiegészíteni. A múzeumi anyag tudatosan megalkotott tárgye gyűttes. Terepen a tárgyak kissé másként jelentkeznek, kiegészülnek a hozzájuk tartozó világgal, a hozzájuk társuló magyarázatokkal, és ez az a terület, amely *élővé* teszi a tárgyat.

Szakirodalom

A szakirodalom a népművészet, díszítőművészet leple alatt általában eltekint a tárgyak funkcióitól, és az esztétikaira, a művészire helyezi a hangsúlyt. Kevés olyan munka van, amely nem a múzeumi környezetből adódó kontextusban, hanem szerves környezetüket hozzáadva, funkcióikban, használatukban vizsgálja a tárgyakat.

Sok helyen nem ismernek már bizonyos tárgyakat, nem emlékeznek funkcióikra, a hozzájuk tartozó világra. Fontosnak tartom

azonban, hogy azokon a helyeken, ahol még használatban vannak, ne csak esztétikai, művészeti megközelítésben láttassuk őket, hanem tulajdonképpeni néprajzi vizsgálatokat is végezzünk, hiszen a formai, díszítésbeli tényezőkön túl a tárgyak körüli világ, az elsődleges referenciákon túli konnotációk is fontosak, ezek is számos adatot szolgáltathatnak a tárgyak „használoíról”.¹

Hogy mit értünk a tárgyak körüli világon?

Az adott tárgyról csak úgy kaphatunk teljes képet, ha nemcsak tárgyi mivoltában közelítjük meg, hanem megpróbáljuk megmutatni azokat a képződményeket is, amelyekben a tárgyak csupán eszközök valami *mögöttes lényeginek* a kifejezésében. Lehet itt szó különböző vallásos jellegű képződményekről, vagy más, társadalmi stb. vonatkozású tényezőkről. A tárgyak a paraszti kultúrában sohasem pusztán önmagukban/önmagukért léteznek, hanem a használatban áll lényegük. Feladatunk megmutatni azt a világot, amely a tárgyak használatának a kivizsgálása után körvonalazódik. Nem önmagukban fontosak számunkra ezek a tárgyak – habár az ilyen vizsgálatok is rendkívül fontosak –, hanem a hozzájuk tartozó társadalom kontextusában.

Válaszút, illetve Feketelak azok közé a falvak közé tartozik, amelyekben még „élők” ezek a tárgyak. Ez a fogalom is alaposabb magyarázatra szorul.

Sok paraszti házban ma is megtalálhatók még ezek a textíliák, akkor is, ha sok esetben funkcióváltás történt. Egyes esetekben eredeti funkcióikban jelentkeznek, más esetekben a láda mélyén érintetlenül hevernek az ezelőtt 20–30 évvel elkészített kelengyében, de sok az olyan eset is, amelyben – új funkciót kapva – egy második felhasználási stádiumban élnek tovább.

Részben ezekről az „életmódookról”, a tárgyaknak mai továbbélési lehetőségeiről lesz szó a továbbiakban, hiszen ilyen jellegű munka kevés született. Valami miatt mindig fontosabb a pusztá, esztétikailag értékelt tárgy a használt funkciójában élő tárgynál.

¹ „Nem a tárgyak művészi-technikai kivitele érdeklí elsősorban az ilyen kutatást, hanem a létrehozó nép. (...) Még pontosabban a közösség tudata, világképe, világnézete, amely mozgatja az egyéni mestereket, irányítja az alkotók kezét.” (Hoppál M. 1980. 3.)

Amit ebben a kérdéskörben említhetünk, az a Hofer Tamás–Fél Edit szerzőpáros munkássága. Munkájuk bevezetőjében hangsúlyozzák a funkciók fontosságát is, ám nem végeznek kimerítő vizsgálatot, ez a fajta vizsgálat nem lehetséges, mivel a kötet az egész magyar nyelvterület tárgyaiból mutat be reprezentatívnak ítélt darabokat.² Ettől függetlenül sok fontos, a funkciókhoz kötődő adatot közölnek.

Ugyanígy, érintőlegesen tárgyalja a funkciókat a Fél Edit–Hofer Tamás–K. Csilléry Klára által szerkesztett munka, *A magyar népművészet*³ is. *A népművészet a parasztság életében* és a *Díszes tárgyak ünnepi szerepe* című fejezetekben kitérnek a funkciók elemzésére is. Az ünnepelő lakásbelső textíliái, a rituális alkalmak tárgyai, az ünnepi és köznapi tárgyak aránya kapcsán rendkívül sok fontos adatot közölnek a magyar nyelvterület sok esetben közös tárgyainak különböző vidékeken élő funkcióiról.

E két munka mellett fontos megemlítenünk a Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő által szerkesztett kiadványsorozatot, a *Kászonai székely népművészet*⁴, a *Szilágysági magyar népművészet*⁵, a *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*⁶ és a *Moldvai csángó népművészet*⁷ című köteteket. A textillel kapcsolatos vizsgálatokat Szentimrei Judit végezte, és a tárgyak előállítására, formai jellemzőire vonatkozó megjegyzéseken kívül a használatra is kitér. Itt sem kimondottan funkcionális vizsgálatról van szó, de a különböző tárgytipusok, előállítási technikák és munkaeszközök ismertetése kapcsán ezeknek a tárgyaknak a paraszti életben betöltött szerepe is megfogalmazódik.

A felsorolt munkákon kívül elvéve, itt-ott még természetesen megjelenik egy-egy funkcióra vonatkozó adat, de a kimondottan ilyen irányú elemzés ritka. A tárgyakat illetően általában az előállítási folyamatokra, a szövés–hímzés munka jellegére helyezik a hangsúlyt: ismertetik a különböző vidékekre jellemző különböző

² Hofer T.–Fél E. 1981.

³ Fél E.–Hofer T.–K. Csilléry K. 1969.

⁴ Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J. 1972.

⁵ Uők 1974.

⁶ Uők 1978.

⁷ Uők 1981.

szövés- és hímzésttechnikákat, az előállításban használt munkaeszközöket, a különböző díszítő eljárásokat stb. A már említett munkák is nagymértékben ilyen jellegű kutatásokra alapoznak. Ugyanilyen jellegű a Mezőség textilkultúrájára vonatkozó két munka is: Palotay Gertrúd és Szabó T. Attila az *Ismeretlenebb erdélyi magyar hímzéstípusok*, illetve *Mezőségi magyar hímzések* című munkája.⁸ A funkciókat nem említve, a hangsúly kimondottan a hímzésttechnikákra helyeződik, azért, hogy lehetőségük adódjon megállapítani valamilyen mezőségi hímzéstípust. A *Magyar Néprajzi Lexikon* valószínűleg az ő kutatásaikra vonatkozóan határozza meg a mezőségi öltéstechnikát.⁹

A szakirodalom másik hiányossága is indokolja a témaválasztást, éspedig az, hogy a Mezőség textilkultúrájával – a *Széki iratosok*¹⁰ című munkán kívül, ami nem reprezentatív¹¹ az egész vidékre nézve – nemigen foglalkoztak. Ez alól képez kivételt a már említett Palotay Gertrúd–Szabó T. Attila által írt *Ismeretlenebb erdélyi magyar hímzéstípusok*¹² című tanulmány, illetve a Haáz Sándor–Palotay Gertrúd–Szabó T. Attila által írt tanulmány: *A Néprajzi Múzeum erdélyi vászonhímzés anyaga*.¹³ Ezeknek a tanulmányoknak az eredményei azért is viszonylagosak a mi szempontunkból, mert nem terepmunka eredményeiként íródtak, hanem muzeális anyag felhasználásával. Az említett szerzők már 1940-ben felhívják a figyelmet e vidék néprajzi fontosságára: „Különösen a magyar szempontból is nagyon elhanyagolt és a gyűjteményben is számszerűleg csekély, mintegy 20 darabbal képviselt Mezőség vászonhímzései rejtegetnek különös néprajzi érdekességeket. (...) Ami kevés hímzésanyag a többi mezőségi községekből (Feketelak, Pujon, Szépkényerúszentmárton, Vice) a gyűjteményben van, illetőleg amennyit magángyűjteményekből ismerünk, mind annak a megállapítására készlet, hogy hímzésanyag szempontjából is Erdélynek

⁸ Palotay G.–Szabó T. A. 1941, 1943.

⁹ MNL 3. 1980. 609

¹⁰ Szentimrei J. 1982.

¹¹ E kérdés tekintetében nem értek egyet Palotay megállapításaival, miszerint a mezőségi hímzés a széki varrottásokkal mutat rokonságot.

¹² Palotay G.–Szabó T. A. 1941.

¹³ Haáz S.–Palotay G.–Szabó T. A. 1940.

legismeretlenebb, egyben legtöbb meglepetést tartogató területe a Mezőség.¹⁴ Ezeknek az észrevételeknek, és felszólításoknak ellenére, a jelen munkát megelőzően, egyetlen más írás sem foglalkozott a mezősegi textilkultúrával. A viseletről is igen szűkszavú leírások születtek.¹⁵

A Mezőség kapcsán, ha tárgyi néprajzzal, textillel kapcsolatosan nem is, de a szellemi kultúrával, folklórral, hiedelmekkel igen. Így születtek a mezősegi hiedelemanyaggal kapcsolatos munkák is. A hiedelemkutatás, e vidék tekintetében, az egyetlen olyan kutatási terület, amelyen jól kidolgozott, átfogó igényű munkák születtek. Ezek között említeném Keszeg Vilmos *Jóslások a Mezőségben*¹⁶, illetve *Mezősegi hiedelmek*¹⁷ című munkáit, amelyek a saját vizsgálataimban is felhasználhatók voltak.

Funkciók

Funkción a tárgyaknak azt a sajátosságát értem, hogy valamilyen célt szolgálnak. Az ilyen célok lehetnek¹⁸: 1. mágikus, 2. rituális, 3. ünnepi, 4. reprezentációs, 5. használati, 6. esztétikai jellegűek.¹⁹

Ebből adódóan a tárgy lehet egyszerű használati tárgy (pl. egy konyhai törölrúha), lehet reprezentációs értékű kiállított kelengye, lehet ünnepi dísz tárgy, rítusok során használt tárgy, mint például a halottas lepedő, de lehet mágikus célokban pl. termékenységvarázslásban vagy szerelmi varázslásban használt tárgy. Esztétikai funkcióval a vizsgált tárgyak legtöbbször rendelkeznek.

¹⁴ Haáz S.–Palotay G.–Szabó T. A. 1940. 402–403.

¹⁵ Kós K. 1972. 1979.

¹⁶ Keszeg V. 1997.

¹⁷ Uó 1999.

¹⁸ Miklós Pál szerint minden tárgy kettős szerepet tölt be: jel, ember és ember között közvetít, de egyben eszköz is, amely ember és természet között közvetít. „A funkció mindazoknak az instrumentális szituációknak az összessége, amelyekben az adott tárgy megjelenhet.” (Miklós P. 1977. 92.) A díszítmények vizsgálata lehetőséget ad a kutató számára a jelentés vizsgálatára.

¹⁹ Ezek a funkciók a vizsgálat során körvonalazódtak, ezeket lehetett megállapítani a gyűjtött szöveganyag alapján.

Élő tárgyon a használatban levő tárgyakat értem, ugyanakkor pedig azokat a tárgyakat, amelyek nem csak esztétikai funkcióval rendelkeznek. Ebből a premisszából kiindulva a múzeumi tárgy halott tárgy, mert eredeti funkciói korlátozottabban érvényesülnek, esztétikai funkciója dominál. Mivel a múzeumi tárgyakból indultam ki, terepen is főként az esztétikai funkcióval rendelkező tárgyakat mutatták nekem, ám fontosnak látom megemlíteni azokat a használati tárgyakat is, amelyek esztétikai funkcióval nem rendelkeznek.

Tárgyakhoz tartozó *világon* a használatból adódó kontextust értem. A múzeumi kiállításból nem tudjuk meg, hogy mire használják a kiállított tárgyakat, milyen képzetek kötődnek hozzájuk stb., ez a világ csak a terepmunka során tárulhat föl.

A vizsgált tárgyakat illetően két nagyobb tárgycsoporttal foglalkozom: lakástextilekkel és viselettel.²⁰ Előrebocsátanám azt is, hogy kb. 140 darabot tartalmazó tárgyhalmazon dolgoztam, amiből kb. 110 tárgy származik a múzeumból, a többivel pedig terepen találkoztam.

A lakástextiliák funkciótörténeti vizsgálata

A múzeumban található lakástextil jellegű tárgytypusok a következők: párna, lepedő, abrosz, asztalközép, törülközőkendő, falvédő. Ezekre a tárgytypusokra kérdeztem rá a terepen, és e tárgyhalmaz mellé kerültek olyan tárgyak, amelyek rávilágítottak a változásokra: a vetett ágy átalakult a divat hatására, és egy sajátos változata alakult ki, a régi tárgyaknak modernebb éltetési formái alakultak ki stb.

²⁰ Problémásnak találom a *viselet* terminust, hiszen általában a hagyományos öltözködés kapcsán szoktunk viseletről beszélni. Kérdéses tehát, hogy mennyire lehet a mai öltözetet viseletnek nevezni, hiszen ez az az öltözködésstílus, ami felváltotta a hagyományos viseletet. Véleményem szerint az, hogy ma már többnyire gyári készítésű ruhákat hordanak az emberek, még nem zárja ki azt, hogy ezek a ruhákat viseletnek tekintsük. Attól kezdve, hogy ez az öltözködési stílus valamennyire egységes a paraszti középgenerációt illetően, feljogosít arra, hogy viseletről beszéljünk. Azt viszont még hozzáteszem, hogy mivel itt főként a paraszti előállítású textiltárgyakat vizsgálom, a viseletről csak érintőlegesen lesz szó, és azokat a tárgyakat fogom előnyben részesíteni, amelyek falusi, főleg házi készítésűek.

Kissé problémás a funkciók tárgyak szerinti megítélése, hiszen ma már kevésbé használják ezeket a tárgyakat. Emlékeznek arra, hogy régen milyen funkciókat töltöttek be, de a különböző társadalmi változásoknak tulajdonítható újítások hatására ma – ha nem is teljes mértékben – de kicserélődött a lakástextília-állomány.

Az egyes tárgyak funkcióinak a megvizsgálása által nézzük meg, milyen volt, és mivé vált a lakástextília.

A **párnacsúpnak** többféle funkcióját ismerik. Ünnepi funkciója a vetett ágygal hozható összefüggésbe.

Ünnepek alkalmával – főleg a leányos házaknál – törekedtek minél szebben kidíszíteni a lakást, hiszen ekkor felerősödött a reprezentációs szféra. Ezért a legszebb párnákat tették ki, a legszebb abroszokkal terítettek, olyan tárgyakkal, amelyek a hétköznapokban nem voltak „kiállítva”.

Hásztán... má mikor melyik házbo nem laktak... akkor aztat, az állandóan ott volt nyáron... egisz nyáron... egisz télen. Ide karácsonykor vagy húsvétkor... itt ahol laktunk inkább olyankor. (K. I.)

A vetett ágyon az esztétikai funkció is rendkívül előtérbe kerül, hiszen ilyenkor a legszebb párnákat tették ki.

A párnák egy része ilyen ünnepi, esztétikai, illetve reprezentációs funkcióval rendelkezik. Esküvőkor, a rituális funkció mellett, a reprezentációs funkciójuk is megnyilvánul. Válaszúton a *menyasszony ruháit*, a kelengyét kiállítják: amikor a menyasszonyt átviszik a vőlegényes házhoz, vele együtt, a szekérrel, a kelengyéjét is átviszik, és közszemlére bocsátják. Ekkor is felvetik az ágyat, de sokkal díszesebbre:

Így inkább olyanko tették ki, amikor menyasszonyak vótak. Tették ki a telek közepére... hozták a menyasszonyt, hozták a ruhát is, s akko ki vót téve egy ágy, és akkor így fel vót vetve. Ahány lepedője volt, ahány fehér lepedője... me itt is van fehér lepedő is, látom, van ződ is vagy milyen... ződ, azt hiszem. Megint egy fehér, megint egy ződ, ahány... lepedője vót, akkor aztán vetették így ni fel... és azér vannak így itt is van három, kilenc párno van, látom (nézi a fényképet) mind a két felin fel vót őtöztetve a párno...

[Hogy körbejárták...]

Igen. Körbejárták... égyik felől vót a vágásos, s monda nekem az a csipke, amit mutattam, az elébb... (K. I.)

A díszes párna rituális funkcióban is megjelent. A halottas szokásokban a ravatalra, a halott fejéhez is, lábához is tettek egy-egy párnát.

És a párno... a feje alatt... hogy tettek egyet vagy kettőt... a feje alá...és az hosszú párno vót. S akko erre a végire is húztak, alol tettek színest, égszínkéket, és akkor átlátszott szépen és akkor errül is... az vót a feje alatt a halottnak. A vágásosnak... a lábánál csak így vót téve hosszábo... Amilyen hosszú a párno, csak réa őt téve... (B. Á.)

Ebben az esetben rendkívül fontos az, hogy díszített párna legyen:

Hát úgy alsó lepedőkkel alsóval, kivarratas csinálták a ravatalt, három lepedő volt, tettek két párnát a fejihez a ravatalon, mer nem tették koporsóba régen...

[Hát hova tették?]

Csináltok ravatalt...

[Igen...]

... s asztalt... s arra tették aztán, tettek szalmazsákokot, s arra tették a lepedőket is, aztán tettek két párnát a fejihez, és kivarratas párnahuzatok voltak... (M. A.)

Az ezeken a párnákon megjelenő motívumoknak is nagy jelentősége van, de ezzel a kérdéskörrel most nem célunk foglalkozni. E tárgy kapcsán egy érdekes halottas szokásra derült fény: a halottat Válaszúton nem teszik rögtön a koporsóba, hanem ravatalt készítenek, amit textíliákkal kidíszítenek. Valószínű, hogy itt is működik a reprezentációs funkció, hiszen egy temetés alkalmával az egész falu látja, hogy a halottas ház asszonyának milyenek a textíliái, de rendkívül fontosnak találom a rituális funkciót: ezekkel a textíliákkal, az ezeken levő motívumokkal valószínű, hogy a halott túlvilági útját igyekeztek befolyásolni.

A párna mágikus funkciójára következtethetünk abból, hogy a kisgyerek bölcsőjébe is tettek díszes, varrottas párnát, annak ellenére, hogy a bölcsőben rongálódott, mocskolódott a párna.

[A bölcsőben volt még valami szóttes?]

...Édesanyámnok vót hazulról hozva... kivarrva kéekkel, még szőlős mintás vót, fehér gyapottasvásznon ... mik abba nőttünk fel mind a hármon...

...na jó, de kispárno vót...

...Ekkora vót ni... az vót a böcsőbe. S csak égyik vige vót kivarrva, s a böcsőbe vót szalma... égy rossz ingalj... pendely, égy ócska pendely, avval le vót takarva a szalma...

[S akkor úgy emlékszik, hogy szőlőmintás volt?]

... az édesanyámé olyan kicsi szőlőmintás vót... (B. K.)

A gyerek ritkán kapott díszes tárgyakat, általában a fiataloknak, a házasság előtt állóknak tartogatták ezeket. Hogy mégis díszes a gyerek kispárnája az azzal magyarázható, hogy a rontástól elől védték a csecsemőt. Az sem véletlen, hogy ez a minta piros, hiszen a gyerek körüli rontáselhárító praktikákban gyakori ez a szín. Válaszúton nem tudják megindokolni, hogy miért díszített a bölesőben levő kispárna. Feketelakon:

Olyasmire valamire emlékszem, hogy kispárnát varrtak neki, hogy legyen a babának is, s kivarrták pirossal, hogy ne igiződjön, de olyan külön szöttes dolgokat a kicsiknek nem nagyon emlékszem ilyesmire. (M. E.)

Természetesen, ezek mellett a párnák mellett voltak olyanok is, amelyeket a mindennapokban használtak, amelyeken aludtak is. Ezek a legtöbb esetben nem voltak kidíszítve, csekély mintázatuk a szövésből adódott (pl.csíkozás).

Mára a hagyományos alakú párnacsúp szinte teljesen eltűnt, egyetlen funkciójában él tovább: a hétköznapiiban. Megfosztódva addigi funkcióitól, viselőpárnává degradálódott. A nehéz megélhetés miatt is, már a második világháborútól kezdve, a díszes ünnepi párnacsúpokat elkezdték „elviselni”:

Mér vegyünk másokat, me el kellett használni... Jött a háború, s nem volt miből s akkor el kellett használni azokat, amik voltak. (B. Á.)

Ennek a jelenségnek természetesen nem ez az egyetlen oka. Értékük csökkenésében az is fontos szerepet játszott, hogy az említett bútorváltozás miatt megszűntek a textília addigi funkciói is. Nemcsak a nehéz megélhetés, hanem a funkciótlanul válás is előidézte ezt a degradálódást:

(...) *most viselem én is, me a léányom má másféle stafirunggal ment férjhez. S akkor a ... nekem mind itt maradtak, s vót vagy húsz darabam vót... most kezdem viselni őket.* (K. I.)

A rituális életben is változások történtek. Az esküvői rítus során a kelengyét már nem kellett kiállítani, sőt a kelengye is megváltozott. A városra költöző fiatalasszonynak ezután kevésbé volt szüksége vetett ágyra való díszpárnákra, szőrlepedőkre stb., hiszen városon a divathoz kellett alkalmazkodni. Azok az asszonyok, akik lányaiknak mégis elkészítették a kelengyét, azóta is a ládában őrzik, vagy éppen mindennapi viselő textíliákként használják. Sőt, olyan esetekkel is találkoztam, hogy a saját kelengyéjére falun sem volt szüksége az asszonynak, így kérésemre a szekrény aljáról szedték ki a még össze sem varrt párnacsúpokot.

Utáno, utáno voltak ezek a rendes, a vásáriak, úgyhogy csináltak, csinálták ezt a négyszögűpárnákat, me régebben ilyen hosszúkásak voltak... aztán csinálták azt a négyszögű párnát, s akkor rendes párnahuzatokat használtak, én legalábbis, me én ezeket lánykoramba kivarrtuk s ottmaradt, me nem még csináltom ilyeneket, nem csináltom meg őket. Má kiment... má városon má kiment a divatból. Szóval már nem használtuk, na... (M. A.)

Érdekes tendencia figyelhető meg manapság, ami ezeknek a tárgyaknak egy újabb továbbélési lehetőséget nyújt: a most már városon lakó fiatalabb generáció e tárgyak megőrzésére inti az öregeket, vagy pedig elkéri, elviszi faluról őket:

Hanem aztán vótak... vótak... nekem is vót, de aztán elvitték... Csak most adtam oda a léányomnak őket nem régen. (K. I.)

Mindez azt bizonyítja, hogy a valamennyire tájékozott elszármazottak is értékelnéi kezdik hagyományait. ²¹ Láthatjuk, hogy ebben az esetben átkerülünk egy másik értéksíkra, illetve egy új funkciót fedezünk fel. Itt már nem úgy fontos a tárgy, ahogy a pa-

²¹ Véleményem szerint itt a médiának (pl. a Duna TV műsorainak) is óriási szerepe van. Az adatközlők tudatát is meghatározzák ezek a hatások, és ők is sokszor eléggé furcsa módon, saját tárgyaikat elidegenítve maguktól beszélnek arról, hogy ezek a tárgyak milyen „értékesek”. Ez az érték azonban az, amelyet a városi ember tulajdonít nekik, és nem a saját világukból adódó érték.

rasztembernek fontos: az, hogy a kender elültetésétől kezdve a fonáson, később a szövésen az összeállításon, díszítésen keresztül egészen a rítusig a saját keze munkáját látja, olyan személyes viszonyt hoz létre a tárggyal, ami a modern ember számára már nem ismerős.²² Ezt a funkciót is a tárgyak továbbélési lehetőségeinek körébe sorolhatjuk.

Akárcsak a párnacsúp esetében, a **lepedőnek** is volt mind ünnepi, mind rituális, reprezentációs, illetve hétköznapi funkciója. A lepedő reprezentációs funkciója a már említett kiállított kelengye kapcsán jelenik meg: nemcsak a párnákat, hanem a lepedőket is kiállítják: ahány lepedője van a menyasszonynak, azt mind kiteszik, egymásra terítik a vetett ágyon. Az ünnepi vetett ágyon is reprezentációs funkciójában van jelen a lepedő.

A vetett ágyon ugyanúgy, ünnepi, illetve hangsúlyozott esztétikai funkcióban jelentkezik, rituális funkciója pedig a ravatal feldíszítése kapcsán kerül előtérbe. Mivel nincsen kápolna, a halottat otthonról temetik, és ravatalra helyezik a koporsót. Ezt a ravatalt valamivel le kell takarni, szükség van tehát a halottas lepedőre. Válaszúton azonban már nem a régi, díszített textíliákat használják, hanem a plébánia birtokában levő egyszerű fekete vászontextíliákat.²³

A ravatal feldíszítésén kívül a lepedőt szemfedélként²⁴ is használták akkor, amikor az embereknek nem volt lehetőségük gyári szemfedeleket vásárolni:

(...) akinek nem tudott venni ilyen fátyolt, az meg gyolcsot vett s kivágták... kicakkenezték egy varróné csinált belé cakkent s lyukat, s úgy kimintázto körbe... de akkor is...kidíszítették. (B. Á.)

²² Baudrillard ír a hagyományos és a modern lakásbelső, illetve tárgyak közötti különbségekről: „Mindaz, ami a munkavégzés mozdulategységében megnevesedett (vagyis szimbolikus értéket kapott), ma el van fojtva.” (Baudrillard, J. 1987. 66.). Ugyancsak *A tárgyak rendszerében* írja azt is, hogy míg a hagyományos világban a tárgyak önmagukban hordják lényegüket, szépségüket, jelentésüket, a modern korban a tárgyak rakosgató, „kombinatorikus” játékában merül ki minden.

²³ Feketelakon, ezzel ellentétben, ma is hímzett szötteslepedőkkel díszítik fél a ravatalt.

²⁴ Ez esetben a szemfedélt azért tárgyaljuk a lepedőnél, mert bár funkcionálisan alaposan különböznek egymástól, formailag azonosak.

Láthatjuk, hogy itt is mennyire fontos az, hogy a lepedő/szemfedél ki legyen díszítve. Mára ez a szokás kissé megváltozott, de az az alapelv, hogy a halottas lepedőnek, illetve a szemfedőnek díszesnek kell lennie, ma is él. Szóttas-varrottas halottas lepedőt ma már senki sem készít, hiszen már nem is szőnek, nem is varrnak. Akinek van régi lepedője, azt teszi a ravatalra, akinek pedig nincs, az csináltat. Fontos azonban, hogy ezek a készített lepedők is ki legyenek díszítve, képzett varrónók által ki legyenek hímezve, gépi hímezéssel.

Mágikus funkcióval is rendelkezik a szemfedél: a koporsó be-
szegése előtt ebből a szemfedélből tépnek azért, hogy ha a halott visszajárna, ennek a darabnak az elégetésével el tudják majd úzni a lelkét. A szemfedél kapcsán említették azt az elterjedt képzetet is, hogy a halott orránál egy kicsit meghasítják a szemfedőlelet. Ennek a magyarázatát Válaszúton már nem, de Feketelakon még tudják: e hasadékon száll el a halott lelke.

Mindezek mellett mindennapi funkciója is van a lepedőnek, amely máig is él. Itt jegyzem meg azt is, hogy az itt lepedőnek nevezett tárgy formailag megoszlik: egyik változat a hagyományos szóttas-varrottas fehér lepedő, a másik a színes szőrlepedő, amelyet ma is használnak. A fehér lepedő kizárólag viselő-hétköznapi funkciójában él, díszített változata teljesen eltűnt. Az egyszerű, díszítés nélküli szőrlepedőnek hétköznapi funkciója mellett ünnepi funkciója is él, akkor is, ha ez nem kizárólagos, hiszen a szőrlepedő mellett ma már a perzsaterítő is megjelenik.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a fehér lepedő, mind mindennapi, mind rituális, illetve mágikus funkciójában, ha megváltozva is kissé, de tovább él. A szőrlepedő pedig máig használt tárgy ágyterítői funkcióban.

Az **abrosz** többféle lehet: ünnepi abrosz, rituális funkciójú, esküvőkor, temetéskor használatos abrosz, lehet a tisztaszoba reprezentációs értékű tárgya, vagy a „menyasszony ruháinak” egyik darabja, és lehet viselő abrosz. Nemcsak funkcionálisan, de formailag is többféle. Ezúttal a szőrabroszt, illetve a szóttas-varrottas fehér abroszt egy helyen tárgyaljuk, a harmadik válfajt pedig – az asztal-középet – külön.

Ünnepekkor, akárcsak a vetett ágyat, az asztalt is díszesen megterítik:

[S akkor ilyen ünnepi abroszok voltak, ugye? Külön, amit csak ünnepekkor tettek fel?]

Igen, hogyne... Mer akkor mindig...

[Azok nagyobbak voltak?]

Nem nagyobbak, me rendes abrosz volt, csakhogy mindig tett egy fehér abroszt alol. Egy fehérret s akkor a zódet fejl, s akkor szép asztalközép volt... Igen... az asztalközép csak akkora volt, né... (K. I.)

Több abrosz kerül ilyenkor az asztalra. Attól függően, hogy milyen alkalomról van szó, az asztal is díszesebb, vagy kevésbé díszes. A múzeumi asztalon három nagy abrosz van – ez a terítés csak a nagy ünnepeknek jár ki, azoknak az ünnepeknek, ahol a reprezentációs szférának is nagy a fontossága. Ezekben az esetekben több abroszt is kitesznek azért, hogy dicsérjék a ház asszonyát, és a legszebbeket teszik ki.

Estküvőkor is szépen rendbe tették a házat... amelyikek vótak a legszebbek, aztat tették ki az ágyon, hogy szép legyen. (B. Á.)

A mindennapi terítés csak két abroszt feltételez: egy szőrabroszt alól és egy asztalközépet felül. Az ünnepi szobabelső kialakításakor arra is törekednek, hogy a vetett ágyon, vagy ma már az egyszerű ágyon levő szőrlepedő és a szőrabrosz egyforma legyen szín és minta tekintetében.

A rituális alkalmakkor használt abrosz és az ünnepi abrosz sokban nem különbözik egymástól, legfeljebb annyi eltérés lehet, hogy rituális alkalmakkor több textíliát tesznek ki, több abrosz kerül az asztalra.

A menyasszony ruháinak reprezentációs funkciója a kiállítás-kor kerül előtérbe. Ugyanúgy mint a lepedőket, az abroszokat is kiállítják a vetett ágyon.

A viselő, hétköznapi abrosz rendszerint egyszerű, nincs rajta semmi díszítés. A hagyományos, házi előállítású abrosz ma már teljesen eltűnt, egyáltalán nem készítenek ilyeneket, sőt a meglévők is ritkán vannak használatban. Ha mégis használatba kerül egy-egy ilyen abrosz, akkor az főleg rituális alkalmakkor történik, és főleg az idősebbek használatában jelentkezik. Leggyakrabban

az abrosz gyári előállítású változatait használják, például a damasztabroszt, a gépi hímzésű abroszt, és nem a díszített, házi készítésű változatokat.

Az abrosz harmadik válfaja az **asztalközép** – a neve is jelzi, hogy az asztal közepére, a szőrabroszra teszik –, amely funkcióiban teljesen megegyezik a fehérabrosszal. Az asztalközép ma is élő tárgy, kis terítőként akárhova helyezhető. Még az új, modern bútorok világába is beilleszkedik, hiszen a kisasztal abrosza lehet. Gondolom, ezzel magyarázható, hogy bár formailag stabil, díszítés tekintetében több változata is van: lehet hagyományos vagdalásos vagy keresztzemes díszítésű, de lehet gyári készítésű hímzett is.

A **törülközőkendő** az egyik legérdekesebb darabja az általam vizsgált tárgyanyagnak. A hétköznapi-viselő funkcióján kívül már szinte egyetlen funkciója sem ismert, pedig rendkívül gazdag funkcióköre volt. Lakástextíliaként az ünnepi lakásbelsőt díszítette:

Ott is voltak, voltak ilyen porcelán tányérok, amilyen van Zoltinál is asszem tőlünk is van vagy kettő, fel vótak a szegbe akasztva... a falba verve s ünnepnap, azok össze voltak így fogva s keresztül vót téve a tányéron...

Ágnis néni: Há min Zoltikánál, ahogy...

[Így vannak, persze.]

Na, édesanyámnál úgy volt. Ünnepnap mindig kirakta.

[Csak ünnepkor tették ki...]

Csak ünnepkor... (B. K.)

Ugyancsak ünnepekkor függönyként is használták ezeket a törülközőkendőket:

(...) édesanyámnak voltak törülközői... de má nem tom egy ha még van belőle... hogy azokat tette függönynek, itt mind függönyek voltak... az édesanyámé meg alul csipkével vótak... fogdasva és kivarrva késsel és pirossal, volt amelyik késsel volt... volt késsel és pirossal. (B. Á.)

Ünnepi funkciójához hozzátartozik a reprezentációs és az esztétikai funkció is, hiszen egy ünnep alkalmával ezek is működésbe lépnek. Például a karácsonykor vagy húsvétkor kitett törülközőkendőket az ünnepek alkalmával látogatóba jövők egyaránt láthatták, de fontos szempontot jelentettek a házasulandó legények szemében is: ha szép volt a lakás a karácsonyi kántálás, illetve a

húsvéti öntözés alkalmával, nagyobb volt a valószínűsége annak, hogy abban az évben a ház eladósorban levő leánya férjhez megy. Válaszúton az ünnepi törülközőkendőket általában az erre a célra használt rúdra aggatták, és így díszítették az ünneplő szobabelsőket. Rituális funkciójuk egyaránt megjelenik az esküvő, illetve a temetés kapcsán. Ilyen törülközőkendővel tették be a halottat a koporsóba:

[Más ruha, a halottas lepedőn kívül nem volt a temetésen?]

Nem tudom. Esetleg hallani hallottam, hogy mondták, hogy hát nem fogták meg a ruhájávol, és bétették a koporsóba, hanem tettek két törülközőt alájo. (...) Azak varottasak, vagy szóttések. Me vót, amelyiket szótték... A végén körülbelül egy ekkorának szóttek valami mintát beléje s akkor... (K. I.)

Erre a válaszútiak már nem emlékeznek, de más mezőségi falvakban, mint például Feketelakon is, ugyanilyen kendők díszítettek a koporsó két oldalát is. Ezek rendszerint kicsüngtek a koporsófedél felszegezése után is.

Tettek kendőket is rigebben, de most má nem tesznek, me rigebben tettek két kendőt... égyet a láboihaz úgy keresztül le, s égyet a fejihez mind úgy. S aztán tették a koporsót fel réájo. (V. R.)

Mint majd később meglátjuk, itt is fontos az, hogy milyen díszítmény van ezeken a törülközőkendőkön. Válaszúton nem különböztetik meg a halottas kendőket a más funkcióban szereplő törülközőkendőktől sem formailag, sem díszítmény tekintetében, de Feketelakon igen:

Ezeket a törülközőknek... mindegyiknek megvolt a maga... a használati helye, hogy mire használták. Volt, ami volt halottas, amit a koporsóba tettek, volt, amelyiket odaadták a kikérőnek, amikor menyasszony után mentek... (M. E.)

Moldvában azt tartják, hogy a halott a temetési menet elé terített kendőn megy át a túlvilágra.²⁵ Sem Válaszúton, sem Feketelakon nem él ez a képzet, de a tárgynak a temetési, illetve esküvői

²⁵ Nemcsak a halottas rítusokban, hanem szinte minden átmeneti rítusban megjelenik a *hosszú abrosz*: „Olyan volt tehát, akárcsak a palló, hisz legtöbbszor ez is küszöböt jelzett: a hosszú fehér vászon leánysorból asszonysorba, legénysorból emborsorba, vagy ugyanúgy: e világból a másikba vezet.” Szentimrei J. 1981. 252.

ritusban való jelenléte utalhat arra, hogy itt is ugyanezt hitték. Feketelakon, az említett szokás mellett még ma is él egy másik. Azok az ökrök, amelyek a koporsót a temetőbe szállítják, illetve azok, amelyek a menyasszonyt a vőlegényes házhoz viszik, a szarvukon ilyen törülközőkendőket viselnek. Válaszúton ma már sem a halottat, sem a menyasszonyt nem ökrökkel szállítják, hanem lovakkal, ezért ez esetben azt a magyarázatot tartom valószínűnek, hogy a funkció eltűnése okozta a tárgy eltűnését.

Az esküvő során, nemcsak az ökrök szarván, de a gazda/kikérővőfély kosarán is megjelenik a törülközőkendő: Válaszúton már nem, de Feketelakon még a hetvenes években is élt az az esküvői szokás, hogy amikor a gazda kikéri a vőlegényt, illetve a menyasszonyt, egy kosarat visz nekik, amelyben a hagyományos rituális eledelek vannak, kenyér és bor:

A vőfélynek...A kikérővőfélynek adták azt a törülközőt, amit beletettek a kosárba, amikor mentek menyasszonyért vagy vőlegényért... s akkor ki kellett kérje a menyasszonyt s a vőlegényt.

[S mi volt ebben kosárban?]

S vitte a kalácsot és bort, s arra réa volt terítve avval a szép... kézimunkás, hímzett...

[S azt azután a kérő kapta meg?]

Nem. Azt a kérő, amikor kikérte a menyasszonyt, odaadta a fiataloknak, s azt megtartották, hogy az életbe hordozzon nekik szerencsét. (M. E.)

Válaszúton erre már nem emlékeznek, de azonos szokáskörből van szó. Válaszúton is ugyanúgy zajlott az esküvői szertartás, mint más mezőségi falvakban: itt is volt kikérés, voltak vőfélyek, akik ugyanúgy voltak felöltözve, mint Feketelakon, Buzában, Palatkán stb., ugyanúgy vitték a vetett ágyat a vőlegényes házhoz stb.

Reprezentációs funkciót tölt be a törülközőkendő abban az esetben, amikor *takaróruhaként*²⁶ a beteg asszonynak visznek benne ételt, vagy az újabb változat szerint a beteg asszonynak vitt ételkosárra terítik:

Ágnis néni: A kosárro tették...

²⁶ Formailag ingadozó a takaróruha: hol négyyszögűnek, hol hosszukásnak említik, ezért itt a törülközőkendőknél tárgyaljuk. Ugyanakkor sok esetben emlegetik *takaruhaként*.

Nem kosárbo vitték, a takaróruhábo... vót a ... mivel mentünk a bálbo, az vót a ... beteg asszonyhaz is...tettek egy tángyért egy lábos... egy tángyért alol, belé a levest... a húst, sült húst vagy mi vót... s téasztát, de legtöbb a régen az izé vót, a piskóta...

Agnis néni: Na, és akkor úgy fogták össze... ni a négy sarkát csak, és úgy maradt a füle s úgy vitték...

[S akkor ez kocka volt...]

Hát nem éppen, kicsit hosszukós. Ilyen hosszú vót ni, mint ez az asztal. Ilyen hosszú vót, mint ez az asztal s körülbelül ilyen széles... nekem megvan. (B. K.)

Amint az adatközlők szövegéből is kitetszik, két változat volt: teríthették kosárra, de vihették csak ebben az ételt úgy, hogy bele-takargatták. Amellett, hogy fontos volt, kinek milyen szép a takaróruhája, valószínűnek tartom, hogy a beteg asszonyra irányuló rontás elhárításának a céljából is fontos lehetett a törülközőkendőn megjelenő dísz-, illetve maga a törülközőkendő.²⁷ Egy gasztronómiai szokást is megismerhettünk ennek a tárgynak a kapcsán: *beteg asszonyhoz*, tehát a szülés utáni hathetes periódusban levő asszonyhoz általában levest vittek (másik adatközlő szerint mindig húslevest) és sült húst, krumplival, legtöbbször krumplipürével. Édességként régen piskótát sütöttek neki, ma azonban általánosan elterjedt szokás az, hogy tortát visznek. A szokás is változott, hiszen most már csak a legközelebbi rokonok mennek el a beteg asszonyhoz, régen viszont sokkal nagyobb volt a látogatók száma. A szomszédoknak és a távolabbi rokonoknak is kötelességük volt meglátogatni és segíteni a munkaképtelen anyát. Ugyanakkor a különböző rokoni, szomszédsági stb. kapcsolatoknak a megerősítését is szolgálta ez a szokás.

Egy újabb kori szokásban is fontos tárgyi elem a törülközőkendő: a *kosaras bállokba* vitt ételeskosarakat törülközőkendővel/takaróruhával terítették le. Természetesen itt is erős az esztétikai és a reprezentációs funkció, hiszen ezek a bállok is a párkapcsolatok lényeges ösztönzői voltak. A kosaras bálba menő leány

²⁷ Előrebocsátom, hogy a vizsgált tárgyak közül általában azok díszítettek, amelyek valamilyen rituális-mágikus célt szolgálnak. Az eddig mondottakkal is bizonyítható ez, hiszen láttuk, mennyire fontos az, hogy például a halottas textíliák díszítettek legyenek.

textíliának szépeknek kellett lenniük azért, mert a tárgy a használójának a képességeire mutatott rá: ha szép volt a kendő, ez azt jelentette, hogy ügyes kezű a készítője.

Ma a törülközőkendő kizárólagosan mindennapi/viselő funkciójában él: konyhai törlőruhaként és törülközőként. Ezt bizonyítja az is, hogy míg abroszt, lepedőt bővében találtam terepen, törülközőkendővel ritkábban találkoztam. Emlékeznek rá, tudják, hogy milyen funkciói voltak, de mivel a funkciók megszűntek, a tárgy is eltűnt.

Végül, az utolsó tárgytípus, amit vizsgálok, a **falvédő**. A múzeumban levő falvédő nem válaszüti eredetű, de ez a tárgytípus egységes formájú és díszítésű volt – akárcsak a többi tárgy – Mezőség nagy részén. A régi változatában szöttes előállítású darab újabb változata gyári, előrajzolás után kivarrt, vagy pedig egyszerűen festett. Mai használata általánosan elterjedt, még a polgári jellegű falusi lakásbelsőben is helyet kap.

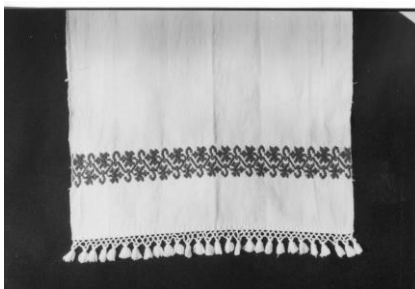
Mint láttuk, a lakástextíliák nagy részének az eltűnését nagymértékben a bútorok újabb változatainak a megjelenése idézte elő. Másik ok lehetne azonban az, hogy megváltozott a szokásrend: bizonyos rítusok megváltozásával, a tárgy funkciótlaná vált és eltűnt. Harmadik okként egy technológiai okot említenék. Míg régen a paraszti kultúrában az emberek maguk állították elő mind bútoraik, szerszámaikat, mind textíliáikat, ma már sokkal egyszerűbb és olcsóbb, sőt kevésbé fáradságos eljárás, ha a boltból vásárolják meg ezeket a tárgyakat. Ezúton viszont megszűnik a tárgynak specifikus, csak egy falura vagy egy vidékre jellemző egyedi stílusa, és uniformizálttá válik. Ugyanakkor, ezzel egy időben eltűnik a tárgy és ember közötti intim kapcsolat is.²⁸

E fejezet befejezéséeként rögzítsünk néhány tárgytörténeti adatot. A textilkultúra megváltozásában több társadalmi változás is szerepet játszott. Az okok közül legfontosabb az, hogy az 1960–70-es évektől kezdve az asszonyok is munkába álltak, elmentek

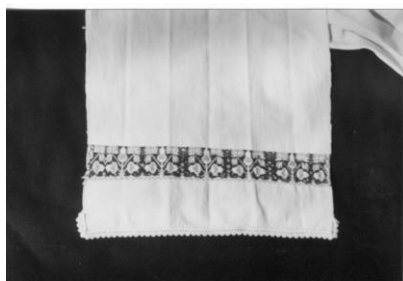
²⁸ Baudrillard szerint mivel a mai ember a boltból vásárolja meg a tárgyait, már nem ismeri azok előállításí technológiáját: „Ma a »vasárnapi autósok« világában élünk, ahogyan G. Friedmann jegyzi meg, az olyan emberek világában, akik soha nem hajoltak autójuk motorja fölé, és akik számára a dolgok működése nem csupán valamilyen funkció, hanem rejtély is.” Baudrillard, J. 1987. 137.

1. kép

2. kép

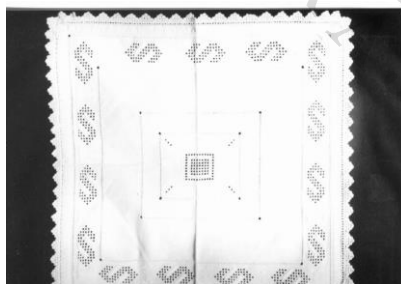
3. kép.

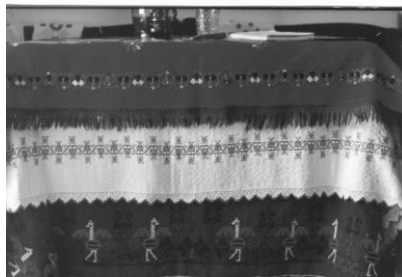
4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

9. kép

10. kép

városra – a válaszütiak főként Kolozsvárra – dolgozni. Ez nagymértékben kihatott az addigi életritmusra, munkamegosztásra, munkavégzésre. Mivel télen is dolgozniuk kellett, felborult a hagyományos munkarend, amely szerint még az asszonyok télen, az üres idő kitöltése céljából szóttek, fontak. Ám a hagyományos női mesterségek eltűnése nemcsak ezzel magyarázható. Városra kerülve az addigi egységes paraszti ízlés és értékrend is megbomlott: fontosabbá vált számukra a városi divat követése, mint a hagyományos tárgyi kultúra. Ugyanakkor gazdasági okokkal is magyarázható ez a változás, hiszen egyszerűbb volt a gyárban kapott fizetésből megvásárolni a sokszor olcsó divatcikkeket, mint fáradtságos fizikai munkával otthon előállítani őket. Végül egy külső okot is megemlítenék: a negyvenes évektől adatközlőim szerint teljesen eltűnt a boltokból a gyapot, az az anyag, ami a házi előállítású textíliák alapanyagaként szolgált addig. Végső soron ez is hozzájárult ahhoz, hogy ma már nagyon ritkán állítják fel a szövőszéket, ám

ha fel is állítják, főként rongyszőnyeget vagy legfeljebb gyapjúlepedőt, ágyszerítőt szőnek.

A vetett ágy az 1950–60-as évektől kezdve egyes esetekben teljesen eltűnt, más esetekben átalakult. Ezt a változást nagymértékben a bútorok modernebb változatainak a megjelenése idézte elő:

(...) Amióta már bejött ez a modern bútor, akko má gátá, má nem még ment az hozzá, vót a rekamír vót a hogymondják, akko má nem ment, na. Van negyven éve.

[S ilyen soknyüstös szőtttest, terítőket, ilyeneket azért még tesznek? Ma még használnak ilyeneket?]

Agnis néni: Má nem csináljuk.

Most má mindenki ráment a perzsáro, aztán a perzsa nem menyen ezekkel... (nevetés)... csak a gyapjú, ahun teszik a kendőket... lehet, hogy vannak falvak, ahol csinálják ezeket, de má... há mi... én hatvanba mentem férjhez... s akko volt kiadva a legelső bútor, az a „munkásbútor”, duplaágy, kicsi asztal, egy toálett, s aztán a hat párnát oda s a paplanyt s az volt, na... az hatvanba volt. (Név nélkül)

Természetesen nem mindenkinek volt lehetősége rögtön új bútort vásárolni, így igyekeztek a meglévőt hozzáigazítani a divathoz. Ennek eredményeképpen alakult ki a vetett ágy egy újabb változata, amelyen már nincsenek kirakva a párnák, hanem le vannak takarva az ágyszerítővel. Ennek az új változatnak a kialakulását egy másik dolog is előidézhette, éspedig az, hogy az új bútoroknak nem mindig volt ágyneműtartója. Míg régen a vetett ágy az ágynemű tárolására is alkalmas volt, az új helyzetben nem volt mit kezdeni vele, ezért az ágyon hagyták, de letakarták.

A vetett ággyal együtt eltűnt a díszített lepedő és a díszített párna is. A modern lakásbelsőbe már nem illett a falra, tányérokra akasztható törülközőkendő sem, így az is eltűnt. A gyári abroszok megjelenésével az abrosz fehér változata is eltűnt, helyét átvette az 1970-es évektől a gépileg hímzett abrosz, de mind a lepedő, mind az abrosz tarka (legtöbbször zöld) változata ma is él.

A rituális funkciójú tárgyak esetében kissé más a helyzet, hiszen itt több régi tárgy még az 1960–1970-es években is használatos volt. Ekkor halt ki az a generáció, amely még megkövetelte hozzátartozóitól, hogy a régi szokás szerint temessék el. Például a

halottas lepedőről úgy szereztem tudomást, hogy egyik adatközlőm mesélte, hogy az édesanyja kívánsága az volt, hogy őt (az 1970-es években) a régi szokás szerint, halottas lepedőkkel feldíszített ravatalról temessék el. Ez esetben a régi tárgyak rituális funkcióban való továbbéléséről beszélhetünk. Ez a jelenség a továbbiak során más tárgyféleségek esetében is többször megjelenik.

A viselet funkciótörténeti vizsgálata

A második nagy tárgye gyüttést az öltözetdarabok alkotják.

A dolgozatnak nem volt célja kimerítő viseletkutatótást végezni, de mivel egy közösség textilhasználatához a lakástextíliákon kívül a viselet is hozzátartozik, ezt a kérdéskört is érinteni fogjuk. Ugyanakkor, mivel kitüntetett célunk a múzeumi tárgyak világának, illetve e világ változásainak a felvázolása, a múzeumi viseletdarabokra is rákérdeztem.

Az alábbi viseletvizsgálat során fontos elkülönítő szempont lesz az, hogy házilag készített, vagy gyári előállítású viseletdarabról van szó. Előrebocsátom, hogy a gyári készítésű ruhadarabokkal csak érintőlegesen foglalkozom, és a hangsúlyt a népi, kézműves darabokra helyezem.

Míg a hagyományos lakástextíliák nagy részét még ma is ismerik, a régi – múzeumban látható viselet – mára teljesen eltűnt, adatközlőim még a saját nagyszüleiket sem látták ilyenben járni, tehát nagyon kevés információjuk van ezekről. A viselet csak érintőleges vizsgálatának az egyik oka tehát az, hogy ez a hagyomány teljesen eltűnt.

Azzal a viselettel, amire még emlékeznek az adatközlők, illetve amelyet az adatközlők nagy része még ma is használ, a szakirodalom igen keveset foglalkozott. Ezt a viseletet ma a parasztasszonyok középgenerációja használja, a fiatalabb generáció ugyanis már a mai, városi ruhákba öltözik. A férfíviselet furcsa módon sokkal inkább átalakult, mára már teljesen eltűnt mindenféle paraszti sajátossága, és teljesen megegyezik a „polgárinak” nevezett viselettel. Darabjai a pantalló, a gyári ing, esetleg a mellény, a kalap.

A továbbiakban érinteni fogjuk ugyan a viseletdarabokat, de a hangsúlyt azokra a tárgyakra helyezzük, amelyek házilag, illetve a parasztasszonyok által kézileg vannak előállítva. Ugyanakkor azoknak a tárgyaknak a vizsgálatára is kitérünk, amelyek, ha ki is veszték a mai viseletből, de funkcióik rekonstruálhatók.

A viselet kutatásakor fontos szempontokat adott Kós Károly a mezőszéki viseletről írott rövid tanulmánya.²⁹ Az általa említett ruhadarabokból ma nagyon kevés él még, illetve azok élnek, amelyeket ő akkor újfajta viseletként írt le: a *fersing*, a *lékri* és/vagy a blúz. Férfiviseletben ma már az sem él, amit a szerző akkor még újként értékelte. Eltűnt már a bricsesz, a Mezőségen *priccses nadrágnak* nevezett darab is.

Amennyiben a régi viselet a múzeumi anyag alapján, illetve az adatközlők emlékei alapján rekonstruálható, az alábbi ruhadarabokat tartalmazta. A női viselet díszes, szőtt anyagból készült, derékban beráncolt *kerekszoknyát*, berakott³⁰, díszített kötényt, kézzel hímzett vászon- vagy gyolcsinget, mellényt vagy szűcs által készített hímzett bőrmellrevalót³¹, *vásári* fejkendőt tartalmazott. Ezen kívül természetesen a viselet részei voltak az alsóruhák is: a mellény, az *ingalj* (pendely), és az alsószoknya. A férfiviseletnek része volt a posztóból készült *priccses nadrág*, a vitézkötéses szőrnadrág, illetve a vászongatya, a kézi hímzésű vászon- vagy gyolcsing, a posztómellény és a posztókalap vagy szalmakalap. Ugyanúgy, mint a női viselet esetében, itt is lehetett téli viselet, amit viszont nem tudunk rekonstruálni.

Ez a viselet mára átalakult. A mai középgeneráció viseletének női: ing helyett blúz, lékri, egyszerű, díszítetlen körszoknya, amely gyári anyagból készül, esetleg kötény, gyári fejkendő, és természetesen, női alsónemű: kombiné, melltartó, női alsó, harisnya. Míg a női viselet tekintetében különbséget lehet tenni a városi és a falusi viselet között, a férfiviseletben szinte semmi eltérés nincs: pantalló,

²⁹ Kós K. 1972. 192–194.

³⁰ A berakott szoknyának a ráncai vízzel rögzítettek, ezért olyanok, mintha levasalták volna őket. Ezzel szemben a lerakott szoknya ráncai csak a derékban simulnak egymás mellé, a szoknya többi részén pedig nem.

³¹ Ilyen bőrmellrevalóval ma is találkozhatunk a mezőszéki Keszűn, ünnepi funkcióban. L. erről még: Kós K. 1979.

gyári polgári ing, kalap, esetleg mellény. Ami különbséget mégis megállapíthatunk a városi és a falusi viselet között az lehet, hogy városon a férfiak ritkábban viselnek kalapot.

A kutatás során a múzeumi anyagra alapoztam, a tárgyakhoz tartozó kontextus érdekelt elsősorban, és nem a mai paraszti textilhasználat egészének a vizsgálatát tűztem ki célul. Ebből kifolyólag csak érintőlegesen foglalkozom bizonyos tárgyakkal, és előnyben részesítek másokat.

A felsorolt régi tárgyak némelyikéről az adatközlőknek semmiféle információja nincs, de előnyös volt a terepmunka abban a tekintetben, hogy ezeken a tárgyakon kívül újakról is sikerült adatokat szerezni. Ilyen például a jegykendő funkcióban használatos egyszerű zsebkendő, vagy a még ma is használatos *kontyolókendő*, ugyanakkor ezek közé az új tárgyak közé tartozik a ma már alig ismert, de nagyon régi tárgytypusunk is, a halottasharisnya.

Az **ingnek**, legyen az akár női, akár férfing, négy funkcióját ismerik. Rituális funkciójában lehet halotting vagy menyasszonyi, vőlegényi ing, de konfirmáló ing is, ünnepi funkciója ettől nem sokban különbözik, esetleg kevésbé díszes, a viselő-hétköznapi ingek pedig teljesen díszítetlenek. Negyedik funkciójuk a mágikus funkció.

Halotting ma már nincs, de emlékeznek arra, hogy volt, sőt egyes adatközlők még a közelmúltban (az 1980-as években) is ebben temették el hozzátartozóikat:

Há volt, akit úgy temettek el a régi embereket, volt akit gatyába s ingbe... temettek el, öregek voltak...

[S az volt, hogy el kellett készíteni a ruhát előre... tehát...]

...há má megvót sok öregnek készen volt a gatyájo, inge amikor meghal, készítették... régen, me volt a nagyapám is, tudom, hogy má készen volt neki gatyájo, inge, hogy a ... úgy temessék el, azt már előre elkészítették.

[S az nem volt kivarrva?]

Nem, itt nálunk nem volt kivarrva, csak rendesen meg volt csinálva. (B. K.)

A *halotting* mellett ismerik a *vőlegényinget* is, amelyet a menyasszony kell megvegyen a vőlegénynek:

[*S az volt, hogy a menyasszony kellett adjon a vőlegénynek inget?*]

Ágnis néni: Itt nálunk nem vót.

...vót olyan... van olyan, aki akart adni, hogy adott inget, van olyan, de ritka eset... ritka eset vót. (B. K.)

[*S a menyasszony nem ad semmit, például az anyósának, vagy másnak?*]

Nem. Esetleg a vőlegénynek szokott venni vagy varrni, vászonbúln inget, de az már rendes ilyen városi. Városi ingek, nem falusi. (K. I.)

Egyes adatközlők már nem emlékeznek erre a szokásra, ám a másik adatközlő szövege a vőlegénying meglétét bizonyítja. Ebből a bizonytalanságból arra következtethetünk, hogy mivel ma már nem élő szokásról van szó, kezd veszíteni fontosságából, kezdik elfelejteni. Formailag semmi specifikuma nincs ezeknek a tárgyaknak, illetve nem emlékeznek rá, ami érdekes, az a hozzájuk kapcsolódó tudás. Az emberek készülődtek a halálra, előre elkészítettek ruháikat, tudatában voltak annak, hogy előbb-utóbb be fog következni. A többi rituális tárgy, például a halottas lepedő, vagy a halottas törülköző ki volt díszítve, ezért eléggé furcsának tűnik az, hogy a halottingen nem volt dísz. Ugyanakkor például a feketelaki halottingek ki voltak díszítve. Ez a díszítetlenség azzal is magyarázható, hogy Válaszútról sokkal hamarabb tűnt el az ing, mint Feketelakról, ahol még ma is találunk a faluban ilyen ingeket. Általában egy-egy díszes textil teljes eltűnését a dísz eltűnése előzi meg, így lehet, hogy adatközlőim emlékezetében már csak ez az utolsó változat él.

Az ingeket mágikus célokra is használták: Feketelakon gyakorlott szokás az, hogy a lány szerelmi varázslás céljából a nézőnővel olvastat a legény ingére, abban a hitben, hogy ezáltal megköti a legényt is. Ugyanakkor élt egy másik szokás is Feketelakon:

Úgy jutott hozzá, hogy a fiú ne is tudja, elvitte, s visszavitte, hogy járjon vele. Vagy hogyha örökre magához akarta kötni, nem tudom, hogy mikor... amikor valaki meg volt halva, akkor becsomagolt oda valami darabot az ő holmijából, s eltemették a halot-

tal, azt mondták, hogy az el volt temetve, meg volt csinálva, s a csinálmányt eltemették, nem lehet többet visszacsinálni. Mít tudom én, Melinda, ezeket csak a bábák tudták. (M. E.)

Válaszúton is ismerik ezt a szokást, ám tagadják azt, hogy a faluban bárki is ilyesmivel foglalkozna:

[A nézőnőhöz inget nem vittek? Hogy arra olvasson, s azzal kössék magukhoz a legényt?]

Hát vótak itt falukan...

Ánis néni: ...falukan vótak...

...vótak falukan, aztán aki hallott ...ment, hogy az jósoljan nekie valamit, hogy mondjam, de itt nem igen jártok a magyarak. (B. K.)

Azért nem tartom elképzelhetetlennek ennek a szerelmi varázslásnak a válaszúti meglétét, mert szerte a Mezőségen még az emberek ma is járnak jósolni, kötni, oldani, a különbség csak annyi, hogy míg régen a nézőnőhöz jártak, ma a román papot látogatják.³²

Az ing nemcsak rituális és mágikus funkcióban élt, hanem ünnepi és viselő funkcióban is, de erre ma már egyáltalán nem emlékeznek. Az egyik adatközlő bevallása szerint már a nagyapja sem járt ilyen ingben.

A vőlegényinghez kötődő szokás ma is él: a menyasszony ma is megvásárolja a vőlegénynek a fehér inget, ezzel azonban ennek az ingnek a lényegisége tűnik el. Régen a menyasszony maga varrta a vőlegényinget, és azért ajándékozta a vőlegénynek, hogy ezzel saját magát, saját ügyességét, tehetségét – saját keze munkáját ajánlhassa fel jövődóbeli férjének. A mai változat üres forma, el-tűnt a szimbolikus tartalom.³³

A halotting mellett a másik rituális temetési tárgy a halottas **gatyá:**

³² Ilyen látó pap ma a Mezőségen a boncnyíresi (Bont) román pap.

³³ Baudrillard így ír a tárgyakról: „a tárgyaknak (...) gyakorlati funkciójukon kívül egy alapvető formaadó, tartalmazó funkciójuk is van, amely a képzelet világához tartozik. (...) Ilyeténképpen egy egész világnézet visszatükrözőivé válnak, amelyben minden egyes lényt mint egy-egy »interioritás-edényt«, a viszonyokat pedig mint szubsztanciák transzcendentális kölcsönviszonyait kell felfognunk.” (Baudrillard, J. 1987. 31–32.)

Igen... és a régi öregeknek megvót a bő gatyájuk, a fehér bő gatyájuk, a fehér ing és avval temették el.

[És az ki volt varrva, vagy nem?]

Nem volt.

Ágnis néni: A bő gatya? Rojt vót alól.

Rojt, igen, olyan izé... olyan prémje vót, úgy mondják...

Ágnis néni: Olyan körbe, igen.

Az alján.

Ágnis néni: Körbe vót rávarrva.

Nem vót megrojtözva, hanem mint miko kihúzzák a szalokat, és itt aztán azszúrral meg van varrva... úgy vót. Nem vót úgy hogy rojt legyen.

Ágnis néni: Vót rojtja...

A nagyapáménak nem vót...

Ágnis néni: Izének... nénikának az apjánok, János bácsinak ott vót, ott hatta, elhoztam onnat.

A rojtot elhoztad?

Ágnis néni: Elhoztam. (B. K., B. Á.)

Láthatjuk, hogy a halottas gatya a mai adatközlők emlékeiben ingadózó, ami a formai jegyeit illet. Mindenesetre e tekintetben tudunk kategorikus választ találni. Kós Károly a már előbb említett munkájában említést tesz a gatyáról, és az ő adatai szerint a mező-ségi gatyának volt rojtja: „A férfiak hagyományos öltözetének fő darabja a kender-, illetve gyapotvászon ing, ennek félrövid derekát hátul szabadon, elől meg a szárközepig érő, alul rojtos, három-négy szél bőségű vászongatyába tűrik.”³⁴

Az első dolog, amit még meg kell jegyeznünk a halottas gatya esetében az az, hogy újnak kellett lennie. Ez nagyon fontos volt mind Válaszúton, mind Feketelakon, s ennek a fontosságát bizonyítja az is, hogy jó előre elkészítették maguknak. Olyan gatyának és olyan ingnek kellett lennie a halottas ruhának, amibe még soha nem volt beöltözve senki. Válaszúton nem tudják már azt, hogy a halottas ruhának miért kellett újnak lennie, de Feketelakon még igen:

³⁴ Kós K. 1972. 192.

[Milyen volt ez a gatyá?]

Mindenkinek volt elkészítve, hogy avval nem volt felötözve egyszer se, az el volt téve...

[Mért mondták, hogy új kell legyen?]

Hát, akkor mit tudom én, a halottat meg szokták mosni, hogy teljesen tisztán, s újan, nem az itteni elmocskolt szennyel menjen a túlvilágra, hanem tisztába. (M. E.)

A tárgy itt is többet jelent, mint amit egyszerű tárgyi mivoltában jelenthetne: a tárgyat használók világképére mutat rá. A halottat fel kell készíteni a túlvilági útra, és ennek a felkészítésnek az egyik velejárója a rituális megtisztítás: lemosásuk róla az evilágit, és tisztába öltöztetve felkészítik a másik, új világra. Úgy, ahogyan Mezőségen a templomba menést is megelőzi az a tisztálkodás, amelynek nemcsak gyakorlati, hanem véleményem szerint hasonló rituális funkciója van/volt, a halott testet is rituálisan megtisztítják. Ehhez a megtisztításhoz hozzátartozik az új ruha is, ami jelzi a küszöböt, új mivoltában jelzi azt, hogy valami új következik. Ennek a valószínűségét más szokáscelemek is bizonyítják. Majdnem minden átmeneti rítus során fontos az új ruha, kezdve az újszülött ruháitól, a konfirmáló ruhán és az esküvői ruhán át, a halottas ruháig.

Mára a halottas gatyá teljesen eltűnt a használatból, de a nagyon öregek emlékeznek még arra, hogy a nagyapjuk, dédapjuk ilyenben járt.³⁵ Érdekes jelenség az, hogy az öregek még akkor is halottas gatyában temetkeztek, amikor ez a ruhadarab már ki volt veszve a mindennapi viseletből. Ez a tény azt bizonyítja, hogy általában a régi tárgyak kerülnek rituális funkcióba. A régi tárgyakról mi már csak így, a rítusok segítségével szerezhetünk tudomást. Ugyanez a helyzet a halottasharisnyával is, amint majd a későbbiekben meglátjuk.

A gatyá természetesen nemcsak rituális funkcióban, hanem viselő funkcióban is élt, valamikor nagyon régen, de erről az adatközlőknek ma már csak nagyon halvány emlékeik vannak. Mindenesetre, Kós Károly a már előbb jelzett tanulmányában ezt is említi³⁶.

³⁵ Feketelakról sokkal később tűnt el.

³⁶ Kós: 1972. 192–194.

Mágikus funkcióját is említik, ám ez esetben valószínűbbnek tartom, hogy férfigatyá alatt a ma is használatos férfi alsónadrágot értik:

[S olyan nem volt, hogy ha a lányok azt akarták, hogy egy fiú udvaroljon nekik, hogy...]

Akko éjszaka lefeküdt, is tett égy gatyát, férfigatyát a feje alá, hogy kivel álmodik, az lesz az ura. (Név nélkül)

Valószínűnek találom, hogy ez a gesztus valamilyen szinten a szexualitással van összefüggésben, hiszen ez a jóslási módszer³⁷a párkapcsolatokra vonatkozik. A gatyá ezúttal a jóslás sikeréhez szükséges férfiúi princípium szimbóluma.

Harmadik tárgyként a **fejkendőt** vizsgálom, aminek ugyan-csak több funkciója ismeretes. Viselő és ünnepi funkciója mellett rituális szerepben is használják. A rituális jellegű fejkendő egyik változata az a kendő, amit a lány a legénytől kap a jegyesség alkalmával:

[S nem adtak ajándékba esküvőn egymásnak valamit?]

Ágnis néni: A menyasszonynak vittek ajándékot.

A menyasszony amikor izé... eljegyzés vót... akko adott egy fejkendőt... a vőlegény a menyasszonynak ... vagy a menyasszony adta a vőlegénynek... a menyasszony égy zsebkendőt. Ez vót a cseréjük köztük. (B. K.)

A lány ezt a kendőt nem kötötte fel az esküvő utánig. Fekete-lakon kissé másként élt ez a szokás: a lányt azzal a kendővel kontyolták föl, amit jegyességkor kapott a vőlegénytől, és utána is sok ideig azt kötötte föl ünneplő kendőként.

Válaszúton az asszonysorba kerülést a *kontyolókendő* jelezte:

Aranka néni: Miko felkontyolták a menyasszonyt. A násznagyasszony...

Igen kendőt... fejkendőt.

[Rendes fejkendőt ad neki a násznagyasszony?]

³⁷ Keszeg ezt a módszert az analógián alapuló jóslások körében tárgyalja. Ezt a jóslást ugyan nem említi, de rokon a gombóc főzéssel, illetve a börtöléssel történő jóslással. „A cselekvésekben használatos tárgyak erős szimbolikus töltetűek. Végeredményben épp ez a szimbolika az, amely a világképbe ágyazza az eljárásokat. A tárgyak, anyagi voltukon túl, a világ egységét idézik meg.” (Keszeg V. 1997. 65.)

Rendes fejkendőt, selymet. Igaza van. (K. I.)

[S volt olyan, hogy aztán azzal kontyolták fel?]

Ágnis néni: A kontyolókendőt a násznagyasszony kellett adja. [Igen?]

A násznagyasszony vette a kontyolókendőt. (B. Á.)

Itt is szimbólumértékű cselekvésekkel találkozunk. Nem véletlen, hogy a menyasszony az asszonyi státus jelét, a kendőt, a násznagyasszonytól kapja, hiszen az esküvői rítusban ő az a személy, aki a menyasszonyt beavatja új szerepébe. A tárgy ebben az esetben is túlmutat önmagán és valami többnek a jelölője: annak, hogy a lány státust váltott, asszony lett.

Az esküvői rítus során a kendő más szerepben is megjelenik: ilyen fejkendőkkel díszítkeznek a vőfélyek: két kendőt kötnek át a felsőtestükön, egyiket egyik vállukon kötik meg, a másikat a másik vállukon, keresztben. Adatközlőim szerint az is fontos, hogy ezek a kendők nem egyszerűek, hanem színesek, pirosak, fehérek vagy babosak legyenek.

Igen, és a vőfiek tettek piros kendőt, és fehéret. Ötöztették fel. Keresztbe, egyiket tették erre, a másikat tették erre, s akkor... babost vagy...

[De azok nem szőttesek voltak.]

Nem, vásári dolgok. (K. I.)

A rituális funkció mellett természetesen a kendőnek élt mind viselő, mind ünnepi funkciója. A mindennapi viselő fejkendő egyszerűbb és olcsóbb anyagból készül máig is, az ünneplő pedig nemesebb anyagból.

A **zsebkendő** is, akárcsak a fejkendő, jegyajándék, az az ajándék, amit a vőlegény kap a menyasszonytól a fejkendőért cserében. Más vidékeken ezt a kendőt a legény a ruháján látható helyen hordja, jelezve ezáltal saját státusát: még nem nős, de jegyes, van már választottja. Válaszúton mindez már elhalványult mára, arra is csak alig emlékeznek, hogy volt ilyen kendő. Ma már nincsen jegyajándék, mert az eljegyzés rítusának is csökkent a fontossága: általában az esküvő előtt egy-két hónappal tartják meg, és szinte semmi súlya nincsen, ez is csak egy örökölt forma.

A szakirodalom a kapcafélék között tárgyalja a **halottas puha lábbelit**.³⁸ Amint már az előbb is láttuk, a halottas gatyá, illetve a halottas ing kapcsán itt is egy régies formának rituális funkcióban való továbbéltetéséről van szó:

(...) és nem cipőt húztak a lábárho, hanem... (nevetés), vót izé... fehér vászon... vót így ni, égy ilyen papucs...

Agnis néni: ... olyant varrtak a lábárho...

Varrtak.

[Tényleg?]

Igen, igen, azt húzták a lábárho, s itt megkötötték. (B. Á.)

Mára a halottas harisnya is eltűnt, egyáltalán nem használják, még csak rituális funkcióban sem.

Alsónemű hiányában a régi viselet szerves kiegészítője volt az **ingalj**, vagy a pendely. Adatközlőim csak viselő funkcióját említik, de rituális funkcióban is élt nemcsak Válaszúton, hanem szerte a Mezőségen. A pendely ebben az esetben ugyanolyan szimboliztikus értékkel bír, mint a gatyával való jóslás esetében a férfialsó, vagy az ing akkor, amikor olvastatnak rá. Szerelmi varázslással a lányok úgy próbálták magukhoz csalni a fiúkat, hogy levetették a pendelyüket, kifordították, és elkezdték a kerítéshez verni.³⁹ E cselekvés során is a pendely szimboliztikus jellegű tárgy: a női princípium szimbóluma. Adatok hiányában csak találgathatjuk a választ arra, hogy miért kell kifordítani a pendelyt. Egy másik mezősi (feketelaki) hiedelem szerint, ha a tehennek *elveszik a tejét* vagy valakitől ellopnak valamit és az illető sejtí, hogy ki volt a tettes, meg kell szereznie annak a bundáját, akire gyanakszik, és addig kell ütnie egy bottal, amíg az illető oda nem megy. A hiedelem szerint az, akinek a bundáját ütí, érzi a csapásokat, és azért fog megjelenni. Ugyanakkor ígészés ellen az emberek ki szokták fordí-

³⁸ Flórián Mária elkülönít puha lábbeliket és kemény lábbeliket. A puha lábbelik között a kötött harisnya rokonaként említí a kapcaféléket, amelyek középkori eredetűek, és amelyek három változatát említí: a szabott kapcát, a nemezkapcát és a török idők bőrcapáját. A választúti halottas harisnya a szabott kapcák körébe tartozik. Említí még, hogy rituális funkcióban ma is lehet találni ilyen tárgyakat: aratáskor húznak ílyet az emberek, illetve halotti ruhaként. Flórián M. 1997. 684–685.

³⁹ A pendelyüket levetették, s verték a kerítést a ... fonákul a pendellyel. (Kallós Zoltán szóbeli közlése.)

tani a ruhadarabjaikat. Válaszúton mesélték, hogy a konfirmálás napján a konfirmandus lányoknak általában fordítva adják föl az alsóneműjüket, azért, hogy ne igézzé meg őket senki. Ugyanezt tesszik a menyasszonnyal is.

Ezek az adatok mind arra utalnak, hogy a kifordítás által lehet kapcsolatot teremteni a mi világunkhoz képest fordított világgal (a lefordított világgal), azzal, amelyben nem ugyanazok a törvények uralkodnak, mint a mi világunkban.

Ez esetben nem célunk alapos hiedelemkutatást végezni, ám annyit megállapíthatunk, hogy a pendely az említett szokáscelegményben a női princípium szimbóluma. Ezzel a példával is alátámaszthatjuk azt a már előbb is említett gondolatot, hogy a tárgy sohasem önmagáért van, hanem nagyon sok esetben a gyakorlati funkcióján kívül képes túlmutatni önmagán, képes rámutatni nemcsak az adott közösség esztétikai érzékére, hanem egész gondolkodásmódjára, világgképére.

Az ingalj mellett, amely csak az alsótestet védte, használtak **mellényt**⁴⁰ is, amely – amint a neve is jelzi – a melltartó elődje. Ezt a mellényt nem az ing fölött viselték (volt olyan is, de azt *felsőmellénynek* nevezték), hanem az ing alatt:

(...) tizennégy éves vótam, mikor konfirmáltom...és fehér vászon mellényt csináltok, nem melltartót...

Agnis néni: Régebb nem vót melltartó...

Fehér vászony mell... lájbi vót, azt vettük, hogy az tartotta a mejjünket. (B. Á.)

A mellényt csak viselő funkcióban használták, elsődleges szerepe a gyakorlati szerep.

A fent említett mellény és az *ingalj* (pendely) származéka a **gyolcskombiné**⁴¹, aminek a kialakulását a gyári kombiné megjelenése idézte elő. Azért térünk ki itt erre a tárgy típusra is, mert ez még mindig a házilag előállított tárgyak körébe tartozik. Akárcsak a *mellény* esetében itt is csak gyakorlati, viselő funkcióról beszélhetünk.

Agnis néni: Nekünk má kombinénk vót, gyolcsból csináltuk, de pánttol. (B. Á.)

⁴⁰ Kós K. 1972. 193.

⁴¹ Kós K. 1972. 193.

A fent tárgyalt viseletdarabok nagy része a régi viselet ruhái közé tartozik. Ezeken kívül természetesen a régi viselet más tárgyakat is tartalmazott, de ezek mára már teljesen eltűntek, az adatközlőknek kevés információjuk van róluk, ezért most részletesebben nem is térünk ki a vizsgálatukra.

Ami viszont még fontos, az a mai viselet. A régi viseletből csak a fejkendőt találjuk meg, a többi ruhadarab vagy átalakult, vagy kiveszett.

Az ing **lékrivé**⁴² alakult, ami többnyire gyári anyagból, falusi varrónők által készül. A lékri elől gombolós, szűk, karcsúsított női blúz, amin ma már semmi dísz (kézi hímzés) nincsen. Ujja szűk, kézelős, vállban ráncolt. Funkciói ma már csak a hétköznapi és az ünnepi funkciókra korlátozódnak.

Kissé a régi **szoknya** is átalakult, más, gyári anyagból készül, és nincsen dísz rajta. Szabása a régi, kerekszoknya szabást őrzi, és ma is ráncos vagy rakott. A régihez⁴³ viszonyítva még annyi a változás, hogy kevesebb szélből készül, tehát nem annyira bő, így a rakások is ritkábbak. A mai szoknyát ünnepi és viselő funkcióban használják. Az ünnepi szoknya általában nemesebb, drágább anyagból, a viselő szoknya pedig gyengébb, olcsóbb anyagból készül. Ennek a szoknyának a neve *fersing*, és megkülönböztetik a régi szoknyától.⁴⁴

A mai viseletben a **kötény** egyre ritkább. Ha van, akkor a szoknyához hasonló minőségű, és hasonló anyagból készül, annyi eltéréssel, hogy kissé világosabb a szoknyánál, és ezen sincsen már dísz. Színe általában sötét: barna, sötétkék, sötétzöld. A régi köténytől abban is eltér, hogy nincsen berakva, hanem egyszerűen be van ráncolva. Akárcsak a szoknyának, ma viselő és ünnepi funkciója él.

⁴² Kós K. 1972. 193.

⁴³ Itt jegyezném meg azt, hogy Kós Károly a mai szoknya elődjének az „empire-os lájbis fersinget” tartja, aminek válaszüti, vagy feketelaki meglétére az itteni kutatás alapján nincsenek adataink, nem emlékeznek rá.

⁴⁴ Lehetségesnek találok azt az elképzelést, hogy a régi szoknyának más neve volt.

A férfiviseletet illetően, mint már említettem, semmi eltérés nincs a mai városi viselethez képest, tehát valójában ma már nem is beszélhetünk férfi parasztviseletről.

Befejezésként nézzünk néhány viselettörténeti adatot.

Először is lássuk, mire cserélődtek ki a régi viseletdarabok:

Régi ruhadarabok	Új ruhadarabok
férfiing	polgári ing
férfigatya	pantalló
posztó	–
priccses nadrág	–
posztómellény	– (esetleg öltönymellény)
mellrevaló	–
kalap	kalap
női ing	lékri
szoknya	fersing
kötény	kötény
mellrevaló	–
kendő	kendő

Ezek a ruhadarabok természetesen nem egy időben tűntek el, illetve jelentek meg. Tekintsük át ezeket az évszámokat is:

Ruhadarab	Megjelent	Eltűnt
férfiing	–	1920–1930
férfigatya	–	1920–1930
priccses nadrág	1930–1940	1970-es években
posztónadrág	–	1920–1930
mellrevaló	–	1920–1930
kalap	–	ma is
gyári ing	1940–1945	ma is
pantalló	1940–1945	ma is
női ing	–	1920–1930
szoknya	–	1920–1930
kötény	–	ma is
mellrevaló	–	1920–1930
mellény (alsó)	–	1960-as években

Ruhadarab	Megjelent	Eltűnt
ingalj	–	1960-as években
kendő	–	ma is
lékri	1930-as években	ma is
fersing	1930-as években	ma is
gyolcskombiné	1950-es években	1970-es években

A fenti táblázatokból kitetszik, hogy több viselettörténeti változás is volt abban a periódusban, amelyre az adatközlők még emlékeznek. Először is, az 1920–1930-as években szinte teljesen átalakult a hagyományos viselet. eltűnt az egyik legjellemzőbb választúti ruhadarab, a hímezett bőrmellrevaló, de eltűnt a hagyományos, hímezett paraszting is. A női viselet ekkor alakult olyanná, amelyet a mai középkorú réteg is visel: megjelent a lékri, a fersing (egyszerű, díszítetlen körszoknya). A férfiviseletnek egy olyan változata alakult ki, amivel ma már csak nagyon ritkán találkozunk. Ugyancsak a régi viseletnek az eltűnése után jelent meg a *priccses nadrág*, de ez csak a hetvenes évekig volt használatban, amiután felváltotta a polgári jellegű férfiöltözet: a pantalló, a tarka ing, esetleg az öltönymellény és a kalap, valamint a házilag kötött szvetter.

Ezek a változások nagymértékben a társadalmi változásoknak tudhatók be. Válaszút közel volt Kolozsvárhoz, így már az 1920–1930-as években több fiatal járt be városra, szolgálni. Később az iparosodással a választútiak nemcsak szolgálni jártak, hanem gyári munkásnak is elszegődtek. Sok nő is munkát vállalt ekkor: adatközlőim legtöbbször kolozsvári gyárakba járt be dolgozni, de az ingázási lehetőségek meglétének köszönhetően valamennyire megőrizték falusi életmódjukat.

*

Amint e bemutatás során többször is láttuk, a tárgyakat nem lehet elszakítani szerves környezetüktől, hiszen legtöbbször nem csak önmagukat jelentik, nem pusztán esztétikai értékkel rendelkeznek. A terepmunkának köszönhetően rengeteg más dolgot is megtudtunk a tárgyakat használó közösségről, ennek gondolkodásmódjáról, világképéről, szokáskultúrájáról, társadalomszerkezetéről.

A funkciók kapcsán kínálkozik néhány következtetés: a fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a funkció eltűnése általában a tárgy eltűnését eredményezi. A funkció befolyásolja a tárgy milyenségét: a viseletes, hétköznapi tárgyakon általában nincsen díszítés, de annál inkább az ünnepi, rituális, mágikus funkcióban levő tárgyakon. A régi tárgyak általában megőrződnek rituális funkcióban úgy, ahogy ezt a halottas lábbeli esetében láttuk, de ez már nem érvényes a régi díszítés-technikákra. A funkció és a díszítmény, mint láttuk, szoros kapcsolatban volt egymással, mára azonban a szimbolikus jelentések elhalványulása miatt e kapcsolat megszűnt.

A tárgyak metamorfózisával kapcsolatban történetileg is érzékelítettük a változásokat: láttuk, hogyan hatnak a ki a különböző társadalmi változások a tárgyak életére, és hogyan alakulnak a különböző *éltetési lehetőségek*. A mai ember számára rendkívül sok tanulságot szolgáltathatnak a fenti adatok. Láttuk, hogy a „hagyományos” világban az ember és tárgy viszonya egészen másként alakult, mint manapság. A mai ember már nem úgy viszonyul tárgyaihoz, mint a paraszti kultúrában. „Anyag és forma végérvényesen eltűnik, helyüket a funkciók rendkívül szabad játéka veszi át. A tárgyakat már nem ruházzák föl »lélekkel«, de a tárgyak sem ruháznak fel minket szimbolikus jelenlétükkel: a viszony tárgyvá válik, az elrendezés és a játék kapcsolatára egyszerűsödik.”⁴⁵

Irodalom

BAUDRILLARD, Jean

1987 *A tárgyak rendszere*. Budapest

FÉL Edit–HOFER Tamás–K. CSILLÉRY Klára

1969 *A magyar népművészet*. Budapest

FLÓRIÁN Mária

1997 Lábbelik. In: *Magyar Néprajz*. IV. Budapest. 683–693.

HAÁZ Ferenc–PALOTAY Gertrúd–SZABÓ T. Attila

1940 A Magyar Néprajzi Múzeum erdélyi vászonhímzés anyaga. *Néprajzi Értesítő* XXXII. 396–417.

HOFER Tamás – FÉL Edit

1981 *Magyar népművészet*. Budapest

⁴⁵ Baudrillard, J. 1987. 24.

HOPPÁL Mihály (szerk.)

1980 *Etno-art és (nép)művészet szemiotika*. Budapest

KESZEG Vilmos

1997 *Jóslások a Mezőségen*. Sepsiszentgyörgy

1999 *Mezőségi hiedelmek*. Marosvásárhely

dr. KÓS Károly

1972 Ismeretlen magyar népviseletekről. In: Uó: *Népélet és néphagyomány*. Bukarest. 191–208.

1979 Mezőségi adatok a népi szücsmesterséghez. In: Uó: *Eszköz, munka, néphagyomány. Dolgozatok a munka néprajza köréből*. Bukarest. 332–365.

dr. KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–dr. NAGY Jenő

1972 *Kászoni székely népművészet*. Bukarest

1974 *Szilágysági magyar népművészet*. Bukarest

1978 *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*. Bukarest

1981 *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest

MIKLÓS Pál

1977 A szép tárgy jelentései. *Ethnographia* LXXXVIII. 1. 98–101.

PALOTAY Gertrúd–SZABÓT. Attila

1941 Ismeretlenebb erdélyi magyar hímzéstípusok. *Néprajzi Értesítő* XXXIII. 1–35.

1943 *Mezőségi magyar hímzések*. Kolozsvár

SZENTIMREI Judit

1982 *Széki iratosok*. Bukarest

Demeter Éva

Párhuzamok a tojásornamentika értelmezéséhez

A népi kultúra tárgyi anyagának gyűjtésében, feldolgozásában a díszített tárgyak a fókuszpontban vannak. A díszítmények stílusa, szerkezete mellett a motívumok mágikus-szimbolikus jelentése foglalkoztatja leginkább a kutatókat. Nehezebb a helyzete annak a kutatónak, aki az ún. rövid életre szánt tárgyak csoportját vizsgálja, hiszen csak szórványosan kerültek elő régészeti leletek, a levéltári adatok felbukkanása esetleges, kevés az írott forrás.¹ Ebbe a tárgycsoportba tartoznak a húsvéti hímes tojások is. A magyar népi kultúrában a húsvéti tojást szerelmi ajándéktárgyként használják leginkább, a magyarlakta területek szélein a keresztszülők a keresztyermeküknek adták a keresztségre emlékeztető jelként, és szintén a széleken – bár nem azonosak az előfordulási pontok – a hímes tojás az azonos nemű fiatalok barátságkötését megpecsételő csereajándék volt. A tojástáncnak, tojásgurításnak, tojásfának a gyökerei Nyugat-Európába nyúlnak vissza, míg halotti ételáldozatként a tojás napjainkig a keleti kereszténység körében használatos. A húsvéti tojás díszítményeinek értelmezéséhez nagymértékben hozzájárultak a világ teremtéséről és a hőeszokról szóló mítoszok.² Egy lehetséges módszer olyan tárgycsoportok keresése, amelyek ugyanabban a kontextusban fordulnak elő, hasonló vagy azonos funkciót töltöttek be, ennek következtében alkalmasak a hímes tojásokkal való párhuzamba állításra. Györgyi Erzsébet a tojásnak a halottkultuszban betöltött funkciójából kiindulva fejtette meg a kéz különböző formájú ábrázolásainak a jelentését: óvó-védő szerepe volt mind a halottra, mind az élőkre nézve.³ A motívum értelmezéséhez az amulettek között talált párhuzamokat. E tanulmány célja azoknak a tárgy típusoknak a megjelölése, amelyeknek

¹ Hofer T.–Fél E. 1994. 18.

² Newall, V. 1971. 1–44.

³ Györgyi E. 1974. 64.

az előfordulása, szerepköre alkalmassá teszi őket a húsvéti tojással való összevetésre, és a formájuk, ornamentikájuk elősegítheti a motívumok mágikus jelentésének megfejtését. Gazda Klára a népművészetkutatás feladatainak kijelölése során felhívja a figyelmet arra, hogy a mikrostrukturális szintű vizsgálatnak ki kell terjednie a rituális tárgyhasználat aprólékos leírására. A díszítmények esetében szükségesnek tartja a motívumoknak és mintakompozícióknak a népi díszítőművészet egészébe helyezve, illetve a lehetőség függvényében az egész néprajz összefüggéseiben történő vizsgálatát.⁴

A számos szokás közül, amelyekben a hímes tojás jelentős szerepet tölt be, a halottkultuszhoz fűződőket vettem számba és kerestem olyan közös elemeket, amelyek alapján felállítható a párhuzam. A néprajz teljes köréhez képest ezt a szűkítést több okból is szükségesnek tartottam. Elsősorban azért, mert a legjelentősebb eredményt a tojásornamentika értelmezésében Györgyi Erzsébet ezen az úton érte el. Továbbá korábbi tanulmányomban azt igyekeztem bizonyítani, hogy a tojás funkcióbővülés eredményeként vált szerelmi ajándéktárggyá, ezen belül is a családi, műrokonsági és barátságon alapuló kapcsolatok tojásajándékozási szokásaihoz képest is másodlagos lehetett a húsvéti ünnepkörben a választott legénynek ajándékozott tojás.⁵ Természetesen a szerelmi szimbolika motívumai átterjedtek a hímes tojásokra is. Továbbá megjelenik rajtuk a keresztény szimbolika is. A keresztény jelképeket az elnevezések alapján Gazda Klára kategorizálja, kitérve a keresztény vallási gondolkodási rendszer kapcsolódó tételeire.⁶ Véleményem szerint az elnevezések alapján ide sorolható motívumok egy része (pl. veszett út) inkább keresztény szimbolikával átértelmezett pogány jelkép.⁷

⁴ Gazda K. 2001b. 95., 102.

⁵ Demeter É. 2004. 228–251.

⁶ Gazda K. 2000. 100–142.

⁷ Uo. 100. A szerző a cím végére tett kérdőjellel érzékelteti a téma problematikáját. Korábbi tanulmányában, *A népi ornamentika terminológiájának állapotokkal kapcsolatos rétegében* írja viszont, hogy az eredetileg pogány szimbólumok a kereszténység hatására kezdtek átértelmeződni. Gazda K. 1998. 87.

A halottkultusz tárgykörének vizsgálatát mind a magyar, mind a szomszédos népek (elsősorban románok, továbbá szlávok) kultúrájára kiterjesztettem.⁸ A magyar néprajzi kutatások a halálhoz kapcsolódó szokásokat elsősorban a világképre és a társadalmi vonatkozásokra koncentrálván értelmezték.⁹ Bár a rituális tárgyakról, valamint az alamizsnát képező tárgyakról is szó esik, ezen tárgyak ornamentikájának vizsgálatáig a szerzők nem jutnak el. Ennek oka talán a kultúrának az anyagi, szellemi és társadalmi kategóriákra bontásában keresendő. Niedermüller Péter kritizálta meg a néprajztudomány azon sajátosságát, hogy a kultúra funkcionálisan összetartozó szintjeit a gyakorlatban strukturálisan szétkapcsolja, és a kulturális jelenségeket elhatárolva anyagi, szellemi és társadalmi fogalmakkal kategorizálja, ugyanakkor a paradigmaváltás szükségességére hívta fel a figyelmet.¹⁰ Mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy azok a kutatók tértek ki a szokások és a társadalmi vonatkozások mélyreható vizsgálatára, akik a tárgyak felől közelítettek a népi kultúra feltárásához.¹¹

A húsvéti tojás halottkultuszban betöltött funkciójának vizsgálata során az etnikai vonatkozás helyett a vallási kérdést részesítjük előnyben. A halottkultusz a magyarságnál mindszentek napján csúcsoad, sok esetben ez a sírok rendbetételében és a sírnál gyűjtött gyertyagyűjtásban merül ki. A halotttetés (a sírra tett étel vagy a szegények etetése) az év nagy ünnepein karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor is csak szórványosan előforduló jelenség.¹² Az emléktorok tartása nem jellemző a magyarságra, de a 17. században Alvinczi Péter ördögi találmányként ítélte el. A gyászmisék és a megemlékezések feltehetően az emléktorokkal lehetnek kapcsolatban.¹³ Ennek oka a vallásban keresendő, hiszen a magyar kultúrkörben élő görögkeleti vagy görög katolikus csoportok továbbra is gyakorolják a vallásuk által szentesített halotti megemlékezéseket.

⁸ Gazda Klára szintén felhasználta a román és a rutén népművészetre és folklórra vonatkozó adatokat. Gazda K. 2000. 102.

⁹ Csupán néhány példát említve: K. Kovács L. 1944, Kunt E. 1987, Balázs L. 1995, Virt I. 2001.

¹⁰ Niedermüller P. 1992. 354.

¹¹ I. Kresz M. 1971, Csupor I. 1992, Gazda K. 2001a.

¹² *Magyar néprajzi atlasz* IX. 596., 598.

¹³ Károly S. L. 1979. 443.

1. kép. A szentelésre terített húsvéti asztal a gorzafalvi ortodox templomban. Fotó: Papucs András

2. kép. A sír mellé helyezik a szentelményeket.
Fotó: Demeter Éva

3. kép. Színes tojások, bor, papírba csomagolt kalács, égő gyertyák a síron. Fotó: Demeter Éva

4. kép. Pománába adják a hímes tojást. Fotó: Papucs András

5. kép. A szentelt ételek: kalács, pászka, tojások, bor. Fotó: Papucs András

6–7. kép. Írott tojások Kásinból. Fotó: Demeter Éva

8. kép. Koldusláb. Fotó: Demeter Éva

(A fotók – a 8. kivételével – 2004. április 13-án készültek Gorzafalván, az ortodox templomban és temetőben.)

A bizánci kereszténység a vallásgyakorlatba a tiltás helyett beépítette a festett tojást, az új élet pogány jelképét, krisztianizálta azt, a feltámadás és az örök élet keresztény fogalmaira terjesztve ki a

szimbólum tartományát.¹⁴ A halotttetés gyakorlatát liturgikus keretbe emelte, ugyanezt tette a fehér és a fekete mágiával is. A görög katolikusság a katolikus eszméket vallja, de a szertartások rendjét illetően a bizánci kereszténységet követi, és gyakorolja a fent említett szertartásokat. A római katolikusok is több, a húsvéti tojáshoz kapcsolódó szokást gyakorolnak. A pogány elemeket leg-sikeresebben a protestánsok irtották ki. Ezt bizonyítják mind napjaink szokásai, mind a néprajzi szakirodalom és a történeti adatok.

A görögkeleteli vallásúak körében húsvét az egyike a halottkultusszal ötvöződő naptári ünnepeknek. A húsvéti ünnepkörben napjainkban is megfigyelhető a festett tojás szerepe a halottkultuszban. 2004. április 13-án, húsvét harmadnapján dokumentáltuk a halottak húsvétjának szokását.¹⁵ Esős idő lévén, a templomban erre a célra felállított asztalokra helyezték a szentelésre szánt dolgokat: a pászkát és a kalácsot, amelyekbe égő gyertyákat szúrtak, a bort, kosárában a húsvéti tojásokat (1. kép). A pap borral szentelte meg ezeket, miközben imában sorolta fel a családok halottait. A megszentelt ételekből egy részt az egyház számára ajánlottak fel. A szentelményeket ezután a sírra vagy a sír mellé teszik (2., 3. kép), ott meggyújtják a gyertyát, imádkoznak, keresztet vetnek, a bor egy részét a sírra locsolják. Az ismerősöket, rokonokat megkínálják. Végül a szentelményeket a szegényeknek és a cigányoknak pománaként osztják szét (4. kép). Bár a pománába adott tojások zöme egyszínű volt, Kásinból (Cașin, Bákó megye) hoztak írott tojásokat is (6–7. kép). Aki elfogadja az adományt, azt mondja: *Le-gyen a halottért* (Fie pentru morți).

A brassó megyei Vledény (Vlădeni, Wladein) faluban napjainkban is él a temetési szokások között a halott almafájának elkészítése: egy almafaágat 33 tárggyal díszítenek fel: pereccel, kiflikkel, almával, tojással. Ha haláleset történik húsvét és pünkösd között, a halott almafájához írott tojást tesznek. A tojásíró asszony, Cisnărescu Susana (77 éves) a szokást azzal magyarázta, hogy eb-

¹⁴ A tojás szentelményé válása nem új vallási elvek alapján történt, hanem a hatásmechanizmus közvetett voltában különbözött a korábbi használattól. Bartha E. 1981. 311.

¹⁵ A gyűjtést Gorzafalván (Oituz-Grozești, jud. Bačău) végeztük.

ben az időszakban nyitva van az ég.¹⁶ A tojásminták többnyire növényábrázolások és az ornamentikára vonatkozó értelmezés nem hangzott el. De az írott tojásnak ez az előbbi szokásokban napjainkban is élő funkciója abból a szempontból fontos, hogy megjelöli a húsvéti tojás pománába adásának kontextusát. Gorovei adata szerint a *veszett út* mintás tojást adta pománába az, akinek kiskorban elhunyt a gyermeke.¹⁷ A következőkben a pomána, illetve az alamizsnaosztás funkciót betöltő tárgycsoportokat veszem sorra.

Kenyér- és kalácsfélék

A pászka hagyományos húsvéti halottas kalács, amelynek a terminológiája megegyezik a keleti kereszténység elterjedésével.¹⁸ A moldvai csángók is készítik húsvétra ezt a kalácsot, és – bár a legtöbb helyen román kölcsönszóval pászkának nevezik –, él még a *kókonya* megnevezés is.¹⁹ A kókonya vagy húsvéti kenyér első magyar nyelvű leírását a Sándor-kódexben találjuk: tejjel, tojással, sajttal készült kenyér, amelyet tésztakoszorúval körbekerítettek.²⁰ Hasonlóan készül napjainkban is a pászka, azzal a különbséggel, hogy sajt helyett édestúrót és más ízesítőket is használnak (5. kép). Formáját tekintve a pászka a temetéskor és a megemlékező alkalmaakra sütött *parastasra*²¹ hasonlít, amely szintén kerek formájú, kereszttel és tésztacsomókkal díszített halottaskalács. A halottaskalácsok formáihoz szimbolikus jelentések kapcsolódnak. A *pománába*²² adott kalácsok és egyéb tárgyak a halott lelkének túlvilági

¹⁶ „La noi se face mărul mortului cu niște covrigi, cornuri, mere. Cele 33 reprezentă anii lui Cristos. și în mărl... și se pune aceste lucruri și ouă. Dar dacă este între Paști și Rusalii, se pune ouă închistrite. Zice că este cerul deschis până la Rusalii.” A brassói helyi televízióadó (TVS) húsvétkor (2004. április 11–12-én) többször is közvetítette a Cisnărescu Susanával készített műsort. A műsort szerkesztette: Monica Kronberger. Itt köszönöm meg Kovács Hajnalkának, hogy felhívta a figyelmemet a műsorra.

¹⁷ Gorovei, A. 2001. 42.

¹⁸ Bartha E. 1982. 804.

¹⁹ Halász P. 2002. 376.

²⁰ Wolf Gy. 1874. 276.

²¹ A halott lelkének megnyugtására szolgáló szertartás. Ebben az esetben a felajánlott rituális kalács megnevezése, l. Gazda 2001a. 308. 25. jegyzet.

²² A halott lelki nyugalmát szolgáló adomány.

útját segítik elő, ellátják a lélek szükségleteit, és az ismétlődő megemlékezések elveszik a halott bűneit, ezzel segítik elő a lélek egyre feljebb jutását. Gazda Klára a zabolai halottas kalácsok szimbolikáját értelmezte: a létra vezet a lelkeket a mennyországba, az olló utat vág a túlvilágon, a kereszt alakú tekerőlevél, napszimbólum lévén, a fényt szolgálja, az almafaágra aggatott kalácskák a lélek éhségét, a vederben a víz a lélek szomját csillapítja.²³ Talán a léleknek a mennybe vezető útjára utal a gyimesi *lajtorjás* és a palóc *istenlétrás* tojásminta-elnevezés is.²⁴ Érdeemes felfigyelni azokra a kalácsfélékre és kelt tésztákra is, amelyek ugyan nem kötődnek a halottkultuszhoz, de formai tekintetben hasonlítanak a más vallási vagy etnikai közösségekben halotti ételáldozatokként adott formákhoz, illetve amelyeknek a neve hasonló utalást tartalmaz. Ilyen a Marosvásárhelyen fánk tésztából sütött *kudusláb* (koldusláb – 8. kép).²⁵ A fonott kalácsok és perecek eredetét Höfler értelmezésében a sírmellékletek utánzatára vezet vissza: a kalácsutánzatok helyettesítették a hajfonatot, a fésűt, a koszorút, és ezek a halottnak szánt áldozatok voltak. Höfler tanulmánya elsősorban a germán kultúrára vonatkozó adatokat szolgáltat, illetve a római eredetet bizonyítja. De szórványos példát ad Kunt Ernő a magyar kultúrából: a halott gyermek karjára húztak karikás kalácsot.²⁶ A sózott perccel a húsvétot megelőző böjti időszak jellegzetes süteménye, de ez az időszak a halotti ételáldozatok bemutatásának az ideje is.²⁷ A halottas kalácsok tehát nemcsak élelemként szolgálnak az elhunyt lelkének, hanem nyers állapotban alkalmasak olyan formák létrehozására, amelyek befolyásolják a lélek túlvilági útját. A tésztautánzatok, bár az áldozatok olcsóbb formái, már az ókor végén egyenlő értékűek a jelképezett tárggyal. Ehhez hasonlóan a halott mellé, majd időről időre a sírra helyezett halotti ételáldozatokkal egyenlő értékű ezek szegények számára való adományozása. Le-

²³ Gazda K. 2001a. 306–307.

²⁴ Saját gyűjtés 2002, adatközlő Gábor Emma, sz. 1953; palóc istenlétrás minta – Fábán Gy. 1908. 15.

²⁵ Gazda K. 2001a. 305. A kudusláb a családunk marosvásárhelyi, apai ága ismerte. A szerző megjegyzése.

²⁶ Kunt E. 1987. 150.

²⁷ B. S. 1905. 211–212.

hetséges, hogy a tojáshéjra, agyagedényekre felvitt díszítmények is olyan tárgyak szimbolikus ábrái, amelyek valamikor sírmellékletek voltak. A tojás ehhez hasonlóan élelemként és az újjászületés szimbólumaként került a sírokba. De azon kívül, hogy magának a tárgynak van szimbolikus jelentése, alkalmas arra, hogy olyan szimbolikus formákat vigyenek a felületére, amelyeknek mágikus funkciójuk van. A halotti ételáldozatok céljára készült kenyér- és kalácsfélék mágikus jelentésű díszítményeinek vizsgálata vezethet eredményekre a tojások ornamentikájának az értelmezésében. A magyar népi kultúrában a kenyér- és kalácsfélék központi szerepet játszanak a torok étrendjében. Az új kenyérsütési technológia (a kelesztés) elterjedése után a régi technológiával készült lepények és kásák váltak halotti ételáldozattá. A halotti ételáldozatnak termékenységvarázsló szerepe is volt: orosz adat szerint karácsonykor a szent sarokba helyezett lepényt tavasszal a szántófüldre viszik.²⁸ A húsvéti szentelt tojás héját vagy a tojást darabokra vágva tavasszal a gabonaszemek közé keverik, úgy vetik el a gabonát. Máshol elássák a tojást a vetés kezdete előtt.²⁹ Az áldozati jellegű ételek készítőjére vonatkozó szabály szerint a temetésre a halotti kalácsokat csak özvegyasszony süthette.³⁰ Az ukrán tojásírásról azt írja Zalozieckij, hogy idős tudós asszonyok némán vagy imákat mormolva és énekelve végzik napokon át ezt a tevékenységet, eközben a viasztól bódult állapotba kerülnek.³¹ A szöveg romantikus hangvétele ellenére is lehet valóságalapja ennek a leírásnak. A lepénnyel és a tojáshéjjal végzett mágikus cselekvések is a párhuzamvonal mellett szólnak.

A szentelésre készített másik kalácsforma a téglalap alakú fonnott kalács, amely formát a románok Krisztus koporsójával asszociálják.³²

²⁸ Pócs É. 1982. 188.

²⁹ Newall, V. 1971. 115., 116.

³⁰ Gazda K. 2001a. 304.

³¹ Zalozieckij, V. 1995. 9.

³² Marian, S. 1901. 10.

Kerámia

A megemlékezések alkalmával az ételt az edényekkel együtt adták a szegényeknek. Ez lehetett a szokás a halottak húsvétján is. Béres András a magyarországi óhiten lévők által gyakorolt halottak húsvétját 1784-es levéltári peres anyagokból idézi. A húsvét után egy héttel hétfőn a temetőbe korsókat, más edényeket és kalácsot visznek, azt a pap a síron megszenteli, ezeket hazaviszik, és a halottak lelkéért a szegények között szétosztják. A papnak az edények megszenteléséért fizetni szoktak, az edényekből is juttatnak neki.³³ Ázsiában az áldozóhelyeken álló kőemberek reprezentálják az őseket. Ezek közös jellemzője a kézben tartott ivóedény, amely azt szimbolizálja, hogy a gyászolók az italból részesítették az őseket vagy isteneket.³⁴ A pütkösi pománára, amikor főtt ételt visznek a szegényeknek isten nevében, *fél oka* (oci jumătate) *csiprokat* vesznek.³⁵ Pütköskor isten nevében a katolikus csángók is visznek ételt a szegényeknek. A gorzafalvi fazekasok pütkösd előtt készítették nagy mennyiségben az ilyen edényeket: 500 darab kistálat és 500 darab csiprot égettek ki erre az alkalomra.³⁶ A nagybányai fazekastermékek díszítményei tükrözik a rituális használatot. Egyike a rituális használat alkalmainak a pomána, amely még élő szokás, bár a cserépedényeket itt is a porcelán és az üveg váltotta fel. Ezeket a pománába kapott edényeket egyes helyeken húsvétkor a falra tették díszítőelemként, máshol ezekben vitték az ételeket szenteltetni.³⁷ Kresz Mária az antropomorf korsók funkcióiról írt tanulmányában a használat alkalmainak függvényében kategorizálja e kerámiaedényeket. A legismertebb magyar népi kerámiaforma, a Miska kancsó a mezőkövesdi matyók szokásrendszerében játszik fontos szerepet: a szegények, azaz a halottak etetése szokásban a *Jancsi kulacs*nak, *Kígyós Jancsinak* nevezett edényben szolgálták fel a bort. Az elhunyt hozzátartozói a temetést követő héten, vasárnap hívták meg a 13 tagból álló kolduscapatot,

³³ Béres A. 1973. 353.

³⁴ Kunkovác L. 2002. 25., Erdélyi I. 2002. 98.

³⁵ 1 oka = 2 liter, a félókás tulajdonképpen literes fazék.

³⁶ Kós K. 1981. 164–165.

³⁷ Csupor I. 1992. 128–129.

és az utolsó vacsora emlékére megvendégelték őket, és pénzt, cipőt, bélest adtak alamizsnaként. A kolduscsapat vezetője megáldotta a bort: „...amennyi bor vagyon, volt, vagy lesz ezen kancsóban, annyi ezer lélek szabaduljon ki a keserves porgátérium tűzibű”. Ezt követően a Jancsi kancsó az áldásborral körbejárt a jelenlévők között és mindenki három kortyot ivott belőle a Szentháromság nevében. Az áldásbor ivása után elmondták Szent Erzsébet legendáját. A kötényébe alamizsnát rejtő Erzsébetet rajtakapja az apósa, de meglátván a rózsákat a kötényben, az ispotály szegényeit vendégségbe hívja. Az ebéd alatt az égre tekintve a rokonait látja, amint a mennyben a terített asztalnál ülnek.³⁸ Mezőkövesden az ember alakú kancsó a halottkultuszban játszik szerepet, továbbá a keresztelőnél, tehát az emberélet fordulóihoz kapcsolódik. De hasonló antropomorf kancsót láthatunk egy cseh húsvéti üdvözlőten a hímes tojások, a barka és a korbács környezetében.³⁹ Bár bizonyítani nem tudjuk, feltételezhető, hogy ezen típusú kerámiaedények használatban lehettek a húsvéti szokáskörben is, hiszen a naptári ünnepek alatt kultúránként változó mértékben jelentkeznek a halottkultusz elemei. A népi kerámiatárgyak is olyan tárgycsoport-kategóriába tartoznak, amelyeknek a párhuzamos vizsgálata fogódzót jelent a tojáshímes értelmezéséhez. Petrești-en a fazekasok ugyanazt az ígét használják az agyagedények díszítésének megnevezésére, mint amit a tojások díszítésére használnak: *încondeiere*.⁴⁰ A fazekasok a tojásmintaként több változatban is ismert *veszett úttal* díszítik a pománás edényeket.⁴¹ A kerámiaanyag vizsgálata azért is előnyös, mert a korábbi századok tárgyi anyagai is fellelhetők a múzeumokban, sőt a régészeti leletek sirmellékletei között is sok kerámiaedény került elő.⁴² Igaz ugyan, hogy a magyar népi kerámián a korstílusok hatására eluralkodott a nő-

³⁸ Kresz M. 1971. 6–13.

³⁹ Demeter É. 2003. 574., 9. kép., 576.

⁴⁰ *Încondeiere* = a húsvéti tojások, kerámiatárgyak díszítése pálcikából, fémcsövecskével készített írószközzel. DEX 1975. 457.

⁴¹ Stahl, H. P. 1967. 238.

⁴² Gazda Klára arra figyelmeztet, hogy a régészeti kultúrákból származó ornamenteknek tulajdonított szimbolikus jelentést nem ismerhetjük, és a reflektálatlan kinyilatkoztatások elkerülése végett szigorú elvi-módszertani kritériumokat kell kidolgozni. 2001b. 102.

vényornamentika, de a korábbi motívumok (spirál, voluta= csigadíz, vonalak stb.) kiegészítő díszítésként tovább élnek. Az ókori görög kerámiaedények is hasonló változáson mentek át: amint a mitológiai jeleneteket bemutató alakos ábrázolásra tértek át, a meánderek az edények alsó, illetve felső részén kiegészítő díszítmények lettek. Artur Gorovei a szvasztika motívumhoz szintén az ókori kerámialeleteken talál párhuzamokat.⁴³

Textilek

A halottas textíliák több változatát is megtaláljuk a temetési és a megemlékezési szokásokban. Elsősorban a koporsóba helyezett halottas lepedő, halottas kendő és a szemfedél ornamentikája szolgál eredménnyel. Erdélyben Kós Károly és Szentimrei Judit vizsgálták ezeket a tárgytípusokat, és vontak le az ornamentikára vonatkozó következtetéseket. A motívumok értelmezését a hordozó tárgy funkciója alapján értelmezik. A halottas kendők és lepedők fő motívuma a balra haladó madársor, illetve a repülőmadaras minta. Kós Károly a madarak elhelyezkedését a következőképpen értelmezte: a madársor az életet és a halált jelenti, az egymásnak hátat fordító madarak a halált, a szembeforduló madarak a szerelmet, a repülő madár pedig a távozó lelket szimbolizálja.⁴⁴ A Kis-Küküllő mentén a koporsó lábánál lévő asztalra fehér szedett szekfűs, erre pedig fekete békás halottas abroszt tettek.⁴⁵ S. Lackovits Emőke a Laczkó Dezső Múzeum halottas lepedőiről írt tanulmányában arra vonatkozóan szolgáltat adatot, hogy a néphit szerint a sormadarak a halottas lepedőkön halottkísérő madarak, amelyek a lelkeket a túlvilágra átvezetik.⁴⁶ Bár díszítményekre vonatkozó adatokat nem találunk, a temetéskor alamizsnaként adott kendők is figyelmet érdemelnek. Temetés alkalmával napjainkban a moldvai csángók osztanak kendőket. Régen a Kászonokban az asszonyok 12 halottas kendőt szőttek meg és tettek félre erre a cél-

⁴³ Gorovei, A. 2001. 111., 118., 119.

⁴⁴ Kós K. et al. 1974. 163.

⁴⁵ Kós K. et al. 1978. 190.

⁴⁶ S. Lackovits E. 1990. 42.

ra.⁴⁷ A mintaneveket tekintve igen jelentős a textíliák és a hímes tojások mintaneveinek közös halmaza. Gazda Klára az állatokról és állattestrészekről elnevezett minták elemzését végezte el mind a textilekre, mind a tojásokra vonatkozóan.⁴⁸ Valószínűbbnek tartom, hogy a textileken az archaikus réteget képviselő geometrikus motívumok funkciója a viselők védelmére vonatkozott. Azok az apotropeikus jelek, amelyek az élők védelmét szolgálták, a holttest mellé a sírba helyezve a lélek védelmét is szolgálták. Külön kell tárgyalni a halotthoz kapcsolódó szokások textilkellékeit, amelyeknek vizsgálata a fent hivatkozott eredményekhez vezetett, és amelyeknek a szimbolikája a halálra vonatkozott elsődlegesen, és külön a viseleti darabok motívumait, amelyek mindenekelőtt az élöket védő mágikus jelek lehettek, és ebből kifolyólag jelentettek védelmet az elhunytaknak is.

Következtetések

Az említett kategóriák közül a kenyér- és kalácsfélék, valamint a pománába készült kerámiaedények motívumai nagymértékben alátámasztják a húsvéti tojásornamentikának a halál témaköréhez kapcsolódó jelentését: a lélek túlvilági útját, az átmenetet a földi és a halál utáni lét között. A textileknek csupán kis hányadáról állítható ugyanez. Mivel a textileken látható archaikus motívumok mágikus jelentése is elhomályosult, lehetséges hogy biztos támpontot nem adnak ezek, de az együttes vizsgálatuk feltételes megállapításokat eredményezhet.

Az ortodoxok és görög katolikusok szokásai olyan archaikus elemeket konzerváltak, amelyek a római katolikus és protestáns magyarság körében nem lelhetők fel. Tekintettel arra, hogy a tojásminták archaikus rétege, a geometrikus alapú minták a magyar, román, orosz, ukrán, szerb, bolgár népeknél számtalan variáns formájában élnek, a funkció és a szimbolikus jelentések értelmezéséhez a keleti kereszténységet követő népek hagyományaiból meríthetjük azokat a bizonyítékokat, amelyeket magyar vonatkozásban már nem találunk.

⁴⁷ Kós K. et al. 1972. 194.

⁴⁸ Gazda K. 1998. 66–96.

Irodalom

B. S.

1905 Fonott kalácsok és perecek. *Néprajzi Értesítő* VI. 3. 210–215.

BALÁZS Lajos

1995 *Menj ki én lelkem a testből*. Csíkszereda

BARABÁS Jenő (szerk.)

1992 *Magyar néprajzi atlasz*. IX. Budapest

BARTHA Elek

1981 A szentelmények szerepe Komlóska néphagyományában. In: Szabadfalvi József (szerk.): *Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegyvidékről*. Miskolc. 311–318.

1982 Adalékok a görög katolikusok eucharisztikus szentelményeinek néprajzához. In: Balassa Iván–Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen. 801–809.

BÉRES András

1973 Halottak húsvétja. *Ethnographia* LXXXIV. 3. 352–357.

COTEANU, Ion et al.

1975 *Dicționar explicativ al limbii române* (DEX). București

CSUPOR István

1992 Rituális edényhasználat Szatmárban és Máramarosban. In: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen. 123–133.

DEMETER Éva

2003 Húsvéti üdvözletek a Zempléni Múzeumban. In: Veres László–Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII*. Miskolc. 567–581.

2004 A húsvéti tojás: adomány és ajándéktárgy. In: Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 3. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kriza Könyvek 23. Kolozsvár. 228–251.

ERDÉLYI István

2002 Száguldó szarvasok nyomában. In: Kunkovác László: *Köembe-
rek. A sztyeppe népek ősi hagyatéka*. Budapest. 65–105.

FÁBIÁN Gyula

1908 A húsvét és a hímes tojás Losonc palóc vidékén. *Néprajzi Értesítő* IX. 29–34.

GAZDA Klára

1998 A népi ornamentika terminológiájának állatokkal kapcsolatos rétege. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 6. Kolozsvár. 66–96.

2000 Keresztény jelképek a népi díszítőművészetben? In: Czégényi Dóra–Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 8. Kolozsvár. 100–142.

2001a A román halotti rítusok tárgyi kellékei és a lélek túlvilági útja. In: Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Tanulmányok a transzcendensről*. II. Budapest. 302–310.

2001b A romániai magyar népművészetkutatásról. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 9. Kolozsvár. 83–120.

GOROVEI, Artur

2001 *Ouăle de Paști*. 2. kiadás. București

GYÖRGYI Erzsébet

1974 A tojáshímzés díszítőműveletének. Díszítőművészeti és értelmezési kísérlet. *Néprajzi Értesítő* LVI. 5–84.

HALÁSZ Péter

2002 *Bokrétába kötögetem vala. A moldvai csángók néprajzához*. Budapest

HOFER Tamás–FÉL Edit

1994 *Magyar népművészet*. 2. kiadás. Budapest

KÁROLY S. László

1979 Halotti tor. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. 2. Budapest. 441–443.

K. KOVÁCS László

1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezési szokásai*. Kolozsvár

KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–NAGY Jenő

1972 *Kászoni székely népművészet*. Bukarest

1974 *Szilágysági magyar népművészet*. Bukarest

1978 *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*. Bukarest

1981 *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest

KRESZ Mária

1971 Emberkorsók. Adatok az antropomorf korszak funkcióihoz. *Ethnographia* LXXXII. 3–31.

KRONBERGER, Monica (műsorszerkesztő)

2004 *Interjú Cisnărescu Susana tojásíró asszonnyal*. Vledény. TVS, brassói helyi televízióadó műsora április 11–12-én.

- KUNKOVÁCS László
2002 *Köemberek. A sztyeppe népek ősi hagyatéka*. Budapest
- KUNT Ernő
1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest
- S. LACKOVITS Emőke
1990 Veszprém megye textilművészete. II. A halottas lepedők. In: Veress D. Csaba (szerk.): *Veszprémi történelmi tár*. I. Veszprém. 31–45.
- MARIAN, S. Fl.
1901 *Sărbătorile la români*. Studiu etnografic. Volumul 3. București
- NEWALL, Venetia
1971 *An Egg at Easter*. A Folklore Study. London
- NIEDERMÜLLER Péter
1992 Új törekvések a magyar néprajzban. In: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történelmi, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen. 353–369.
- STAHL, H. Paul
1967 Olăria de pe Valea Doamnei. In: Florescu, F. B.–Stahl, P.–Petrescu, P.: *Arta populară din zonele Argeș și Mușcel*. București. 235–239.
- VIRT István
2001 *Elszakasztottad a testemtől én lelkeket*. Kriza Könyvek 8. Kolozsvár
- VOLF György (közéteszi)
1874 *Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok*. II. kötet. Budapest
- ZALOZIECKIJ von, Vladimir
1995 Hucul hímesojások Ukrajnában. *Csernátoni Füzetek* 12. 9.

S. Lackovits Emőke

Török hatások a bakonyi és Balaton-felvidéki hímzett református liturgikus textileken, valamint a paraszti hímzéseken

A magyar református egyház liturgikus textíliái különösen alkalmasak a magyar hímző művészet történetének tanulmányozására – állapította meg a 20. század 30-as és 40-es éveiben Palotay Gertrúd. Ezek a textil emlékek a kor jellegzetes magyar munkái, sem alapanyagukat, sem ékítményeiket, sem színüket liturgiai előírások nem kötötték meg.¹ Egészen korán, a 19. század végén, jelesen 1875-ben Rómer Flóris bencés szerzetes hívta fel elsőként a figyelmet a Veszprémi Református Egyházmegye becses értékeit képviselő, hímzett liturgikus textíliáira.² Közöttük különösen szép, egyedülálló darabokat nevezett meg, amelyeknek egy része közel áll a török hímzésekhez, és ezek ma is megtalálhatók a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Múzeumában. Ez az a 15 db liturgikus textil, amelyek a Gyűjtemény törzsanyagát alkotják, és amelyek ma egy állandó egyházművészeti kiállításban láthatók.³

Az 1934. évi Országos Református Kiállításról írott ismertetésben a Protestáns Szemle 1934. évi, 11. évfolyamában Felvinczi Takács Zoltán már felhívta a figyelmet e liturgikus textíliák között megtalálható török és törökös magyar hímzésekre.⁴ Java részüket 1940-ben, majd 1942-ben Palotay Gertrúd feldolgozta ugyan, azonban több török és törökös magyar hímzés az ő munkáinak megjelenése, sőt, a szerző halála után vált csak ismertté. Közülük később néhány már szerepelt Takács Béla monografikus igénnyel írott kö-

¹ Palotay G. 1936. 1., Kiss Á. 1881.

² Rómer F. 1875 és uó 1860. 164–165., 186.

³ S. Lackovits E. 1996. 163.

⁴ Felvinczi Takács Z. 1934. 577–580.

tetében.⁵ Azonban a teljes anyag számbavétele és elemzése a mai napig nem történt meg. Különösen mostohán kezelt a dunántúli emléanyag, amellyel mind Palotay Gertrúd, mind Takács Béla csupán csak érintőlegesen foglalkoztak, teljes körű elemzést velük kapcsolatban nem végeztek. Igaz, ennek az emléanyagnak különösen figyelemre méltó része csak az utóbbi másfél évtizedben vált igazán hozzáférhetővé.

Jelenlegi ismereteink szerint e textíliás emlékek a 16. századtól a 20. századig terjedő időszakban készültek, és az Egyházkerület egészéből származnak. Számuk összesen 979 db, amely a gyülekezetekben és az egyházkerületi Tudományos Gyűjteményekben őrzötteket együtt jelenti. Közülük két 16. századi, húsz 17. századi és hetvenkilenc 18. századi textília ismert, azonban ez még mindig nem a teljes számbavétel.

1774-ben a Tatai Egyházmegye, majd nyomában a többi is, elrendelte az egyházközségek klenódiáinak és liturgikus textíliáinak összeírását, az őrzés helyének megnevezésével.⁶ Ezek a liturgikus tárgyakat felsoroló inventáriumok kitűnő források, belőlük megtudható, hogy az adott időben milyen és hány textíliát birtokolt egy-egy egyházközség. Gyakori, hogy e textíliák hímzéséről, alapanyagáról, színéről is közölnek adatokat. Ezeket az összeírásokat rendszeresen elvégezték a későbbi korokban is, így a 19. században, majd a 20. században egyaránt, sőt, az utóbbi évszázadban immár háromszor. A különböző korokból való inventáriumok jó adatokat nyújtanak a liturgikus textíliák számának változásáról. A ma ténylegesen meglévő emléanyag mennyiségileg jóval kisebb a leltárakban szereplőknél. Ennek oka, hogy az emléanyag jelentős része időközben elpusztult, több esetben éppen a hozzá nem értés vagy a gondatlanság következményeként.

Ezen összeírásokból ugyanakkor megtudhattuk, hogy egyes egyházközségek tulajdonában török terítők, valamint törökös hímzések is voltak. Ugyanis a török varrás megnevezés többnyire a stílusra és nem a származásra utaló. Így pl. Veszprémben egy, Győrött tizenegy, Tatán négy, Nagyvázsonyban egy, Szomódon egy, Sárke-

⁵ Palotay G. 1936a, 1936b, 1937, 1940, 1941. 289–315.

Takács B. 1983.

⁶ S. Lackovits E. 1996. 166.

resztesen ugyancsak egy török terítőről tettek említést. Közülük Győrben ma még hármat (1., 2., 3. ábrák) őriznek, míg a sárkeresztesi, amely az egyik győri török terítővel megegyező, a Székesfehérvári Szent István király Múzeum tulajdonába került. A többi viszont elveszett, vagy pedig elrongyolódott. Közlebbi adatunk nincs róluk, bár a szomódit és a nagyvázsonyit Palotay Gertrúd 1940-ben még látta.⁷ Ezek a hímzett török textíliák különböző úton kerültek a református egyházközségek tulajdonába. Részben kereskedelmi úton, török, örmény, görög, zsidó, de magyar kereskedők révén is. A hódoltság idején különösen megelevenedtek ezek a kereskedelmi kapcsolatok, amelyeket a háborúk sem szüntettek meg.⁸ Nemcsak hímzett textíliák, hanem alapanyag (bulyavászon, jancsárpátyolat, török patyolat, török vászon), valamint hímzőfonal (arany-, ezüst- és selyemcérna, skófiúm) is eljutott a kereskedelem révén a magyar nyelvterület közösségeibe. Török varró mesterek és varróasszonyok (bulyák) ugyancsak dolgoztak itt nálunk, s az ő munkájuk sem hagyható figyelmen kívül, hiszen ismeretes az, hogy nem egy nemesi udvarban török varróasszonyokat foglalkoztattak, sőt, ún. kótyavetyén való vásárlásuk, valamint ajándékozásuk is szokásos volt. E tekintetben figyelmet érdemlőek a magyar nemesasszonyok török főemberek feleségeivel való olyan közeli kapcsolatai, amelyeknek alapján tőlük nem egy esetben hímzésmintákat kértek és kaptak.⁹ Ugyanakkor zsákmányolással, a zsákmányként szerzett ingóságok adásvétele során, sarcként avagy ajándékképpen is hozzá lehetett jutni a hímzett textíliákhoz, amelyek közül azután jelentős számú díszített kendő, terítő kegyes adományként egy-egy református templom liturgikus textilje közé került. Nem hagyható figyelmen kívül az a bizonyítható adat sem, hogy a törökök a 17. századtól a hímzéseket már nemcsak egyedi darabként, hanem sorozatban, háziiparszerűen is készítették, amit azután kereskedelmi úton terjesztettek.¹⁰ A balkáni anyag és az ide irányuló kereskedelmi kapcsolatok kutatása minden bizonnyal újabb adatokkal bővíti majd ed-

⁷ Palotay G. 1940, 1941. 295., S. Lackovits E. 1996. 187.

⁸ Palotay G. 1936b. 7.

⁹ Takáts S. 1915. 292–294., 1917. III. 175–176., 1914. 24., Gervers-Molnár V. 1983. 16.

¹⁰ Gervers-Molnár V. 1983. 16.

digi ismereteinket. Református vallású végvári katonák pedig nem egy esetben adományoztak egyházuknak zsákmányolt, hímzett török textíliákat. Alkalmanként az ilyen adományozásokat írásban is megörökítették. Példa erre egy székelvujai és egy hídvégardói ajánlékozás.

A székelvujai úrasztali terítőre rávarrták a textília megszerzésének és az egyházközség tulajdonába kerülésének történetét.

*Ezen keszkenyöt hogy igyekezett Lajos Sámuel
Hadnagy Török Haboruba megszerzett
Ezer hét száz Nyoltzvan Kiletzben Amidön
lett volna Török Ellenségivel szemben
' S mint jó hazafiu azt megtartotta Számára
Reformáta Ekklesiának Vajába már által is atta
Utoljára ezegyet ki kérem hogy ezen
készkendő akinek árra vérem
Megtartani emlékezetül úgy hiszem nem szemérem
Mert ugy osztan többnek szerzésére
magamat nem igérem.*

Hasonló módon került rá az ajándékozás története és indoklása száz esztendővel korábban a hídvégardói török terítőre:

Joh. 3. A szél a hol akar fujni fu, stb.

A H. V. Arдай ekklesiában lakozó Tiszt. Szikszai Sámuel nevü prédikátor úr idejében a bölts Isten, ns. és nzts. vzlő Paál Deák uram szívét, lelkét a maga ditsósságének elő mozdítására Landor Fejér vár alatt való hadakozásában fel indította illy képpen: ha az Úr megáldván az ő jó voltából és haza hozánd az Ő népe közzé az Isten ditsósságéről el nem felejtkezem. Mellyre való nézve az Úr oda való létemet meg áldotta és adta ezt a meg ígért aszatra való szép materiát, egy aranyos kendővel együtt: én is felül meg nevezett Paál Deák tiszta indulatból adtam ezeket a meg nevezett jókat a H. V. Arдай ekklesiában levő templombéli sz. sákramentumnak eszközei közzé az 1688-dik esztendőnek karátsony havának 24. napján. Bede Albert, Rátz Tamás uraimék bíróságokban, ak-

*kori öreg Kótzán János egyházfiságokban, Szabó István, Szabó Márton, Beke János és Madar Mihály esküdttségükben.*¹¹

A török–magyar gazdasági és kulturális kapcsolatok nem szakadtak meg, a 18. században is éltek, s a török díszítőstílus ekkor még változatlanul elfogadott volt. Nem zárható ki az sem, hogy kereskedelmi úton még ez idő tájt is kerültek hozzánk hímzett textíliák, amelyek közül több jutott liturgikus célra református gyülekezeteknek. Erről vall az az 1715-ben történt ajándékozás, amelyet a sárkeresztesi református egyház protocollumába feljegyeztek. Ez a bejegyzés arról tudósít, hogy a teljes felületén gazdag hímzéssel borított textíliát, amely feltehetőleg eredetileg török turbántakaró lehetett, 1715-ben Hochburg Jánosné adományozta a sárkeresztesi református gyülekezetnek. Az adományozás tényét bejegyző személy a készítést is az ajándékozónak tulajdonította, holott a terítő tökéletesen megegyezik az egyik, 17. századi győri török kendővel, ami valószínűleg ugyancsak turbántakaró volt, de amelyet úrasztali terítőként használtak. Felvetődik a kérdés, hogy ennyire hiteles másolatot sikerült készíteni, vagy a bejegyző ismeretei voltak pontatlanok? Feltevésünk szerint eredeti török munkáról van szó. Palotay Gertrúd felvetette annak lehetőségét, hogy némely török munkának tartott hímzés valójában magyar készítmény, azaz kitűnően sikerült másolatról van csak szó. Előfordult ugyanis, hogy alig volt lehetséges annak megállapítása, eredeti-e, avagy nálunk készült másolata csupán egy-egy textilis emlék a török hímzések valamelyikének.¹² Ez a dilemma mára sem szűnt meg, feloldani még a legalaposabb összehasonlító elemzéssel, az alapanyag és a hímzőfonal vizsgálatával is nehézséget jelent.

Az eredeti, hímzéssel ékített török textíliák mellett nagy számban található a református liturgikus textilek között ún. törökös magyar hímzések, amelyeknek mintakincse gazdagon tartalmaz török motívumokat, és ezek elrendezésében is megfigyelhető a török hatás. A hímzések mellett szintén nem elhanyagolható a mintásan szőtt török kelmék, a selymek, a brokátok hatása a magyar hímzésekre, a ma-

¹¹ Palotay G. 1941. 294., Takács B. 1983. 119.

¹² Palotay G. 1941. 296. A sárkeresztesi adatot és a textília megtekintésének lehetőségét Gönczö Sándor helybéli református lelkésznek köszönöm.

gyar hímző kultúrára. E török hatásokkal kimerítően Palotay Gert-rúd, majd nyomában Gervers-Molnár Veronika foglalkozott. Utóbbi Ipolyi Arnold textilgyűjteményének elemzése során.¹³ Jelen dolgozat csupán arra vállalkozik, hogy az általuk vizsgált anyagot a dunántúli, ill. ezen belül a Veszprém megyei emlékekkel kiegészítse, egybevesse, rámutatva egyes elemeknek a paraszti hímző kultúrában való meglétére vagy azoknak teljes átalakulására.

A hímzett török terítőknek egész felületet beborító díszítme-nyeivel szemben a magyar textíliákon az ékítmények csupán a sar-kokban, a szélközepeken és legfeljebb a geometrikus középrészen helyezkednek el. A feliratok pedig a szélközepeken vagy a geo-metrikus középrészen olvashatók. Ezek a textilis emlékeken a sarokminta mindig hangsúlyos, a szélközepeken lévő ugyan egy-szerűbb, de a fő mintával rokonságot mutató. E típusról a körül-futó, folytatólagos keretcsík hiányzik (4. kép). Némely török hímzés is hasonló szerkezetű. A minta elrendezésének módja azonban a magyar hímzéseket levegősebbé, áttekinthetőbbé tette, sajátos stí-lust is adva ezzel nekik. A minta elrendezésének, a szerkesztésnek egy másik, ugyancsak török változata az, amikor az egyes motívu-mok rézsütosan, vagyis a síkkal hegyes szöveget bezárva helyezked-nek el, amely szerkezet azután a paraszti hímzéseken is gyakran megjelenik (5. és 6., 6/a. kép). Ez nagy számban előfordul a párna-vegeken, de halottas lepedők szélén is. A Múzeum Néprajzi Gyűj-teménye több ilyen textilemléket őriz.

Bár a mintakincsben sok esetben kimutatható a török jellegze-tesség, azért nem hagyható figyelmen kívül, hogy hazánkat nem-csak keletről, hanem nyugatról is érték hatások, ugyanakkor léte-zett egy saját díszítéstílus is. Ismeretes, hogy egy-egy keleti motí- vum nyugati közvetítéssel érkezett hozzánk, viszont mi is közvetí- tettünk keletről nyugatra, s ennek eredményeként az általunk köz- vetített elemek egy idő múlva ismételtén hozzánk jutottak vissza.

Kétségtelenül török hatásról árulkodnak a református úrasztali textíliáknak azon gyakran megjelenő hímzéspmintái, amelyek a tö-rök textileken ugyancsak előfordulnak. Ez az a mintakincs, amely valójában a legnagyobb hatással volt a liturgikus textíliák hímzése-

¹³ Palotay G. 1940., Gervers-Molnár V. 1983.

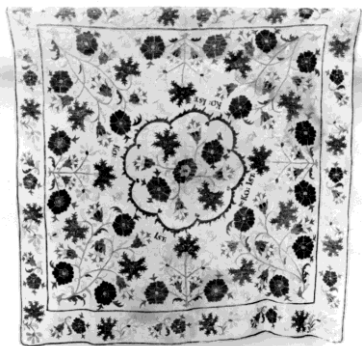
ire. Azonban addig, amíg ezek a mintaelemek, mintarészek egy török hímzés felületén kivétel nélkül azonos értékűek és jelentőségűek, vagyis azonos nagyságban s arányban találhatók, beborítva a kelme egészét, addig a magyar munkákon ez a motívumegyüttes hangsúlyosabb, valamint jelentéktelenebb részletekből tevődik össze, vagyis a kelme felületén való elrendezésükben egyfajta alkotói szabadság érvényesült.

A magyar hímzőskultúrára gyakorolt török díszítőművészeti hatás kimutatására legeredményesebb megközelítésnek vélhetően a motívumok összehasonlítása és a felület kitöltési módjainak elemzése bizonyul. Természetesen lehetőségeink annyit engednek meg, hogy a leggyakrabban szereplő és leginkább jellemző mintakincessel foglalkozzunk csupán, viszont már ez is megmutatja a legfontosabb kapcsolódási pontokat.

Az egyik legjellegzetesebb minta az egy tőből kiinduló, egymást keresztező kettős virágág. Bár a kompozíció maga aszimmetrikus, a két oldal mégis egyensúlyban van. Ezt figyelhetjük meg a 18. század elején egyik pápai úrasztali kendőn (7. kép), de e jellegzetességre Veszprém megyei textilemlékeken kívül más dunántúli liturgikus textíliák is több példát szolgáltatnak. Ugyanez látható egy másik, az előzővel közel azonos korú pápai, valamint egy balatonfüredi úrasztali terítőn (8. kép). A török minták sajátossága az európai reneszánsz mintakincssel szemben az, hogy míg utóbbit az egy korszából kiemelkedő vagy az egy tőből kinövő, kétfelé ágazó virágbokron ülő páratlan számú virág jellemzi, addig előbbin az egymást keresztező szárazon többnyire páros számú virág helyezkedik el, amint ez remekül látszik egy másik balatonfüredi úrasztali kendőn (9. kép).

Gyakran előfordul az egy oldalra hajló, de egymást nem keresztező két szár, amelyek közül a kisebbik egy nagyméretű virágot hajt, amint az a 18. századi pápai terítőn is jól látható (10. kép).

Kedvelt minta volt és meglehetősen általánosnak mondható az egy oldalra hajló virágág, amelynek jellemző változata a félkörívben hajló egyetlen ág, hajlatában egy nagy virággal, amint ez az 1700-ból való pápai úrasztali kendőn megfigyelhető. Ugyanezen textilemléken megtalálható a legkedveltebb mintaelem is, a sarlós vagy fogazott levél, ez esetben jellegzetes magyar megfogalmazásban, a fogak végén apró gömböcskékkel (11. kép).

1. kép. Török terítő.
Győr, 17. század

2. kép. Török terítő.
Győr, 17. század

3. kép. Török jegykendő.
Győr, 17. század

4. kép. Úrasztali kendő.
Pápa, 18. század

5. kép. Párnahaj.
Veszprémvarsány, 19. század

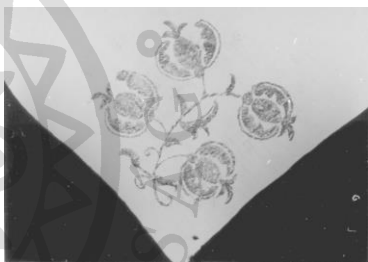
6. kép. Lepedőszel.
Kerta, 1911

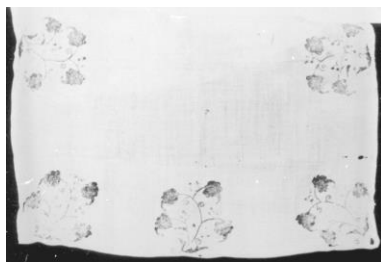
6a. kép. Párnahaj.
Szentgál, 19. század

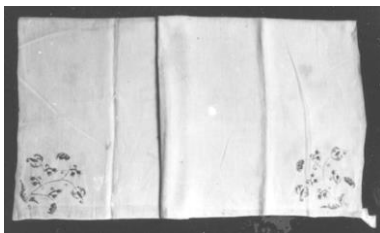
7. kép. Úrasztali terítő.
Pápa, 1721

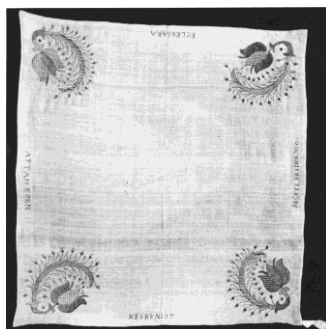
8. kép. Úrasztali terítő.
Balatonfüred, 18. század

9. kép. Úrasztali kendő.
Balatonfüred, 18. század

10. kép. Úrasztali kendő.
Pápa, 18. század

11. kép. Úrasztali kendő.
Pápa, 1700

12. kép. Úrasztali kendő.
Pápa, 17–18. század

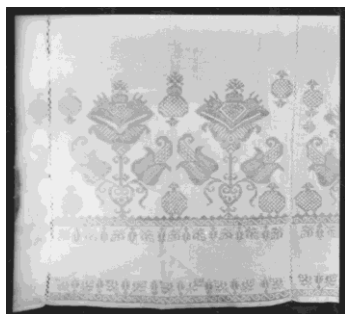
13. kép. Úrasztali kendő.
Pápa, 1740

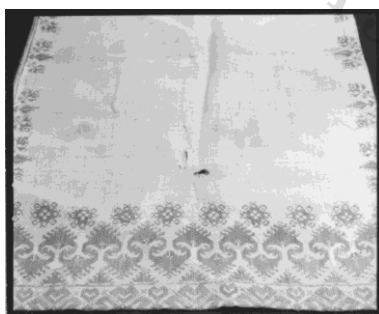
14. kép. Sarlós levelek közé fogott
gránátalmák. Lepedőszél.
Veszprém megye. 19–20. század

15. kép. Úrasztali kendő.
Balatonfüred, 18. század

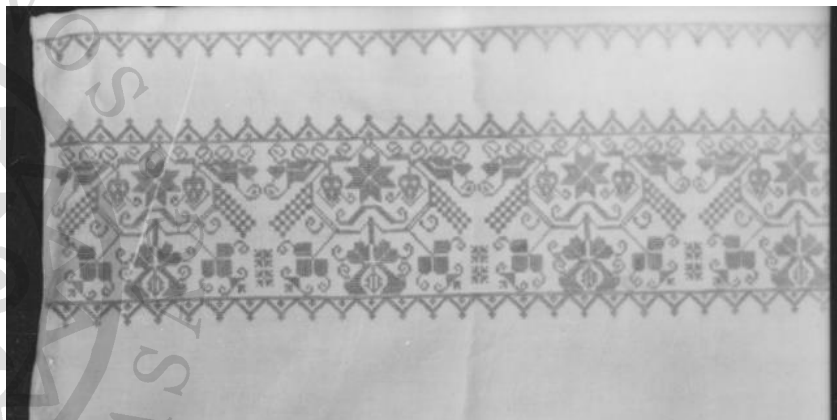
16. kép. Halottas lepedő részélete.
Bakonyszombathely, 1908

17. kép. Farkasnyomas
(macskanyomos) párnahuzat.
Bakonyszombathely, 1900 k.

18. kép. Lepedőszél töredéke. Veszprém megye, 19. század

19. kép. Halottas lepedő. Túskevár, 1906

20. kép. Halottas lepedő széle.
Pápa, 19. század

21. kép. Halottas lepedő.
Pápa, 19. század

22. kép. Halottas lepedő.
Bakonyzentiván, 1908 k.

23. kép. Párnacsúcs.
Egeralja, 19–20. század

24. kép. Párnahaj.
Bakonytamási, 19–20. század

25. kép. Párnahaj.
Veszprémvarsány, 19–20. század

26. kép. Fonalas zsák. Dudar, 19. század vége

Az egyik legkedveltebb, gyakran előforduló, nagy hatású minta a csaknem bezáródó körbe kunkorodó, csigavonalban meghajló ág, amely egy belsejét kitöltő virággal fejeződik be. Kerületén apró ágacsok ülnek, rajtuk többféle, váltakozva ismétlődő virág helyezkedik el. Ilyen a 17. század végéről, 18. század elejéről való egyik pápai úrasztali textília, amelyen egyéb jellegzetességek is megtalálhatók, mint pl. az ív belső részének karéjai, s bennük térkitöltő járulékként a pöttyök. Utóbbiak az előképen minden bizonnyal islogok lehettek, mint a török hímzések kedvelt díszítőelemei (12. kép). Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy ebben az esetben eme motívum együttes megformálását egyszerre már barokkos vonalvezetés is jellemzi, ami feltétlenül többletet jelent a hasonló díszített textilek között.

Az egy oldalra hajló, nagy virágot hajtó és a csigavonalban kunkorodó virágos ág kereszteződéséből fogalmazódott meg az az 1740-ben készült pápai úrasztali terítón látható kompozíció, amelyen a sarokmotívum merevsége még erősen emlékeztet a török előképre (13. kép).

A liturgikus textileken lévő motívumegyüttesek, a kompozíciók teljessége különféle növényi elemekből állt össze, amelyeknek egy jelentős része keleti eredetről árulkodik. Igaz ugyan, hogy ezek döntő többsége az európai reneszánsz hímző művészetben is megtalálható, így meglétük a török hódoltság előtti magyar díszítőművészetet ugyancsak jellemezte, azonban a református liturgikus textíliákon való megjelenésük mégis sajátos ábrázolás. Döntően keleti jellegzetességeket hordoznak, de magyar megfogalmazásban. Épp ez teszi egyedülállóvá őket. Ide, e növényi együttesbe, a „reneszánsz és török kertbe” sorolhatjuk a gránátalma, a szegfű és a lant formájú tulipánok változatait, továbbá az akantuszlevelet (sarlós vagy fogazott levél), a ciprust, a török körtét (mir-i-bota), a jácintot és a forgórózsát. Legáltalánosabban és leggyakrabban megjelenő közülük a különböző változatokban előforduló gránátalma, amelynek gyakori megjelenítési módozata a csikokra bontás. Általánosnak mondható az ábrázolásoknak az a fajtája, amikor a növényi elemeket más növényi elemekkel töltik ki, mint pl. a gránátalmát vagy a fogazott levelet. Ezeknek egyik módja az, amikor a sarlós levelek közé valamilyen virágot vagy termést zárnak,

amint az a 18. század elejéről való több pápai, de más dunántúli úrasztali terítón is látható, amely esetekben a gránátalma került ide, némiképp eltávolodva ugyan az előképként szolgáló török terítők megfogalmazásaitól. Ugyanez az ábrázolási típus a paraszti hímzéseken is, így pl. a lepedővégeken ugyancsak kedvelt volt (14. kép). Azonban ezek a paraszti alkotások esetlenebbek, gyakran elrajzoltak, viszont az ábrázolni kívánt termés, virág felismerhető itt is. Tulajdonképpen ennek a típusnak a lényege, hogy a felületen, akár a sarkokban, akár a széleken vagy az ékített textília közepén mindig egy nagyobb növény, termés jelenik meg, amely egy kisebbet zár be. Gazdag variációi egész Dunántúlról ismertek.

Általános ábrázolásként szinte minden hímzett textílián megtalálhatók a nagy virágból kinövő apró, háromcsúcsú, hegyes levélvégek, amelyeket a gránátalmák felső részén is elhelyeztek. Jól példázza ezt a balatonfüredi 17. század végi úrasztali kendő sarokmustrája (15. kép). Ugyancsak ezen alkalmazott jellegzetesség a virág belső részének karéjos kiképzése is, amely szintén nem egyedülálló ábrázolás, elsősorban az úrasztali textileken figyelhető meg.

Gyakori a szögletesen fekvő „S” alak, amely többnyire ismétlődni szokott. Paraszti hímzéseken különösen szívesen alkalmazták szélezáró csíkként az egymást követő, fekvő „S” alakból álló mintasort, az ún. *seses* mintát (16. kép). Lepedők szélein mondható elsősorban gyakorinak, de párnavégeken is előforduló. Az „S” alak maga is aszimmetrikus forma, s a primitív művészetekben általánosan megtalálható. Előfordulása gyakori a keleti népek körében, igazolva elterjedtségét és rendkívüli kedveltségét közöttük.¹⁴ Számunkra pedig ez egyúttal a minta ősiségét is jelenti. Széles körű alkalmazásának bizonyítéka, hogy mind az úrihímzések, mind a paraszti hímes vásznak mintakincsében egyaránt jelen van. A 18. század elejéről való balatonfüredi úrasztali kendő különösen merev sarokmintája egyetlen fekvő „S” alakból ágazik ki, ágain kétféle növényi elemmel, amelyeket, az árnyalást helyettesítendő, több színnel varrtak ki. A színezésről általában elmondható, hogy benne kevés török hatás érvényesült e textilféleségeken. A több szín-

¹⁴ Lükő G. 1942. 166.

nel (arany, ezüst, színes selyem), árnyalás nélkül vagy a más színű kontúrral (barna, fekete) való hímzés a színgazdagságot, az árnyalást hivatott kifejezni, illetve helyettesíteni. A török textíliákra jellemző színpompát azonban a törökös magyar hímzéseken nem találjuk meg. Teljesen hiányzik róluk, még a leggazdagabb ékítményekkel rendelkezőkről is, nem csupán Dunántúlon, hanem Felöldön vagy Erdélyben egyaránt.

A Veszprém megyéből jelenleg ismert református liturgikus textíliák mindössze e néhány török jellegzetességet mutatják fel, amelyek közül a formakincs bizonyult a legmaradandóbbnak. Mint a törökös magyar hímzéseken, úgy általában ezeken is jól látszik, hogy a virágok stilizáltak és megfigyelhető bennük némi merevség, bár mozgalmasabbak, hajlékonyabbak az eredeti török mustárnál. Szabadabb, kötetlenebb formát kaptak – Palotay Gertrúd szavaival élve – „európai szellem hatotta át őket”, s ez erősebb-gyengébb elváltozásokat eredményezett rajtuk, amelyeket a magyar hímzők végeztek el, jellegzetes stíluskeveredést is létrehozva.¹⁵

Összegzésképpen megállapítható, hogy a Dunántúli Református Egyházkerület liturgikus textíliái nagyszámú és változatos mintakincsrel rendelkeznek, amelyek között a törökös magyar hímzésekre jellemző valamennyi sajátosság megtalálható. Így pl. a tulipán, a szegfű, a forgórózsa, a gránátalma-változatok, továbbá a gránátalma és a sarlós levél kisebb növényi részekkel – virágokkal, levelekkel – való kitöltése, valamint a virágszirmok karéjos szélézárása, de még az ívsoros minta is előfordul, közepében virágcsokorral. Megtalálható még e textilemlékeken a részarányos virágbokrok között magányosan álló fa, virág vagy csak a pusztá levél.

A paraszti hímzések alapanyaga az úrihímzések alapanyagához viszonyítva durvának mondható, hisz ez házilag szőtt kender vagy pamutos kendervászon. A hímzőfonal mindig vastag, olyan, amelyet az alapanyag megkívánt, festett szőrfonal (gyapjú) vagy sodrott pamutfonal, amit ugyancsak színes változataiban alkalmaztak, többnyire pirosat és feketét, de előfordult a sárga, sőt az ekrű is. A mintákat sok esetben az elrajzolás jellemzi, de gyakran csak a

¹⁵ Palotay G. 1941. 304.

készítő által történő átfogalmazásról beszélhetünk. Viszont a teljes felület kitöltésére való törekvés ezeket a kompozíciókat egészen eltávolította az előképektől. A török vagy törökös motívumok azután csupán alig-alig észrevehetően vannak jelen rajtuk, hisz ezek a török hatások valamennyiükön csak közvetve érvényesülhettek. Határozott, vaskos formák jellemzik őket, díszítményeik pedig foltban elhelyezettek, amint ez a már közölt ábrákból is kitűnik.

E fonalas munkák mintakincsét és a felületet beborító kompozíciókat alaposan megvizsgálva mégis megállapítható, hogy rajtuk ugyanúgy megtalálhatók a törökös mustrák és az elhelyezésben, elrendezésben megmutatkozó törökös megfogalmazások. Ilyenek a *macskanyomosnak* vagy *farkasnyomosnak* nevezett minták, amelyek a textília felületének többnyire egyharmadát beborítják, és kizárják más díszítmények megjelenítésének lehetőségét. Ezek a hímzések a török brokátszövetek mintázatára emlékeztetnek. Nem elképzelhetetlen, hogy ezek előképül szolgáltak a korabeli alkotóknak (17. kép).

E vásznhímzéseken megtalálhatók a sarlós vagy fogazott levelek, általában virágszárakon elhelyezkedve. Előfordulnak ciprusorral elegyesen, de gránátalmával együtt is. Létezik olyan lepedővég, ahol a levelek belső széle karéjosan kiképzett, és ezek fogják közre a gránátalmát, amint az a 14. ábrán látható.

A paraszti textíliák esetében is kedvelt minta volt a tulipán, valamint a szegfű. Utóbbinak van egy egészen különös változata, amelyen a szálszámolással megformált szegfűk egészen merevek és geometrikus alakzatot mutatnak. Elsősorban a merevség a szembetűnő ennél a változatnál, és mindenekelőtt ez emlékeztet a törökös jellegzetességekre (18. kép).

A török díszítőművészet hatása ugyancsak tetten érhető azokon a vásznhímzéseken, amelyeken a fő mintasor kazettás elrendezésre törekedve húzódik a lepedő szélén végig. Ez a megfogalmazás jellemzi azt a lepedővéget, amelyen két-két gránátalma fog közre két-két tulipánt, egy másik változaton pedig apró ciprusok a csillagot, s ezek keretbe foglalva maguk is gránátalmát alkotnak, amelynek belsejét ennek megfelelően kétféle növényi elem tölti ki. Ezekből nőnek ki azután a tulipánok által közrefogott gránátalmák (19. kép). Hasonló elrendezéssel rozmaring, fenyőág és rozet-

ta szintén előfordul. Kedvelt volt a fogazott levelekből kiemelkedő háromcsúcsú levélkompozíció is. Ez, úgy véljük, továbbfejlesztett változata annak a mustrának, ahol növényi elemek más növényi elemeket töltenek ki. Ugyanennek egy másik változatán szívből kinövő és kétfelé ágazó tulipán látható, amely azonban az úrasztali textíliák török körtéire (mir-i-bota) emlékeztet. Közöttük ugyan-ezen szívből emelkedik ki a tulipánba ágyazott, belsejét mutató gránátalma. Alkotójuk kacsokat és sarlós leveleket is elhelyezett rajtuk. A fő mintaelemeket pedig olyan gránátalmákkal választotta el egymástól, amelyeket apró szegfűkkel és hármás levélcsúcsokkal kombinált. Ez a rendkívül gazdag, változatos hímzéstípus kisebb módosításokkal több lepedőszélen is megjelenik. Egyik a másiktól többnyire abban különbözik, hogy széllezáró mintáik eltérők (20., 21., 22., 23., 24. képek).

További török hatásról árulkodik a mintáknak rézsútosan, ill. változó szögben, rézsútosan való elhelyezése, amely tulajdonképpen jobbra dőlő egymásutániságot jelent, ahol a minták az alappal hegyesszöget zárnak be. Elmondható, hogy ez a legáltalánosabb és leggyakrabban előforduló szerkesztés. Ott is megjelenik, ahol a főminta már mindenféle törökös hatást nélkülöz, a széllezáró csík azonban még erről árulkodik. Előfordul ugyan olyan rendezési elv is, amikor ez az azonosság, azonos módon való szerkesztés jellemzi mind a fő-, mind a széllezáró mintákat. Azonban hozzá kell tennünk, hogy ezt a típusú megfogalmazást mégis döntően a széllezáró mintacsíkok őrizték meg, amint arról több, bemutatott ábra is tanúskodik (25., 26. kép). Feltétlenül meg kell jegyezni azonban, hogy ezek a minták, ezzel megegyező vagy ehhez hasonló elrendezés nemcsak a Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményében található meg, hanem másutt is előfordul, felbukkan a Balaton-felvidéken, a Bakonyalján, a Kisalföldön, Erdélyben. Terjedésükhöz nagymértékben hozzájárultak a mintakönyvek, mintakendők.¹⁶

E rövid, mondhatni szűkre szabott áttekintésben mindössze csak felvázolhattuk azokat a református liturgikus és a paraszti, többnyire kultikus textilekre jellemző sajátosságokat, amelyeknek

¹⁶ Balogh Jánosné Horváth T.–Katona E. 1999. 7–43.

kiterjedt, Kárpát-medencei elemzése még várat magára. Ennek szükségességére kívántunk rámutatni, tisztelegve az előtt a széles - körű, mind számában, mind alaposságában tiszteletet parancsoló gyűjtő- és feldolgozó munka előtt, amelyet Gazda Klára végzett el, s amelynek tárgyi emlékei ma Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményében, a textilgyűjteményi egységben található meg. Amennyiben egyszer ez a nagy összehasonlító motívumelemzés elkészül, akkor a vizsgálódás körébe feltétlenül bevonandó majd a balkáni emlékanyag is. Vélhetően a balkáni kapcsolatok feltárása a magyar, s közelebbről a Veszprém megyei hívművészet múltjáról egyaránt új adatokat fog felszínre hozni, amelyeknek művelődéstörténeti jelentősége sem lehet elhanyagolandó, lebecsülendő.

Irodalom

- BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia – KATONA Edit
1999 Anna Peirin hívművésének múzeumi pályafutása. *Néprajzi Értesítő* LXXXI. 5–48.
- EMBER Mária, V.
1972 A XVII. századi magyar hívművészek motívumkincse. *Folia Historica* I. Budapest. 45–80.
1980 *Régi textíliák*. Budapest.
- FELVINCZI TAKÁCS Zoltán
1934 Török és törökös magyar hívművészek a református kiállításon. *Protestáns Szemle* 11. Budapest. 577–580.
- GERVERS-MOLNÁR Veronika
1983 *Ipolyi Arnold hívművészgyűjteménye az Esztergomi Keresztény Múzeumban*. Budapest
- KISS Áron
1881 *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest
- KOSÁRY Domokos
1983 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest
- LACKOVITS Emőke, S.
1996 A dunántúli reformátusok liturgikus textíliái a 16–19. században. *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 2. Budapest. 163–190.
- LÜKŐ Gábor
1942 *A magyar lélek formái*. Budapest

PALOTAY Gertrúd

1936a A debreceni református egyház régi terítői. *Debreceni Szemle* 10. 3–5., 84–94.

1936b *A győri református egyház régi török kendője, s némely tanulsága*. Győr

1937 A miskolci református egyház régi hímzései. *Történetírás I.* 5–6. Budapest

1940 *Oszmán–török elemek a magyar hímzésben*. Budapest

1941 A magyar református templomok úrasztali terítői. In: Kovács J. I. (szerk.): *Magyar református templomok*. Budapest. 289–315.

RÓMER Flóris

1860 *A Bakony*. Győr

1875 A pápai református egyház levéltára és régibb terítői. *Vasárnapi Újság* aug. 15. 522. Budapest

SUPKA Magdolna

1938 *A magyar úri hímzés*. Budapest

TAKÁCS Béla

1983 *Református templomaink úrasztali terítői*. Budapest

TAKÁTS Sándor

1914 *Régi magyar nagyasszonyok*. Budapest

1915 *Rajzok a török világból I.* Budapest

1917 *Rajzok a török világból III.* Budapest

TÁPAY-SZABÓ Gabriella

1941 *Magyar úri hímzés*. Budapest

Bereczki Orbán Zselyke

Györgyfalva női inghímzései

E címet látva máris két szó hökkenti meg a legtöbb olvasót. Az egyik az *inghímzések* kifejezés, mivel sebtében szemügyre véve a tárgyi néprajznak e szakterülettel, a viselettel foglalkozó eddig megjelent írásait, nemigen találunk e tárgykört felölelő dolgozatot. Apróbb fejezetekre bukkanhatunk ugyan nagyobb monográfiák keretén belül (pl. a barcasági, kalotaszegi, Kisküküllő vidéki, moldvai csángó, szilágysági népművészettel foglalkozó munkák egyes fejezeteit tekinthetjük kiindulási pontnak), ám csak ezekre alapozni nem lehet. E művek nagy része ugyanis legtöbb esetben külön foglalkozik az alsóruhákkal, s ezen belül az ingekkel, igen kevés helyet szentelve e ruhadarab számára, példát majdnem minden esetben hímzett abroszokról, párnákról, kendőkről hozva.

Kezembe eddig egyedül Seres András két könyve került, mely szigorúan e témával foglalkozik. A szerző barcasági csángó lány-, férfi-, menyecske- és öregasszonyingek hímzéseit vizsgálta, s e két mű is inkább mintakatalógusnak tekinthető.¹

Létezik ugyan egy nagyobb terjedelmű tanulmány Pap Jánossy Magda tollából, mely Györgyfalva viseletével foglalkozik², s elég részletes is, ám mivel igen nagy tárgykört ölel fel, kimerítőnek és kellőképp részletezettnek ez sem tekinthető. A szerző is csak adattárnak tekinti dolgozatát. Elképzelése szerint minden tíz évben újra megvizsgálták volna Györgyfalva viseletét, keresztmetszetet készítve róla, mely kutatás rálátást biztosított volna a társadalom életének alakulásától függő viselet és ízlés változásának tendenciájára, a változás módjára, intenzitására stb. Pap Jánossy Magdának továbbá célja volt a viseletet nemcsak ruházkodás-célszerűségi okokból, esztétikai, formai, szabástechnikai oldalról megközelíteni, ezek történeti hátterét kinyomozni, hanem a népi öltözködést társadalmi aspektusból is vizsgálat alá venni. Véleménye ugyanis az, hogy a népviselet legalább olyan mértékig függvénye az adott

¹ Seres A. 1972, 1973.

² Pap Jánossy M. 1971.

társadalom rétegződésének, az osztályhelyzetnek, gazdasági tényezőknek, mint a történeti tradícióknak, népi, nemzeti tudatnak, szokásoknak és az esztétikai, illetve ízlésnormáknak, a divatnak. Mindezen célkitűzéseket azonban nem tudta végrehajtani, mivel a történelem közbeszólt, így csak egy helyzetfelmérést, keresztmetszetet nyújthatott az olvasóknak az 1942-es viszonyokról.

E dolgozatomban, osztva Pap Jánossy Magda véleményét, igyekszem elképzelései egy parányi töredékét végrehajtani, megpróbálva a lehető legtöbb hímzésmintát bemutatni s néhány elképzelésemet papírra vetni.

A másik meghökkentő szó a címben a *Györgyfalva* földrajzi név. Miért éppen Györgyfalva, ez a Kolozsvártól délkeletre, alig hat km-re fekvő település? – kérdezhetné bárki. A felelet e kérdésre roppant egyszerű, s részben az előbb elmondottakhoz kapcsolódik: azért, mivel eddig igen kevesen foglalkoztak e falu néprajzával, a Kalotaszeggel foglalkozó munkák egy része is hol e tájegységhez sorolja e települést, hol pedig meg sem említi.

A falu bemutatása

Hová is tartozik, milyen tájegységhez, ez az aránylag nagy, zömében magyarok lakta település? Nem csupán a kutatók, de maguk a györgyfalvi emberek is bizonytalanok e kérdést illetően. Szokásaikban, viseletükben némi módosítással ugyan, de mindig Kalotaszeg magyarságát követték, annak ellenére, hogy hol elutasítják, hol pedig elfogadják, ha őket kalotaszegieknek tekintik. Legcélszerűbb tehát, ha Gyalu, Magyarlóna, Magyarfenes és Magyarléta mellett Györgyfalvát is az átmeneti vidékek csoportjába soroljuk. Az öregebbek emlékeznek még arra, hogy a közeli Pata, Bozs, Ajton, Rőd, Bányabükk magyar lakossága is hasonló öltözetben járt, mint ők, azonban e falvak többsége mára már elrománosodott, s a maradék magyar lakosság is kivetkőzött, elhagyta egykori népviseletét. Így került át az ajtoni női és férfi *mejrivalók* nagy része Györgyfalvára.

A falu szerves tartozéka Kolozsvárnak, ugyanis már hosszú évek óta tökéletes szimbiózis létezik közöttük. A falu határában kiterjedt gyümölcsösök, szántóföldek húzódnak végig, amelyek a

város élelmezését, ellátását hivatottak biztosítani. A györgyfalvi ember tí. terménye egy részét Kolozsvár piacaira hordva jut kereshet. Amivel leginkább piacolni lehet, az a különböző zöldségfélések, a burgonya, a gyümölcs és a virág.

A megmunkálendő földekkel kapcsolatban elmondták, hogy 1989 előtt mindenki az mtsz-ben dolgozott. Innen terményt jóformán alig kaptak, viszont ha bizonyos számú munkanapot ledolgoztak, akkor joguk volt a háztájihoz, 25 ár szántóföldhöz, amin mindenki azt termelhetett, amit akart. S mivel földet az így összegyűlt pénzükért nem vásárolhattak, mint annak idején apáik, nagyapáik, ezért vagy autót, vagy pedig építőanyagot vettek, mely 1985 előtt könnyen hozzáférhető és aránylag olcsó volt.

Ugyancsak ezzel magyarázható a viseletükben beállt roppant változás, túldíszítettség, a cifrázkodás túlhangsúlyozása is, mely szintén e periódushoz köthető. Az értéket képviselő föld helyett ugyanis pénzüket a ruhadarabok minél színesebbé és díszesebbé tételére fordították, ezáltal fejezve ki a jómódot, a társadalmi hovatartozást.

Viseletelemek a magyar nőknél

Öltözetük, bár egyes vonásaiban bizonyos hasonlóságot mutat a kalotaszegi viselettel, összehatásában eltér tőle. Ma már e viseletet csak kivételes ünnepnapokon veszik fel, hétköznap általában már polgári ruhát öltenek magukra. Közöséges vasárnap is csak egy-két idősebb asszony ölti fel a hagyományos györgyfalvi viseletet.

Az ünnepi viselet szerves tartozéka a fejkendő (*keszkenő*), a konfirmált lányoké a *párta*. Az alsóruhák közül megemlíthetjük a *pendelyt* (alsósoknya), amelyet szintén igen gazdagon díszítenek, s az *ingeket*, melyeket itt természetesen nem részletezek, csupán a szabásukról ejtenék egy-két szót. Elejének bősége egy szél, a hátáé is majdnem ennyi, csak innen kivágnak a hónaj alatti *pálhát* és az oldalához varrandó *eresztéket*. Az ujjja szabásához szintén egy szél vászon szükséges, amit kereken összefognak, ujjnyi részt visszahajtanak, s ez alá vékony papírcsíkot helyeznek, hogy a rákerülő díszítés keményebb, merevebb legyen. Erre varrják rá két-felől az ujj díszítéséhez tartozó *farkasfog*at, míg a jórészt kereszt-

és laposöltéssel hímzett díszítősáv, a *fehéres* külön anyagrészre kerül. E fehérest az ing ujjával az ún. *sima* tartja össze, ami nem más, mint egyszerű, váltogatott huroköltések sűrű egymásutánja. Ha az ingujjban van fehéres és sima, akkor *kétvarrásos* ingról beszélnek (1., 9b. kép), ha hiányzik a sima, akkor *barackmagos* ingról (2. kép), ha pedig a fehéres, akkor *egyvarrásos* ing a neve. A nyakki-vágás kikerekítése után bevágják a *hasítékot*, majd a fehéressel átellenben, az ujj felső és alsó részébe is behasítanak: egyiket a pálhának, másikat a kezelőnek. Ezek után az ujjakat az ing eleje és háta közé téve a gallérba összefogják, *mellévarrják*, az ing nyaki részét és az ujjak csukló fölötti részét *túre szedik* (vagyis beráncolják), hogy az ing *ne legyen kopac*, majd legvégül az előzőleg kihímzett kezelőket varrják hozzá az inghez. A részeket ezután vagy *barackmagosan* színes *fejtővel* (cérnával) varrják össze (főleg régebb), vagy fehér cérnával egyszerű tűzőöltéssel, vagy pedig (az utóbbi időkben) *bolhaugrással*, esetleg *piculásan* (*pénzesen*), ami nem más, mint a bolhaugrás és a barackmagos összevarrási mód keveréke. Az ing hasítékait a kezelőknél és a gallérnál, valamint az ing alját *lyukason béhányják* (beszegik), a hasíték csúcsába kis barackmagokat hímezve. A gallérba, a kezelőbe az ing varrásának megfelelő színű, maguk fonta kötőt fűznek, aminek végére bojt kerül. Megjegyzendő, hogy az ingek ujjá általában nem ér le a csuklóig, hanem jó tíz cm-rel csukló fölött ér véget.

Az ing fölé veszik fel a fekete klottból, vagy bársonyból készült *lájbit* (mellény), majd erre rá, esetleg közvetlenül az ing fölé jár a fehér báránybőröből készült *cifra mejrevaló*.

Konfirmálás után a pendely fölé vehetik fel a *fersinget*. Anyaga vagy fekete klott, vagy vékony fehér vászon. Hossza megegyezik a pendely hosszával. Díszítés soha nem kerül rá, egyedüli éke az igen apró lerakás. A fekete fersinget általában két szélből szabják. Ezek egyik oldalát előöltéssel összevarrják még a legelején. Visszájára rávarrják a fersing *alját*, vagyis a széles, színes kartonsávot, amiből a színén, alul, két-három mm kilátszik. A színére, pontosan a fersing aljára előöltéssel rávarrják a kék vagy zöld színű pántlikákat, ami alól két-három mm piros karton kilátszik (*kieresztett rongy*). Manapság kezd divatba jönni e vékony szövetszalagok helyett a boltból vásárolt virágos pántlika is. Aszerint, hogy hány

(egy vagy két) csíkot varrnak a fersing aljára, beszélnek *egy-* vagy *kétrendű* kék vagy zöld (manapság rózsaszín) fersingről. Miután felvarrták a díszítőcsíkokat, kezdik túreszedni, beráncolni. Lapítóra téve a fonákján fogják le, s míg régebb ehhez mindösze tiszta vizet használtak, ma az anyagot gumiarábikumos oldattal hintik meg. Nyáron a napon, télen pedig a kemence tetején hagyják megszáradni. Csak miután teljesen megszáradt, szedik ráncba a derekát, s varrják össze, elöl, legfelül egy arasznyi hasítékot hagyva.

A fersing fölé *ruha* (kötény) jár, ami készülhet két anyagdarab összevarrásából, de nem ritka az egy szélből szabott kötény sem. Színük és anyaguk változó. Van, ami az ünnepi öltözék tartozéka, és van, amit csak viselőnek hordanak. Természetesen ezt is cifrázzák: virágos pántlikával (újabbán) vagy egyszerű vászonszalaggal (régebb). Aszerint, hogy a szélén a szalag egy vagy két sorban van-e elhelyezve, beszélnek *egy-* vagy *kétrendű*, kék vagy zöld *pántlikás ruháról*. Ha virágos pántlika díszíti a ruhát, neve *virágos pántlikás ruha*. A szalagon és pántlikán kívül ezt is sujtás, csipke, kieresztett rongydarab díszítheti, melyek a két sarokban négyzet alakú *ablakot* képeznek, közepükön *egy-egy rózsával*.

Viseletgyűttesek

Konfirmálás után (15 éves koruktól) meleg időben a lányok, ha fehér fersinggel mennek templomba (ünnep másodnapján), fejükre pártát tesznek, amit csak úrvacsoraosztáskor hagynak otthon, ekkor ugyanis kötelező kendőben megjelenni. Általában télen is kendőt kötöttek és kendőt kötnek egyesek még ma is. Nagyobb ünnepkor kétvarrásos inget vesznek fel, ha kevésbé jelentős az ünnep, akkor barackmagosat, egyszerű évközi vasárnap pedig járhatnak egyvarrásosban is. Színük ma már nincs megszabva, régen azonban az ünnep első napján pirosat, másodnap kéket, harmadnap pedig bordót illet felvenni. A fersing viselési rendje is szigorú szabályokhoz kötött. Első napján egyrendű zöld vagy kétrendű kék fersing jár a konfirmált lányoknak, melyet ők még nem, de az asszonyok fel is tűrhetnek. A fekete fersinghez kötelezően kendő jár. Ünnep másodnapján az asszonyok mindig kétrendű zöld fersingbe öltöznek, a lányok pedig kötelezően a fehér fersinget öl-

tik magukra, piros vagy kék kétvarrásos inggel. Újkenyér és újbor alkalmával, valamint adventi úrvacsoraosztáskor azonban ők is felvehetik a kétrendű zöld fersinget, ezt tartják ugyanis a legelegánsabbnak. Ha valamilyen okból kifolyólag nincs ilyen egy lánynak, akkor az vagy egyrendű kék, vagy parasztfersingben jelenhet meg a templomban. Ünnepe harmadnapjára pedig azt illik felvenni, amit az első napi választékból kihagytak. Vagyis ha első nap az egyrendű zöldet vették fel, akkor harmadnap a kétrendű kéket és fordítva. Egyrendű fersinghez szigorúan egyvarrásos vagy barackmagos inget ölthettek fel, kétrendűhöz viszont csak kétvarrásost.

Mint már említettem, minden fersingnek megvan a hozzá illő ruhája is: ha kétrendű a fersing, a ruha is kétrendű, ha egyrendű a fersing, akkor a ruha is egyrendű. Az egy-, illetve a kétrendű virágos pántlikás fersinghez egy- vagy kétrendű virágos pántlikás ruha jár. Ez utóbbi azonban igen újkeletű, a lányoknak ilyet csak az utóbbi 30 évben varratnak. Legújabbán a ruha természetes mintázatának megfelelő kendő jár mindehhez, a lányoknak fekete vagy piros bársony, *ciframintás* lánji és mejrevaló, az öregebbeknek fekete bársony vagy klott, kevésbé díszített lánji (mejrevalót ők már nem vehetnek fel), kiegészítőként pedig gyöngyosor.

Mióta hímeznek Györgyfalván az asszonyok?

Bizonyos, hogy ingjeiket már évtizedekkel ezelőtt is díszítették, igyekezve mind cifrábbá tenni, olyanná, amilyen nincs még egy a faluban. Ez a törekvés egyébként máig jellemző. Az is kétségtelen, hogy a kezdeti munkák korántsem hasonlítottak a mostaniakhoz, sokkal egyszerűbbek, szerényebb kivitelezésűek voltak. Ezt támasztja alá a megvizsgált ingek közül kettő, egy román férfi- és egy magyar női ing. A női *hadi ing* kezelője ugyanis nincs kihímmezve, mint az az ilyen ingnél általános, hanem csak egy egyszerű fehér vászondarab fogja össze az ujj ráncait. Egyedüli díszje egy tűzőöltéssel, bordó fejtővel hímzett csík. Ugyanez a díszítésmód található egy román férfiingen is, azonban kissé újabb kivitelezésben. Ezen ugyanis az összeillesztés már varrógép segítségével valósult meg, azonban a fő szempont itt sem az öltések elrejtése volt,

mint az mostanában divatos, hanem épp a kiemelése, mely egyúttal a díszítő jelleget is hangsúlyozza.

A hímzett felületek tehát szerves részeit képezik a ruhadaraboknak, legtöbbször valamilyen nyomós cél érdekében jöttek létre (pl. összeerősítés, az anyag vastagabbá tétele). Nélkülük a ruha elemeire hullna szét, vagy egyes részei idő előtt elkopnának, elrongyolódnának.

E kettős cél követése szinte minden ingen, pendelyen megfigyelhető. Egyrészt a gyors elhasználódást megelőzendő hímezhetők ki mind a női, mind a férfiingek gallérját és kezelőjét, vagyis azon felületeket, melyek leginkább ki vannak téve használat során a kopásnak. Másrészt az összeerősítés céljától vezérelve díszíthetők kezdetben a női és férfiingek ujját, a férfiingek derék és hónalj alatti varrását, a *pálha* (hónalj alatti négyszögű betoldás) bevarrásának helyét, a pendely *aszajainak* (trapéz alakú oldalbetoldás) összeillesztését. Évek teltevel mindkét törekvés vesztett jelentőségéből. A házilag szőtt vásznat ugyanis, melynek megvolt az állandó szélessége, felváltotta a boltból vett gyolcs, panama, melynek mérete (főleg széle) nem egyezett már az otthon készített alapanyagával. Ezzel megváltozott a felvevő ruha szabástechnikája is, a díszítősorok azonban szilárdnak, erősnek bizonyultak és a helyükön maradtak. Nem nehéz – főleg az újabb stílusúak között – olyan inget találni, melyen a díszítősáv mellett (ami az összeerősítést szolgálta) megtaláljuk a gépi összevarrás nyomait is. Ez a módosítás annyiban érinti csak a hímes részeket, hogy eltolódik a helyük: már nem az anyag szélén helyezkednek el az egykori módszert követve, mely szerint a fehéres többsége (*ágazás, tüdzelés, középminta*) a nagyobb anyagdarabon kap helyet, a túloldali tüdzelés közös, s a szimmetriát teljessé tevő másik ágazás pedig már a kisebb darabot díszíti, hanem attól pár cm-re, esetleg középen (főként a pendelyen). Ezeket a gépi varrásokat figyelembe véve kissé értelmetlennek tűnnek a díszítősávok. Miért vágják pl. az ing ujját kettőbe, s varrják hozzá a fehérest fáradságos munkával, mikor vágás nélkül egyszerűen, mindenféle cicoma nélkül is meg tudnák oldani az ujj beillesztését az ing szerkezetébe? E kérdés magyarázata egyedül a hagyomány máig kiható erejében rejlik. A másik változás, melyre figyelmesek lehetünk, s melynek ugyan-

csak kihatása van a szerkezet módosulására, az a díszítmények méretének megnövése. Ezt arra értem, hogy mind a férfi-, mind a női ingek kézelője, gallérja, az ujj fehérese, az ingmell, valamint a pendelyt díszítő fehéresék hossza és széle az idők során egyre szélesebbé, díszesebbé váltak, mintakincsük egyre bonyolódott.

Női			Férfi			
hadi ing	fehéreses		gépesing	fehéreses		
	régi	új ³		régi	új	
1	1	2	2	3	4,5	gallér/cm
1,5–3	2–3	6–7,5	2	4	7	kézelő/cm
–	11	15–16	–	4,5	7,5	fehéres/cm
1–2	4–4,5	8	2	–	–	mej/cm

Az adatokból szépen kitűnik a díszítmény összes típusára vonatkozó túlméretezés. Míg hajdan a fehéreses ing hímeinek mérete szinte megegyezett a viselő had ingével, csupán az ingmellnek pár cm-rel hosszabb túreszedése árulta el – a fehéres hiányát nem számítva – a különbséget az ünnepi és a hétköznapi ingviselet között, napjainkra a hímzett felületek mérete szinte megkétszereződött. Az ing korának megállapításában e méretbeli különbség, illetve a minta jellege számít irányadónak. Ugyanez a tendencia figyelhető meg a férfiingek esetében is, azzal a különbséggel, hogy esetükben ez a változás nem olyan ugrásszerű, mint a nőknél.

A megnagyobbodott díszítendő felületet valahogy ki is kellett tölteni. A többletfelületet vagy új, szélesebb, a hagyományostól elütő mintákkal borították be (melyeket folyóiratokból, mintakönyvekből másoltak ki), vagy a hagyományos mintákat növelték meg oly módon, hogy a sűrűbb szövésű házi gyolcs helyett lazább szövésű panamát használtak, vagy az *akasztalat* (egy öltés helye) nagyságán módosították oly módon, hogy míg régen két szálát vettek fel egy keresztszem hímzéséhez, addig manapság csak minden harmadik lyuknál szúrnak le. Egy harmadik lehetőség az ága-

³ Régi ingnek az 1960-ig, újaknak pedig az 1970 után készült ingeket tekintem.

zás megduplázása, esetleg több akasztalatú ágazás hímzése olyan helyekre is, ahová eredetileg nem járt (pl. kézelőre).

Az ingmellen, amely különben is a legarchaikusabb elemeket őrzí, nyilvánvalóan egyik változat sem honosodhatott meg. Itt a régi gyakorlat lépett életbe: kiválasztották a legtöbb akasztalatú mintát s ezt duplázták meg.

Mindez azonban még nem magyarázza a női ingek fehéresének méreteiben való változását, mely növekedett ugyan, de nem olyan szembetűnően, mint a többi hímes rész. Ennek magyarázata, hogy a *varrás* (vagyis a fehéres két oldalán végigfutó egyszínű hímzés, mely a *farkasfögből* és a *simából* áll), viszonylag állandó mind a régi, mind pedig az új ingeken: 4–4,5 cm-ig terjed. Ez érthető is, hiszen formája, technikája kötött, csak igen kevés változtatást enged meg.

Ha tüzetesen megvizsgáljuk ezeket a női ingeket, a méretbeli változás iránya, az újítás is körvonalazódik. Legelőször az ingmellel kezdték dúsítani a minták megduplázásával. Találunk ugyanis olyan ingeket, melyeknek kézelője, fehérese, gallérja a régi méret után készített, mellhímzése azonban már jóval nagyobb a megszokottnál. Ezután a fehéres kezdett szélesedni, melynek melle, fehérese már az új ízlés hatását tükrözi, kézelője, gallérja viszont még a régít. Ezt követte a kézelő megduplázódása, majd legvégül a gallér mérete is behódolt a modernebb stílusnak.

Ingtípusok

1. Hadi ingek (3–4. kép)

Egyszerű viselő, tehát hétköznapi ingek. Díszítést csak a gallér, ingmej és a kézelő kap. Régebb vastagabb, durvább vászonból készültek, idővel azonban ennek helyét felváltotta a bolti gyolcs. Klott, vagy szövetszoknyával viselték, rá egyszerű, sima lájbit vettek. Az 1960-as években mentek ki divatból.

Kezdetben egészen kis kézelővel voltak ellátva, az idők során azonban ez fokozatosan megnagyobbodott, bár nem vált olyan szélessé – nem is válhatott, hiszen a stílusbeli újítás kezdetére már alig viselték –, mint az ünnepi ingeké.

Egyszerű az ingmej ráncolásának mintája is, gyakran csak egyszerű *szedés* és *horgas* díszíti, de előfordul olyan is, hogy a minta

körvonala nem vehető ki. Egy 1964-ből származó hadi ingen már látszik az ebben az időben jelentkező túldíszítés hatása, az ingmej már kissé nagyobb (12 akasztalat), díszesebb, a kidolgozás is jóval finomabb.

A kézelő ráncolására is ez jellemző, általában 4–5 akasztalatú szedés díszíti.

A gallér mintázata a lehető legegyszerűbb: *rózsa* váltakozik *asztallábbal*, míg más, kiemeltebb alkalomra készült ing gallérján előfordul az *es*, vagy *gerezd* is, manapság pedig némelyeken kis nefelejcsfűzér fut végig.

A minták kidolgozása kevésbé pontos. A színek hagyományosak (piros, kék, bordó), ezeknek is inkább világosabb árnyalatai a kedveltek. Összevarrásuk fehér cérnával, egyszerű tűzőöltéssel történik.

2. Piculás ingek (5. kép)

Főleg az öreges viselet tartozéka volt régen, ma már alig használják. Feltehetően ezek anyaga sem lehetett a legfinomabb vászon, amit aztán a mindent felváltó és elsőpró bolti gyolcs helyettesített. Az ingmej, kézelő és gallér mellett ezeknek az ingeknek az ujján egy vékony, hímzett díszítősor húzódik végig, ami egyben az összevarrásra is szolgál. Ezt az összevarrási módot nevezik *piculásnak* vagy *pénzesnek*, amit cifrább, kiemeltebb rangú társainál az egyes szerkezeti részek összevarrásánál is fellelhetünk. Ezek sem kiemelt ünnep viseletének tartozékai, de már közönséges évközi vasárnap elmehtek vele a templomba, glott vagy szövetszoknyában, kevésbé díszes lájbival. Akárcsak az előző típusba tartozók, ezek is az 1960-as években mentek ki a divatból, az 1964–65-ből származó kelenyékben még megtalálhatóak, de már azután alig.

Az 1960-as években jelentkező tendencia hatására kézelőjük megnövekedett, így igyekezve a különben egyszerű, s a gyökeres változtatásoknak korlátot szabó inget cifrábbá tenni. Az ingmejre már a rangosabb ingekre jellemző minta kerül, egyszerű vagy kettőzött változatban. A kézelő és az ingmej szedése közepes méretű (8 akasztalat), ezzel is elkülönülve a hadi ingek csoportjától. A galléron is módosításokat hajtanak végre: *asztalláb* és *rózsa* váltakozása helyett találunk olyant is, melyen kétféle *rózsa* követi egymást.

Szépen kivitelezett minta díszíti őket hagyományos színű fejtővel hímezve (kék), ennél világosabb szín nem fordulhat elő rajtuk. Ezek összevarrása is még fehér cérnával történik, tűzőöltéssel.

3. Egyvarrásos ingek (6. kép)

Közönséges vasárnapok viseletének tartozékai. Alapanyaguk már legalább 1948 óta bolti gyolcs. Hímés részeik: a gallér, a kézelő, az ingmell (helyi nevén: ingmej), valamint az ujj hosszában végigfutó díszítősor, a *varrás*, melynek száma (egy vagy kettő) dönti el – a fehéres meglétén kívül – az ing típusát és megnevezését. Ez a varrás meglehetősen kötött formájú díszítmény, ezért a cifrázás a kézelőre és az ingmejre szorítkozik, a gallérra pedig csak módjával kerül. Kevésbé rangos ünnepeken is viselhették, szoknyával, esetleg egyrendű fersinggel, cifrább lájbival. Az 1960-as évekkel bezárólag már ezt a fajta ingtípust sem igen viselték, csak 1964-ből való vagy annál régebbi ilyen típusú ingekkel találkoztam. Az újabb darabokat már nem viselőik készítették (úgy tűnik, az 1960-as években a lányok kezdték elhanyagolni a hímzést), hanem édesanyjuk.

Az ujj díszítésének egyhangúságát a kézelő szokatlan, érdekes mintáival igyekeznek ellensúlyozni. Méretük közepes, úgy látszik, nem ezzel akarták felhívni magukra a figyelmet, hanem a furcsa mintákkal. Szedésük sem a kézelőnél, sem az ingmejnél nem túl nagy (4–5, esetleg 7 akasztalat).

Az ingmellel különben a hagyományos minták megkettőzésével igyekeznek hangsúlyosabbá tenni: *duplarózsás*, *duplaesses* minták fordulnak elő, de a szedést (*majoránnahegy*) is megduplázzhatják.

A gallér mintázata is egyszerű, ezzel is hangsúlyozva az ing kevésbé kiemelt jellegét.

A beléfectetett munka pontos, alapos; színei hagyományosak, kék, piros, fekete. Tehát ezt az ingfélét fiatalok és idősek egyaránt viselhették a koruknak megfelelő színárnyalatban.

4. Barackmagos ingek (2., 7. kép)

Ezeket is kevésbé rangos ünnepeken viselhették. *Barackmagosnak* az ujján végigfutó díszes összevarrás miatt nevezik, ami hasonlít a *varráshoz*, azzal a különbséggel, hogy ebből hiányzik a sima, s csupán a két farkasfog van szembeállítva egymással, kikere-

kítve. Egyik változatuk már igen-igen hasonlít a rangosabb ünnepek ingviseletéhez: ebben már a fehéres is megjelenik két sor barackmag között (7. kép). Másik változatuk ennél sokkal egyszerűbb, ezeken csupán egy sor barackmag fogja össze a vászon két szélét (2. kép). Gyűjtésem során 5 fehéreses és egy fehéres nélküli változattal találkoztam. Ez utóbbi az előbb felsorolt ingtípusokhoz hasonlóan kezdi mind jobban elveszíteni közkedveltségét, az első változat ellenében, mely az 1960-as években jelentkező hangsúlyos díszítési irány hatására mindinkább cifrává, sokszínűvé válik. Am a korszerűtlenné válás folyamata ezt is utolérte. Kb. 10 évvel túlélte ugyan az előzőeket, de az 1970-es évek végétől ilyen típusú ingekről már egyre kevesebb az adat.

A modernné válás rengeteg lehetősége állt az asszonyok előtt: új színek (zöld, rózsaszín, sárga), új mintakincs, új technika bevezetése. Esetleg a hagyományos mintát és formát meg is bonthatták oly módon, hogy a régen egyszínű motívumot kétszínűvé alakítják (pl. az eddig egyszínű barackmagba különböző színű pontokat hímeznek).

Az ingek általában finomabb kelméből, többnyire bolti gyolcsból készültek. Díszítést a gallér, ingmell, kézelő s az ujj kapott. Úrvacsoravételkor is magukra ölthették, a lányok fehér, az asszonyok viszont fekete, egyrendű fersinggel. Az előzőekhez képest cifrább lájbit és a mejrevalót is felvehették hozzá. Konfirmálni vagy esküvőre nem vehették fel, de már halotti ingként funkcionálhatott.

Az egyszerű barackmagos ingek kézelőjét igyekeznek kihangsúlyozni meglepő, a szokásostól eltérő újszerű mintákkal, de a fehéreses ingek kézelője is meglehetősen szokatlan, új szabályokat követ (7. kép). Méretük nem rí ki a szokásosból, egyrészt mivel ezeknek nem kell semmilyen más felület szerénységét ellensúlyozniuk, másrészt pedig ezeket nem nagy ünnepkor viselik. Szedésük is meglehetősen keskeny, általában 5 akasztalat.

Az ingmellet sem hangsúlyozzák túl, többnyire egy egyszerű mintát szednek túre, amihez kiegészítésképp esetleg egy horgas járulhat.

A gallér mintázatában már fel-feltűnnek egyes újítások: megjelenik a *gerezd*, az *ess* is, valamint az *asztalláb* különböző, újonnan kialakult változatai.

Ünnepi ing jellegének megfelelően szép, pontos munka díszíti, hagyományos színei közé beépültek a napjainkban meghonosodtak is. Összevarrásuk kezdetben *piculásan* történt, majd *bolhaugrással* vagy fehér cérnával, tűzőöltéssel.

5. Kétvarrásos ingek (8. kép)

Az ingek közül a legrangosabb hely ezeket illeti meg. Csak kivételes, nagyobb ünnepekkor öltik magukra cifra, pántlikás lájbival, mejrevalóval, dúsan hímzett pendellyel és feltúrt fekete fersinggel, amelynek szigorúan kétrendűnek kell lennie. A lányok ünnep másodnapján fehér fersinggel is felvehetik, más jeles alkalomkor viszont kétrendű fekete fersing jár hozzá, ezt viszont ők még nem tűrhetik fel. Lábukra piros csizma jár, fejükre párta, asszonyoknak díszes fejkendő. Színük az ünnep napjai szerint változik: első napján piros, másodnapján kék, harmadnapján bordó fejtőset viselnek.

Mindenkor a legfinomabb anyagból, többnyire bolti gyolcsból készültek, csak a fehéres, a gallér s a kézelő alapanyaga lehet panama vagy házi gyolcs a könnyebb hímzés kedvéért.

A már előbb elmondottakból is kitűnik, hogy mely részük kap díszítést: a gallér, az ingmell, a kézelő és az ujj, melyen végig két széles varrás között egy fehéres húzódik.

Gyűjtésemben összesen 23 ilyen ingtípus szerepel, amiből 14 konfirmálóing, ötben esküdtek, ötnek a készítése pedig nem kötődik semmilyen, az ember életében rangos eseményhez. Összeadva ezeket a számokat kitűnik, hogy összegük nem 23, hanem 25. Ez azért van, mert többnyire abban az ingben házasodtak a lányok, mint amiben konfirmáltak.

A minták

A továbbiakban a könnyebb kezelhetőség kedvéért és az egyszerűsítés érdekében négy szakkifejezést iktattam be.

Elemnek nevezem azt a legkisebb szerkezeti egységet, ami állhat ugyan önmagában is, az ágazás részeként, de egy nagyobb egységen belül (pl. minta) jórészt helykitöltő szereppel bír.

Főmotívumon azokat az önálló, nagyobb alapegységeket értem, melyek a minta egészét meghatározzák, legelőször ez tűnik a

szemünk elé, maguk a györgyfalviak is ezek általános megnevezéseit ismerik leginkább. Mindenekelőtt a *rózsza*, *asztalláb* és az *es* különböző változatai kerülnek e kategóriába. Létrejöhetnek az elemek meghatározott rend szerint való összeállításából is, de nem feltétlenül ez az egyedüli módja a főmotívum kialakulásának.

Ezek a motívumok kompozíciót alkothatnak, vagyis két-három ilyen alapegység egy szerkezeten belül bizonyos szabályszerűséget követve kombinálódhat. A györgyfalviak is egy egységnek látják őket, megnevezésük azonban a főmotívumokkal történik (pl. *négyesses asztalláb*, *duplatőgyfaleveles essel*, *esses csillagrózsza bele van téve az asztalládba*).

A három egység különböző változatai alkotják a *mintakompozíciót* (röviden *mintát*), melyen én a díszítendő felület egészén megjelenő összes ékítménytípust értem. Tehát az elem, a főmotívum és a kompozíció együtt alkot egy *mintát*.

A minták szerkezeti felépítése

A motívumok ismertetése előtt néhány általánosabb jellegű törvényszerűségekre térnék ki, amelyek szorosan kapcsolódnak a mintákhoz is.

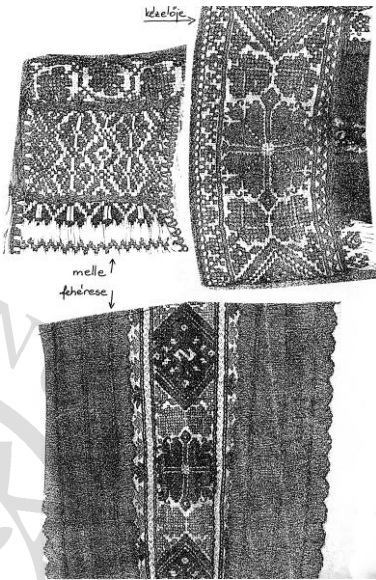
Mindenekelőtt a szerkezeti sajátosságok. A legrégebbi, általam ismert ingeken kétféle szerkezeti megoldással találkozhatunk. Az egyik esetében a már jórészt elfelejtett nevű minták mindenféle megformáltság nélkül, sűrűn követik egymást, az egyes motívumok határa teljesen egybemosódik (8. kép). A másik eset az, amikor a motívumokat egy-egy téglalap alakú keret veszi körül, a minta folyamatosságát az egymás után következő, hol esset, hol rózsát magában foglaló téglalap biztosítja (7. kép). E keretet igyekeznek hangsúlyosabbá tenni nemcsak a főmotívumtól eltérő színnel, hanem a technika megváltoztatásával is: míg a motívum laposöltéses, addig a keret szálhúzásos. A vizsgált anyag alapján úgy tűnik, hogy az idők folyamán e derékszögű szerkesztésmód átadta helyét a hegyesszögűnek, megjelennek az ék alakban hegyesedő asztallábak, amelyek a rózsákat és az esseket körülfogják. Napjainkban ez a szerkesztésmód is kezd mind inkább háttérbe szorulni az egészen bonyolult szerkezetű minták fokozatos térhódításával (9a–b. kép)

és modernebb – keret és szerkezet nélküli – motívumok megjelenésével. Ezeken az újabb hímzéseken a díszítőmotívum – általában virágornamentika – vagy egy folyamatos, hullámzó vonalra vannak felfűzve (10. kép.), vagy pedig az egyes virágok mindenféle összekötő szár nélkül követik egymást (11. kép.). Ez a szerkezetbeli váltás többnyire a fehéreseken figyelhető meg, de még a napjainkban készült kézelőkön is mindhárom változattal találkozhatunk. A gallérokon csak az utóbbi időben jelent meg a hegyesszögű és a hullámzó szár alkotta szerkesztésmód, addig a motívumok általában mindenféle összekötő elem nélkül követték egymást.

Megváltozik a minták kompozíciós szerkezete is. Míg korábban egy fehéresen belül a motívumok egyesével követték egymást (tehát egy rózsza – egy asztalláb – egy ess), addig az újabbakon egymás után következik három rózsza, egy fél asztalláb és két es. Ez a módosulás a mellrész díszítésmódjában is tetten érhető (10–13. kép.). E változásokkal párhuzamosan a díszítendő felület egészére irányuló gondolkodásmód is átalakult, s ezt leginkább a kézelőknél s az ingmelleknél érhetjük tetten. Az ezelőtt 30–40 évvel készült ingeknél ugyanis az anyag vége pontosan a motívum tengelyére esett (5. kép.), a jelenkori ingeknél viszont erre a finomságra már nem figyelnek, a motívum ott ér véget, ahol az anyag, ezért nem egy esetben a motívum befejezetlenül kerül rá a díszítendő felületre.

Szerkezetbeli változás az is, hogy a minta minél szélesebbé tétele érdekében az ágazásokat is halmozni kezdik (pl. a fehéreseken a korábbi egy ágazás helyére kettő kerül), vagy pedig olyan helyekre is varrnak ágazást, ahová korábban nem járt: pl. a kézelőkre (1., 9a. kép.). Itt is kezdetben csak a minta egyik oldalára került (1. kép.), majd mindkettőre (9a. kép.). Nem ritka az sem, hogy ilyen esetben a fehéres ágazása el is marad.

Szerintük a fehéres akkor szép, ha minél sűrűbben van kivarrva. Ezt azonban nem úgy érik el, mint amire mostanában is akad példa, hogy ormóttan, óriási laposöltésekkel hímezik ki a mintát, hanem a főmotívumok mellé rengeteg apró töltőelemet is hímeznek, ami felaprózza ugyan az egész szerkezetet, ugyanakkor díszesebbé, cifrábbá is teszi, hisz ezeket az elemeket különböző színekkel lehet kivarni.

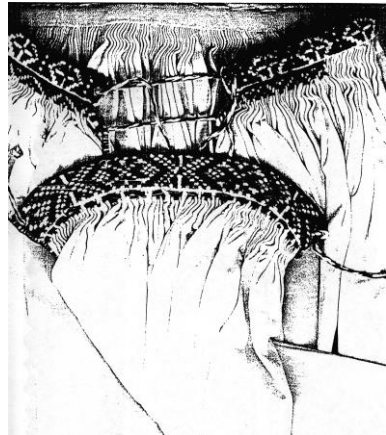
1. kép

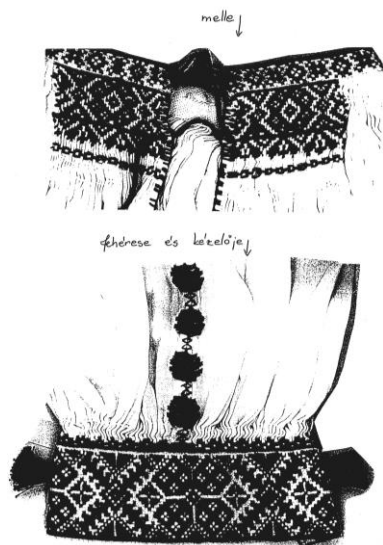
2. kép

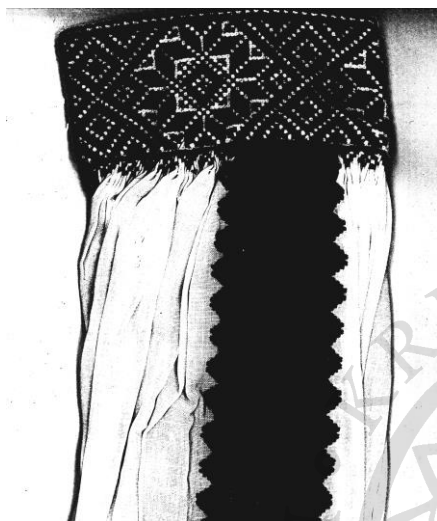
3. kép

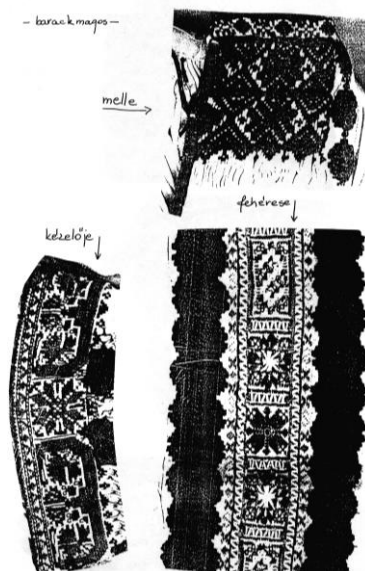
4. kép

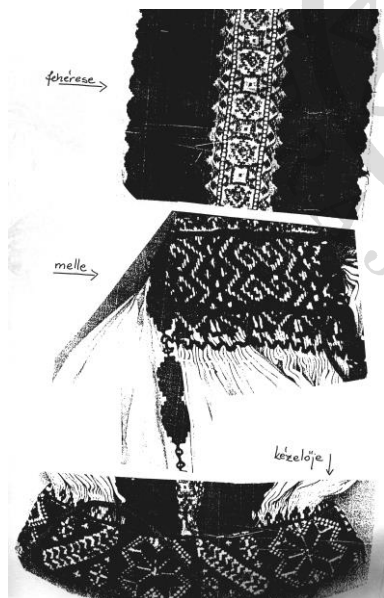
5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

9a. kép

9b. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

A minták színezése

A színbeli halmozás az 1950–60-as évektől jelentkezik Györgyfalván. Igyekeznek olyannyira tarkává tenni az inget, hogy még a korábban egyszínű varrásokba is elütő színű pöttyöket varrnak.

Az ingek színanyagát figyelembe véve megállapítható – amire az előbb már utaltam –, hogy míg a mostanában készült darabokon is a hagyományos motívum hagyományos színnel hímzett, addig a legújabbban, napjainkban beszívárgott új mintákhoz általában többféle „új” színt használnak (sárgát, háromféle zöldet, barnát, drappot, kétféle rózsaszínt, kétféle kéket és csillogó fémszálát is).

A két véglet között átmenetként a régi stílusú motívumokat új színezésben hímezik. Létezik még egy lehetőség a hagyományos motívumok modernebbé tételére: a régi mintákat csillogó fémszállal hímezni ki.

Az ingmellek többsége általában egyszínű (megegyezik a varrás színével), esetleg előfordulhat olyan is, hogy a szedést vagy a láncöltést különböző színű fejtővel hímezik ki. Az így leggyakrabban szereplő színpárok a következők: kék–piros, zöld–rózsaszín, zöld–piros és kék–fekete.

A gallér általában két színű (leggyakoribb színpár a piros–kék és a piros–zöld), de van példa olyan ingre is, melynek gallérját három szín díszíti: piros–kék–zöld.

Az ujj-, kézelő-, gallér- és melldíszítmények közti megfelelések és különbségek egy ingen belül

Jellemző a mostani ingekre az is, hogy a fehérés mintáját hímezik a kézelőre is, különbség csupán a színösszeállításban van. Pl. a fehérésbéli három rózsza színe bordó–kék–bordó, ugyanezek a rózsák viszont a kézelőn már sárga–kék–sárgává válnak. Más esetben a fehérésben megfigyelhető fekete asztalláb a kézelőn pirosra változik, a sárga esset pedig a kézelőn csillogó fémszállal hímezték ki.

Nem ritka az sem, hogy a kézelő még a színében is megegyezik a fehérés mintájával. Ez azonban az ötödik stádiuma a fehérés és a kézelő közötti viszonynak. Az első fokozat az, amikor más-más szerkezetű hagyományos minták kerülnek a kézelőre és a fehérésre. A második esetben új stílusú díszítmények jelennek meg a fehérésen, ám a hozzá kapcsolódó kézelő még a régi stílust őrzi (10. kép). Az összegyűjtött anyagban felfedezhetünk egy olyan mintát is, mely az egyik ingen a fehérésen szerepel, a másik ingen viszont már a kézelőt díszíti. A harmadik változatnál a kézelőn a színösszeállítás és a szerkezet kis változtatásával a fehérés mintája ismétlődik meg. A negyediknél a kettő között már csak színbeli különbség van, s legvégül a két minta teljesen megegyezik a fehérésen és a kézelőn.

A bevezetőben említettem már, hogy a mostani ingek kézelője sokkal nagyobb a korábbiakénál, tehát mintájuk is megduplázódik. A fehérés mintája azonban még így sem olyan széles, mint a kézelőé. Ezt a méretbeli eltérést az ágazás kézelőn való megjelenése mellett úgy oldották fel, hogy a kézelőt lazább szövésű panamárra hímezték, míg a fehérést sűrűbb szövésű házi gylócsra. Emellett az akasztalat nagyságát is megváltoztathatták: a fehérésen két szál tesz ki egy öltést, a kézelőn viszont három (1. kép).

Mindebből az újítás fokozatos térhódításának menete is kikövetkeztethető, mely először a fehérés mintázatában jelent meg, majd a kézelőjében, s legvégül a galléréban. Csak egy terület maradt hátra, melyet eddig nem vett birtokba a „modernizálás”: az ingmell. E terület máig kizárólag a geometrikus díszítmények őrzője.

Egy napjainkban készült ingen (9a–b. kép) a gallér mintázata is csatlakozik a fehérés és a kézelő mintájához, ugyanis mind szerkezetében, mind színében, mind pedig a felhasznált motívumokban hasonló az előzőekhez. A gallérminta ezeken kívül megegyezhet a kézelő ágazásával is. Az ingmell mintája hasonlóságot mutathat más ingek gallér- vagy kézelőmintájával is.

Az egy ingen belül elhelyezkedő szedések viszonyát vizsgálva azt a következtetést vonhatjuk le, hogy igen sok ing esetében a kézelő és az ingmell szedése megegyezik nemcsak formában, de színben is – legyen szó a legegyszerűbb horgasról, vagy a legbonyolultabb majorannahegyről.

A fehérés *ágazásának* és *borsózásának* viszonya is igen érdekes. A kettőt igyekeznek jól elkülöníteni egymástól nemcsak színben, de technikában is. Megállapítható, hogy míg az ágazásnál igyekeznek laposöltéssel varrni a különböző keskeny mintákat (*tölgyfaleveles, bab-két levél, ess-asztalláb-rózsa, félrózsa, maderas*), addig a borsózásnál a legkülönbözőbb technikai megoldások valamelyikét alkalmazzák: *tyúkszem, aszúr, fogasöltés, tűzdelés, laposöltés, sőt* ezeket kombinálhatják is. Sokkal ritkább az olyan ing (a vizsgált anyagban egyetlen ilyen esettel találkoztam), ahol az ágazás és a borsózás is egyaránt laposöltéssel van kivarrva, a kettőt semmiféle díszítősáv nem választja el, ezért teljesen egybe mosódnak.

Különböző ingek és viseletdarabok mintáinak összevetése

A bemutatott motívumok nem kizárólag az ingeken fordulnak elő, hanem a pendelyek, gatyák fehérését is felépíthetik. Ehhez hagyományos motívumú és színezésű mintákat használnak fel. Az újabb, a polgári ízlésnek megfelelő mintákat általában nem varrják alsószoknyákra, a díszes nadrágokra.

Jobban megvizsgálva a mintákat megállapíthatjuk, hogy a motívumok elrendeződése teljesen az egyéni ízléstől függ. A hímnőasszonyok vagy egy az egyben lemásolják más ingek mintáit (leginkább az újabbakat, esetleg némelyest módosítanak), vagy

pedig tetszésük szerint variálják azokat (főként a tradicionálisabbakat): pl. az egyik ing rózsáját a másik ing asztallábával társítják.

Lehetséges olyan megoldás is, hogy az a motívum, melyet az egyik ingen rendszeren kivarrnak, a másik ingen csupán körvonalai-ban jelentkezik, az eredeti motívum negatív párjaként.

Az essek elrendezése is teljesen esetleges. Előfordulhatnak a fehérés hosszában, keresztben, döntve, megjelenhetnek egyesével, párosával, de akár négyesével is.

Irodalom

BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia

1992 A hímes népi szöttesek elemzésének egyik módja békéscsabai lakástextíliák példáján. *Néprajzi Értesítő* LXXIV. 109–119.

DOMANOVSKY György

1981 *A magyar nép díszítőművészete* I–II. Budapest

FARAGÓ József–NAGY Jenő–VÁMSZER Géza

1977 *Kalotaszegi magyar népviselet*. Bukarest

Dr. KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–Dr. NAGY Jenő

1974 *Szilágysági magyar népművészet*. Bukarest

1978 *Kis Küküllő vidéki magyar népművészet*. Bukarest

1981 *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest

LÜKŐ Gábor

1939 A magyar hímzőművészet eredete és története. *Néprajzi Értesítő* XXXI. 14–35.

PAP JÁNOSSY Magda

1971 Györgyfalva viselete. *Ethnographia* LXXXII. 4. 497–565.

PÉNTEK János

1979 *A kalotaszegi népi hímzés és szókinccse*. Bukarest

SERES András

1972 *Barcasági csángó leányingek hímzésmintái*. Sepsiszentgyörgy

1973 *Barcasági csángó férfüngék, menyecskeingek, öregasszonyin-gek és díszkendők hímzésmintái*. Sepsiszentgyörgy

UNDI Mária

1934 *Magyar hímvarró művészet*. Budapest

VISKI Károly

é. n. Díszítőművészet. In : *Magyarság Néprajza*. II. Budapest

Tötszegi Tekla

Kígyómotívum a mérai textíliákon

Bevezetés

Bár a magyar népművészet kutatása bő évszázados múltra tekint vissza¹, a népi díszítőművészeti motívumok vizsgálatának módszertana mindmáig kidolgozatlan². Talán az e téren megfigyelhető bizonytalanság, gyakran még a fogalomhasználatban is tetten érhető következetlenség az oka annak, hogy az elmúlt több mint száz év díszítőművészeti kiadványai főleg mintagyűjtemények, s ha a különféle néprajzi munkák a díszítmény kérdésével foglalkoztak, érdeklődésük többnyire kimerült a díszítmény képi ábrázolásában, esetleg a bemutatott motívum vagy minta nevének a feltüntetésében.³ A formai jellegzetességeket, kompozíciós szabályszerűségeket a kutatás fókuszába helyező elemző tanulmány jóval kevesebb született.⁴

¹ A népművészet „felfedezésére” a 19. század hatvanas éveitől kezdődően, a különböző országos és világi kiállítások kapcsán került sor. Az 1873-as bécsi kiállításon – melynek magyar anyagát a néprajzos Xántus János gyűjtötte – állítanak ki először etnográfiai szándékkal tárgyakat. Az első magyar népművészeti kiadvány 1879-ben (*A magyar házi ipar díszítményei*. Pulszky Károly tanulmánya, Fischbacfh Frigyes tábláival), az első díszítőművészeti kiadvány 1885-ben jelent meg (Huszka József: *Magyar díszítő stíl*). Ebben a korai időszakban a népi díszítőművészetet az ősi múlt, a vitalitás bizonyítékának, a nemzeti jelleg tárgyiasulásának tekintették, egyfajta kútfornek, amelyből a magas művészet megújulhatott. Kresz M. 1952.

² Verebélyi K. 2002. 50.

³ A *Magyar Néprajzi Lexikon* 1980-ban megjelent 3. kötetének *népművészet* szócikkében a szerzők a formai elemzést, az ornamentika szabályszerűségeinek feltárását még „csak kezdeményezéseként” említik. MNL 1980. 746.

⁴ Gazda Klára a romániai magyar népművészeti kutatást értékelő tanulmányában megállapítja: „Az elemző tanulmányokkal már sokkal rosszabbul állunk. Ahogy a magyar szakirodalomban általában, itt sem alakult ki a díszítmény alaki, szerkezeti, elrendezésbeli leírásának a technikája, de még használható szakszókincs sem áll az érdeklődők rendelkezésére.” Gazda K. 2001. 96.

Jelen dolgozat egyetlen motívum, a szakirodalomban esséként, kígyósként, foglalósként, fehéresként emlegetett⁵ S előfordulását, formai jegyeit és kompozíciós szabályszerűségeit⁶ egyetlen, igen gazdag hímzés- és szövőkultúrával rendelkező falu, Méra⁷ 20. századi textílféléin vizsgálja.

A magyar népi díszítőművészet terminológiájának állatokkal kapcsolatos rétegeire, s magára a kígyómotívumra az Ünnepelet tanulmányai⁸ irányították figyelmemet. Egy 1999–2001 között zajló anyaggyűjtés alkalmával azt is módomb volt megfigyelni, hogy a mérai textílféléken (öltözetelemeken és lakástextíliákon) alkalmazott igen gazdag motívumkészletből az itt élők az igen nagy megterheltségű S formát tudják legbiztosabban, legkövetkezetesebben motívumként azonosítani. A motívum megnevezésében sem tapasztalható bizonytalanság. Az is fontos megfigyelésnek tűnt, hogy a motívumot kalotaszegi viszonylatban csak Mérában és Kajántón⁹ nevezik következetesen, mindenféle textílián *kígyósnak*.

A kutatást, melynek tanulságait ez a dolgozat összegezi, előmunkálatnak szántam, hiszen mélyfúrások, részletes előmunkálatok nélkül átfogó jellegű munkák, rendszerezések elvégzése, kapcsolatok feltárása elképzelhetetlen. A vonatkozó szakirodalom, illetve saját gyűjtéseim alapján kitérek a motívum, illetve a motí-

⁵ Gazda K. 2000.

⁶ Verebélyi Kincső a népművészeti alkotások vizsgálatának legeredményesebb megközelítésmódjaiként a fenomenológiai, a strukturális-funkcionalista, illetve a stílustörténeti megközelítést említi. (Verebélyi K. 2002. 36.) A dolgozat az első két megközelítésmód szempontrendszerét érvényesíti. A stílustörténeti vizsgálódást ez esetben nem tekinti feladatának.

⁷ Méra Kolozsvártól északnyugatra található, a Kolozsvár–Nagyvárad vasútvonal, illetve a Zilah felé vezető országút mellett, a várostól 13 km-re. 1961-től Kisbács község egyik faluja. Néprajzilag a Nádasmentéhez, ezen belül a Cifrakalotaszeghez tartozik. Közepes lélekszámú (a 2002-es népszámlálás adatai szerint: 1419 lakos) település református magyar többséggel.

⁸ Gazda K. 1998, 2000.

⁹ A Kajántó völgyében húzódó falu mezei utakat használva igen közel esik Mérához. A két falu között a 20. század folyamán, különösen a hetvenes évekig igen élénk kapcsolat volt. Hímzéseik, viseletük sok ponton megegyezik: a mintacsere, a különböző technikák átvétele igen gyakori volt. Ezért válhatott a 20. század utolsó évtizedeiben Kajántó a méraiak egyik fontos viselet- és lakástextil-beszerző helyévé.

vumkapcsolódás régió belüli variációira is, de nem foglalkozom a motívum más tájegységek, más népek díszítőművészetében való előfordulásával, sem a motívum ikonológiai hátterével.

Az S motívum kalotaszegi textíliákon

A Kalotaszeggel, Kalotaszeg népművészetével foglalkozók közül elsőként Jankó János tesz említést a *seses* mintáról, „mely csupa S betűből áll”.¹⁰ A Jankó munkája után néhány évvel megjelenő *Kalotaszegi varrottasalbum*¹¹ mintái között már három olyat is találunk, amelynek az S a meghatározó, névadó motívuma: a XVI. mintalap *kisfoglalós*, az LIII. mintalap *sess, seses*, a XCVII. mintalap *nagyfoglalós* mintát ábrázol. Időrendben a következő, témánkra vonatkozó adatot tartalmazó kiadvány Malonyay Dezső munkája.¹² A 380. ábrán bemutatott *Régi kalotaszegi vagdalásos minták* közül felülről az ötödik fényképen ritmikusan ismétlődő, X alakú motívummal választott fekvő helyzetű S-sort látunk a mintanév megjelölése nélkül. A XVIII. tábla darázsolásmustrákat mutat be, származási helyük megjelölésével. Mindhárom, bennünket érdeklő mintadarab Mákóról származik. A 3. számú, három vízszintes szalagból, egy szélesebb főmintából, illetve két keskeny széldíszből álló mustra középső mintája *nagyfoglalós*. A translációs tengelyen¹³ eltolva fekvő S-eket itt is a komplementer jellegű X alakú motívum választja, a névadó főmotívum azonban függőleges tengely mentén tükrözve ismétlődik. A 4., *összefordított foglalós* mintában a translációs tengely és a hosszanti (vízszintes) tükrösík kombinációja érvényesül, a fekvő S-eket választó, komplementer jellegű mo-

¹⁰ Jankó J. 1892. 98.

¹¹ Pentsy J.–Szentgyörgyi L. 1899. 5., 35., 60. Sajnos, mindkét, általam vizsgált példány hiányos volt, tehát elképzelhető, hogy a hiányzó lapok még tartalmaznak idevágó mintákat.

¹² Malonyay D. 1907.

¹³ A matematikában és kristallográfiában használt terminusokat Hargittai István–Lengyel Györgyi munkájából kölcsönöztem, akik a hét egydimenziós szimmetriacsoport előfordulását magyar népi hímzésekben szemléltették. Terminológiájukban a transláció végtelen sokszor ismétlődő térbeli eltolást, az eltolás periódusa a két egymást követő motívum közötti távolságot jelenti. Vö. <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/hidveres/hargittai2.html>.

tívum ebben az esetben már nem a megszokott X forma, hanem egy hatszirmú rózsza. A díszítménynek jellegzetes vibrálást, mozgalmasságot kölcsönöz a színritmus alkalmazása a rózsák esetében, illetve a vízszintesen tükrözött S-ek három oldalról zárt részének az alaptól eltérő színezése. A 9. mintadarab középső szalagja *kis foglalós*. A minta szerkesztési elve a függőleges tükrösik mentén való eltolás. A tükröződő szerkezeti egységnek a fekvő S mellett a komplementer jellegű X motívum is része.

Malonyay Dezső gyűjtésével nagyjából azonos időszakból származik a Magyar Néprajzi Múzeum kötényekre használatos darázsolásokból álló mintagyűjteménye.¹⁴ A 60 darabból álló gyűjtemény 15 mintadarabján találkozunk a motívummal. A gyűjtemény első, *felezős bogártelki mintáján* (Itsz. NM 60705), illetve ennek színváltozatán (Itsz. NM 60763) az S motívum függőleges helyzetű. A későbbi, 1920-as, 1930-as évekbeli minták, valamint a mintanév alapján valószínűnek tartom, hogy a mákófalvi mustra a vízszintes tükrözésű minta egyik részét tartalmazza csupán. A függőleges S-nek itt térkitöltő szerepe van, maga a mintanév sem a motívumnéből alakult. A motívum függőleges helyzetben fordul elő az NM 60721 leltári számú, *nagyfoglalós felfelé* megnevezésű, illetve az NM 60746 leltári számú *nagyfoglalós* mintán is. Az S motívum X alakú motívummal váltakozik. Az *összefordított nagyfoglalós* minta (Itsz. NM 60713, NM 60745) a Malonyay Dezső által 3. számúként jelzett darázminta vízszintes tükrözésű változata. A különbség két ponton szembetűnő: a választó szerepű X motívum két szára aszimmetrikus, így vízszintes tükrözésével középen hangsúlyos, jobban kiszélesedő forma jött létre. A másik különbség a vízszintesen tükrözött S-ek zárt részének a megszokottól eltérő színezése a 4. mintánál már jelzett módon. A gyűjteményben még egy *nagyfoglalós* néven rögzített mintadarabot találunk (Itsz. NM 60758), ennek szerkezete annyiban különbözik a Malonyay által közölt 3. darázminta szerkezetétől, hogy az S motívum eltolási periódusát megnyújtva, a már ismert X alakú választómotívum

¹⁴A mustrákat Erdélyi László gyűjtötte 1905-ben Mákófalván. Leltári számuk: NM 60703–60763. A mintanevek azonosításában Katona Edit, a Magyar Néprajzi Múzeum Textil- és Viseletgyűjteményének vezetője volt segítségemre. Ezúton is köszönöm segítségét.

mellett megjelenik a függőlegesen kettéosztott X-re emlékeztető törtvonal alakú elem is.

A *kisfoglalós* (Itsz. NM 60729, 60735, 60738, 60748, 60750, 60751, 60752, 60761) minták Malonyay kötete 4. és 9. mintájának a változatai, különbség csupán a színezésben, illetve a szalagminta centrális vagy periférikus elhelyezésében van.

A minták egy részében az S motívum egyszerű translációja (Itsz. NM 60713, 60721, 60735, 60746, 60750, 60752, 60761), míg egy másik részében a motívum függőleges tükrözése (Itsz. NM 60729, 60738, 60745, 60748, 60751) figyelhető meg. Három esetben (Itsz. NM 60705, 60758, 60763) a mintadarab mérete nem tette lehetővé az ismétlés mikéntjének tisztázását.

A mintanevekben kétféle jelzős összetétel ismétlődik: a *nagy*-, illetve a *kisfoglalós*. A *kisfoglalós*nak nevezett mintát a színek és az átcsavarás rendjének változtatásával, egy-egy öltésnyi vastagságban alakították ki, míg a *nagyfoglalós* minták esetében az átcsavarás irányának egységes változtatásával (4. vagy 5. szálon váltottak irányt) egy apró rombuszokból álló darázsolt, rácsszerű alapot hoztak létre, majd az alap színes betöltésével alakították ki a mintát. A minta értelemszerűen ez utóbbi esetben erőteljesebb, hangsúlyozottabb lett. Az *összefordított kis*- vagy *nagyfoglalós* jelzős szerkezet egy kompozíciós sajátosságra, a motívum vízszintes tengely mentén való tükrözésére utal. Egyetlen mintanév esetében szerepel a motívum függőleges helyzetének a jelzése (*nagyfoglalós felfelé*), két mintanév pedig nem tartalmazza az S motívum helyi megnevezését (Itsz. 60705, 60763), valószínűleg azért, mert a motívumnak itt elsősorban térkitöltő szerepe van. A 13 foglalós minta 11-szer központi elhelyezésben, 2 alkalommal pedig szélmintaként szerepel. Ezt azért tartom fontosnak hangsúlyozni, mert a következő évtizedek során ez az arány nemcsak Mákófalván, de az egész Nádasmentén megváltozik.

Dajaszásznéné Dietz Vilma és Palotay Gertrúd keresztszemmel varrott kalotaszegi gallér- és kézelőmintákat bemutató gyűjteménye¹⁵ 127 mintarajzot tartalmaz. Ebből 5 esetben találkozunk az S motívummal: 4 gallér-, illetve 1 kézelőmintán. A 45. ábra széles ké-

¹⁵ Dajaszásznéné Dietz. V.–Palotay G. 1942.

zelóminta rajza, amelyet a szélén fekvő S-ekből, illetve a már korábban is gyakran előforduló, komplementer jellegű X motívumból álló széldísz zár le. Az S-ek ebben az esetben is függőleges tükrözésben ismétlődnek. A minta nagyon tömött, kontúrja az üresen hagyott egységnyi négyzetecskék által rajzolódik ki. Az 50. számú gallérminta fekvő S motívumát tömör, három egységből varrt hím alkotja. A komplementer X két üres, illetve egy átlósan haladó keresztszemsorból áll, az S horgai által közrefogott felület itt is, akár az X esetében, csipkeszerű, ezt a hatást a három átlósan haladó üres négyzetsor, illetve az általuk közrezárt két külön keresztszemsor biztosítja. A 65. gallérminta ismétlődő, fekvő S motívumait két egységnyi széles, egy egységnyi magas szálánvarrottas (fonott keresztszemes) öltéssor választja. A motívumok itt is a kontúrként szolgáló, üresen hagyott négyzetecskék által válnak láthatóvá. A 76. gallérminta elsősorban a választó X erőteljesebb, hangsúlyosabb megformálásában különbözik az előbbiektől. Az S horgai által bezárt felület itt is áttört hatású, bár a sorok száma csak egyetlen átlósan haladó keresztszemsor beszúrását teszi lehetővé. Az utolsó, 94. számú gallérminta S motívuma megegyezik a 76. számú mintán bemutatottal, a motívumok itt is függőleges tükrözésben következnek egymás után. A választó X egyszerűbb formájának köszönhetően ez a minta tömöttebbnek, zömökebbnek hat az előbbinél.

A minták szerkezete többnyire megegyezik a darázminták egy részénél megismert kompozícióval, a különbséget – elsősorban a technikából adódóan, illetve az inghímekhez kapcsolódó szépségeszménynek megfelelően – a motívum tömörsége, robusztussága jelenti. A szerzők három faluban, Mérában, Bogártelkén és Zentelkén próbálták a kész minták nevét azonosítani, s arra a következtetésre jutottak, hogy általában különbözőképpen nevezik meg ugyanazt a mintát – így az S motívumot Mérában *kígyósnak*, Bogártelkén és Zentelkén *foglalósnak*. Ezt azzal magyarázták, hogy a megnevezések „szemlélet útján”¹⁶ jöttek létre, ennél fogva történeti értéket nem tulajdoníthatunk nekik.

¹⁶ Dajaszászné Dietz. V.–Palotay G. 1942. 295. A „szemlélet útján” megfogalmazást formai asszociációként értelmezem.

A motívum más öltözetelemen való előfordulására világít rá Pap Jánossy Magda tanulmánya, miszerint a györgyfalvi pende-lyek hímének gyakori motívuma az *eses fehéres*.¹⁷ A *Kalotaszegi magyar népviselet* című néprajzi tanulmánykötetben¹⁸ két esetben találok az S motívummal: mindkét rajz a györgyfalvi pende-lyek hímzett kötését ábrázolja. A 183. rajz magyarázó szövege az ábrázolt minta motívumait is felsorolja: *asztalláb, eses, rózsza*, a 185. rajz *kilenc akasztalatú fejéres* szélmintájában szintén az S és az X motívum váltja egymást.¹⁹ Későbbi kutatásokból²⁰ azt is tudjuk, hogy a györgyfalvi női ingeknek is kedvelt motívuma az *esses*, a választói Kallós-gyűjtemény²¹ anyagát vizsgálva pedig alkalmas volt a motívum férfingeken, gatyákon való előfordulását is megfi-gyelni.

A kalotaszegi népi hímzés szókincsének kutatójaként Péntek János is több ízben foglalkozik az S motívummal. Megállapítja, hogy „A szálánvarrott hímzések jellegzetes mintaeleme az X alakú *asztalláb*, illetőleg *asztallábas* meg az S alakú *foglalós*. Mindkét mintaelemet alkalmazzák ruhahímzésekre is: darázmintaként kö-tényekre, muszujra, gallér- és kézelőmintaként ingekre.”²² Az ő ku-tatása nyomán vált ismertté, hogy a motívum a nádasmenti női ing-ek ujjkötésein is gyakran felbukkan²³, sőt a férfi lobogósingeken is szívesen alkalmazták.²⁴ A disszertációt illusztráló fényképeken a

¹⁷ Pap Jánossy M. 1971. 508–509.

¹⁸ Faragó J.–Nagy J.–Vámszer G. 1977.

¹⁹ Uo. 245.

²⁰ Orbán Zs. 1996.

²¹ A Kallós-gyűjtemény leltározása folyamatban van, a gyűjtemény kalotaszegi anyagának csak egy részét volt módom áttekinteni, ezért elemzésétől eltekintek, a mérai anyag kapcsán azonban a lehetséges párhuzamokra rámutatok. A gyűjtemény következő textiltípusán találok az S motívummal: vagdalásos *háromszéllepedő* (Kajántó), *szedetttes háromszéllepedő* (Kajántó), keresztszemmel varrt *szegre való kendő* (Kajántó, ltsz. 2003.109.), vagdalásos szegre való kendő (Kajántó) vagdalásos abrosz (származási helyének pontos ismerete nélkül), vagdalásos *takaróruha* (Zsobok, felirata: ÁGOSTON ERESI VARTA 1935), vagdalásos hímzésű férfing (Kajántó), pendely (Kajántó), asszonyos ing kézelője, kö-ténydarázs (Nádasdaróc), valamint györgyfalvi női ingek, pendelyek és gatyák.

²² Péntek J. 1975. 106.

²³ Uo. 1975. 64., 167. (110. kép)

²⁴ Péntek J. 1975. 67.

motívumot a vagdalásos technikával készült hímzett textilfélék széles skáláján megtaláljuk: lepedőkön²⁵, párnacsúpokon²⁶, kendőkön²⁷, modern lakástextíliákon²⁸ egyaránt.

Az S motívum, a *kígyó* mérai textíliákon

Csák László és Gálffy Mózes a mérai ruházati cikkek műszókincsét rögzítő tanulmányának *kígyó* szócikke szerint a kígyó „nagy Z alakhoz hasonló minta”.²⁹ Formája szerint talán valóban indokoltabb lenne a motívumot a nagy Z-hez hasonlítani, hiszen Méréában kizárólag a törtvonalakból álló, tehát a horogrészen két hegyesszögget, a horgok és az átlós szár találkozásánál tompaszögget bezáró formát ismerik, nevezik kígyónak. Ebben természetesen annak is szerepe van, hogy a Kalotaszegre jellemző *írásos* varrásának Méréában nincsen hagyománya³⁰, a motívumot kizárólag szálszámolásos, illetve a 20. század második felétől a szintén számolásos alapuló gyöngyhímzéses technikával varrják. S motívumként való említését az indokolja mégis, hogy mind a régióban, mind Méréában ez a formai asszociáció az általános. Arra a kérdésemre, hogy miért nevezik kígyósnak ezt a mintaelemet, egyik adatközlő a következőképpen válaszolt: *Há, amér olyan kétszer görbe s egyszer egyenes. Hogy mondtam Kiskarcsinak: azt mondtam neki, te olyan vagy, mint az ess: kétszer görbe s egyszer egyenes. Há az milyen, mama? Olyan, mint a kígyó.* (K. A., 73 éves)

A motívumot kizárólag 20. századi textíliákon vizsgálom. A motívum textílián elfoglalt helyét, a hímzés anyagát, színét, a motívum mintában elfoglalt helyét, a kompozíció szerkesztésbeli sajátosságait az alkalmazott technika szerint csoportosítva tárgyalom,

²⁵ Péntek J. 1975. 143. (61. kép)

²⁶ Uo. 143. (60. kép)

²⁷ Uo. 148. (75. kép)

²⁸ Uo. 139. (45. kép)

²⁹ Csák L.–Gálffy M. 1965. 182.

³⁰ Mindössze a vállfűk hímzésére alkalmazták a *sinýórt*, az 1930-as évek végétől kezdődően azonban a vállfűk hímzésében egyre nagyobb teret hódít a laposöltéssel varrt *suja*. Lakástextíliákat (nem hagyományos funkciójában) a hetvenes évektől varrnak Méréában írásossal.

majd külön veszem számba a motívumot díszítményként alkalmazó textíli felület típusát, funkcióját.

1. Szöveg

A kalotaszegi szőtteseken jóval később alkalmazták a minták kialakítására alkalmas *szedetttes* szövést, mint más vidékeken.³¹ MÉRÁBAN a harmincas évek végén jelentek meg a széles, homogén piros vagy fekete, esetleg kék felületeket felosztó, kb. 1–2 cm széles szedések. Ennek az első időszaknak a jellegzetes motívumai a nagy T alakú *té*, a *hegyesrózsa*, az *asztalláb* voltak. A kígyó – egyéb motívumokkal együtt – csak a hatvanas évek második felében, valószínűleg más szálszámolásos technikákból került a mérái szőttesekbe. Ahogyan a régi szőttesek szépségét a ritkán, egy-egy vékony csíknyi fehérrel tagolt nagy piros vagy fekete felületek jelentették, az új, szedetttes hímek is befedték a szőttes egész felületét: több keskenyebb mintából álló 10–20, majd később akár 30 cm széles egységeket alakítottak ki, amelyet csík, vagy később eltérő színű szedés tagolt. A kígyós mintának két változata alakult ki: a vagdalásos munkákról, darázmintákról és inggallérokra ismert S és X alakból, a kígyóból és asztallábból kialakított mintát *rigi kígyós*nak (1. kép³²), a nyolcvanas évek elején megjelenő *kígyó-félbokréta* társítást *új kígyós*nak (2. kép) nevezik. Ez utóbbi első alkalmazójára még jól emlékeznek, az új mintát a *Pikk Kati kígyósaként* is említik. A kígyóst általában szélmintaként alkalmazták a szélesebb, több minta együtteséből álló egység lezárására. Az egység közepére kerülő szalagmintának szélesebbnek kellett lennie, mint a szélmintának, ezért közép mintaként a kígyós vízszintes tükrözésű változatát alkalmazták (3. kép). A kígyó vagy egyszerűen eltolva, vagy függőlegesen tükrözött formában ismétlődött.

Hát a kígyót, aztot választéknak töttük mindig. (...) Ha a kígyó középre ment, szembe töttük.

[A kígyó horga szembe van, vagy hogyan ismétlődik?]

³¹ Vö. MNL 1979. 747–748. A kalotaszegi falvak sorában kivételnek számít Kajántó, ahol már az 1920-as években takácsszőttesekre emlékeztető, gazdagon szedett darabokat is szőttek.

³² A képek MÉRÁBAN, 2004. őszén készültek, saját felvételek.

Mikor hogy tettük. Vót aki tette egyformán, vót aki ellenkezőleg, fordítva, hogy egyik erre, másik arra. Ez már attól függ, hogy az, aki csinálta, szedte fel, vagy varrta, hogy hogy akarta tenni. (S. A. 66 éves)

A gyöngyszövés a negyvenes évek elején jelent meg Mérában, s vált az időszak egyik kedvelt ruhadíszítési eljárásává. Az ezzel a technikával készült díszítményeken a kettőzött, függőleges tükrözésű kígyómotívum, amelyet már *tulipánt*nak neveznek, álló helyzetben, szélminta elemeként ismétlődik (4. kép). Nem számít igazán gyakori, kedvelt mintának: 83 gyöngyszövésessel készült *ruhaszedés* közül (az ünnepi kötény vízszintes, ráncrögzítő szerepű díszítménye) mindössze három darabon talákoztam alkalmazásával.

2. Vagdalásos

A vagdalásos (helyi nevén: *vágásos*) hímzést a szakirodalom igen régi, „időtlen” technikaként tartja számon, mivel mind a legkorábbi emlékekben, mind a legújabb időszak hímzéseiben gyakori.³³ Mérában a hetvenes években még rendszeresen varrtak vágásost, az utána következő időszakban a technika alkalmazása alkalmoszerű. A hímzés színe szerint két típusát különböztetik meg, a *fehérést* és a *tarkát*. A fehéres a régebbi, elterjedtebb változat, a színes, piros-fehér hímzésű darabok³⁴ a század első évtizedében jelentek meg.³⁵

A minta kontúrját előbb *angyalozással kinagyolják*. A kígyómotívumot a kivágott, átlós lyuksorokból alakítják ki. Két üres lyuksor közé általában négyes osztatú, *ablakosan* töltött lyuksor kerül (5. kép). Ezt tartják a jellemző töltésformának, a kétosztatút (6. kép) idegennek találják. A kígyó horgai által közrezárt felület dőlt laposöltéssel, *vesszővel, fenyőágason* (6., 7. kép), vagy laposöltéssel varrt páros levelekkel (8. kép) díszítik. Az átlósan haladó kettős levélsort alkalmanként a szabad felületből adódóan szintén levelet formázó lyukak szakítják meg (5., 9. kép). A kígyó-

³³ MNL 1979. 548.

³⁴ 1928-ból már datált darabunk is van (Mérái tájház gyűjteménye, ltsz. 2002. 108.), tehát a húszas évek végén már biztosan készítették a vagdalásosnak tarka, piros-fehér hímzésű változatát is.

³⁵ A színes vagdalásos mintákat Malonyay Dezső is újaknak minősíti. Malonyay D. 1907. 381. ábra.

szalag választó, komplementer jellegű motívuma az *asztalláb* (10. kép), illetve ennek díszesebb, átlósan haladó kettős levélsorból kialakított változata, az *asztallábas félbokréta* (9. kép).

A kígyómotívum váltakozhat 4 páros levélből, *nyúlfilekből* kialakított bokrétával is (7., 9. kép).

Megkülönböztetnek *kis-* és *nagykígyós* mintát. Különbséget a kettő között a lyukSOROK száma alapján tesznek.

[Kiskígyó és nagykígyó között mi a különbség?]

Há kisebb. A nagykígyósnak több a vágása, s a kicsinek nincs annyi. Szílesebb, látja, s ennek né, mennyi van. Ez már a nagyobb, mert több a vágása. (S. A., 66 éves)

Ládd, ez szélesnek széles, lehet nagyobbítani, kisebbíteni, de kiskígyó, mert nem nígy rend lyuka van, hanem csak kettő. (V. E., 74 éves)

Kiválasztásukat a díszítendő felület mérete is befolyásolja. Általában a *nagykígyós* alkot önálló mintát, a *kiskígyóst* inkább szél- vagy kiegészítő díszítésként használják. A motívumok egyszerű vagy függőleges tükrözésű eltolásával létrehozott szalagmintát mindig valamilyen szélmintá: *vessző* (7. kép), *horgas* (5. kép), *borsóhím* (6., 9. kép) vagy *hájas borsóhím* (8. kép), esetleg ezek párhuzamos jelenléte zárja.

...szálalepedőt is mikor varrtuk, vagy középnek töttük a kígyóst vagy kétfelől azt is, választéknak.

[Volt választék a szálalepedőn is?]

Há persze. Nyúlfil, közbül kígyós, vagy kétfelől a kígyós, s közbül egy nagytüreji.

[A nagytüreji mellé is tették?]

Tették, persze. S a recerózsás mellé. A kígyót mindig választóként tötték.

Borsóhím, a kicsi borsóhímet tették, vagy a hájas borsóhímet. S akkor úgy vót téve a lepedőre is. (...)

[Szálalepedőbe tették szembefordítva?]

Nem tötték, nem vót téve csak a szüttesbe. (...) Középre kisebb talált. Ha kivarródott mind a három szél, akkor közbül nem töttek annyi nagyot, mint a szilire. (S. A., 66 éves)

Bár a vagdalásos minták alapján készültek, a tarkán varrt daraboknál gyakori, hogy az angyalozás, valamint a laposöltésű leve-

lek kivarrása után nem vágják ki a textíliát, ilyenkor azt mondják, hogy *csak angyalozással van készítve* (11. kép). A tarka vagdalásos textíliák között a kígyós minta ritkának számít, inkább a *rece-rózsás* a megszokott. A gyűjtés során mindössze két, az 1940-es években varrt kígyós tarka lepedővel találkoztam.

A vagdalásos technikával készült kígyóminták többségében a kígyómotívum egyszerű vagy függőleges tükrözésű eltolásával alakul ki a szalagminta. Ez alól kivételt csupán a sodrófa tárolására szolgáló *laskanyútótartók* mintája (12. kép) jelent. Ez a Méréban különösen a húszas évek második felében divatos minta a szakirodalomból is ismert³⁶. A szalagminta ismétlődő négyzet alakú egységeinek sarkaiban átlósan, tehát egymással derékszöveget alkotva találhatóak a laposöltéssel varrt kígyómotívumok. A vagdalásos hímzéseknel megszokott angyalozást a kígyót keretező kettős keresztzemsor helyettesíti. Vagdalásos technikával (lyukasan, illetve ablakosan töltve) a 4 kígyómotívum által közrezárt rombuszalakzat, illetve a kígyók külső oldalai által zárt kis háromszögek vannak hímezve. A minta felfogható a hegyesszögben elforgatott kígyómotívum kettős, függőleges és vízszintes irányú tükrözésének (kétfogású forgástengely), amely ebben a kétszeresen tükrözött formában ismétlődik a translációs tengelyen. A minta mozgalmasságát színritmus (piros és fehér váltakozása) hangsúlyozza. Ennek a mintának is készült vagdalás nélküli, csak angyalozással díszített változata is.

3. Szálánvarrott, fonottkeresztzemes munkák³⁷

A kalotaszegi gallér- és kézelőminták bemutatása kapcsán Palotay Gertrúd arra figyelmeztet, hogy ezek semmilyen rokonságot nem mutatnak a *párnacsúpokon*, *kendőkön*, *lepedőkön* meg-

³⁶ Péntek J. 1975. 148. Ugyanazt a mintát alkalmazták a Kallós-gyűjtemény kajántói vagdalásos szegrevaló kendőjén is.

³⁷ A szakirodalom a fonott keresztzemet szálánvarrottnak nevezi. Azt gondolom azonban, hogy a szálánvarrott gyűjtőfogalom, amelybe mindazok a technikák beletartoznak, amelyek szálszámolásra épülnek, ezért a továbbiakban inkább a művelet lényegét sokkal jobban tükröző fonottkeresztzemes, illetve a helyi *akasztalat* terminust használom. Az *akasztalat* egyaránt jelenti a technikát, illetve az egy öltésegységet.

figyelhető régebbi keresztöltéses mintákkal.³⁸ Valóban, akár a Malonyay-kötet tábláit, akár a Magyar Néprajzi Múzeum világhálón hozzáférhető gazdag keresztöltéses kalotaszegi anyagát vizsgáltam, egyszer sem találok a gallérokra és kézelőkre alkalmazott mintákkal, így a kígyómotívummal, kígyós mintával sem.

A gallérokra, kézelőkre díszítő hímzés legfontosabb jellegzettsége a hangsúlyos, tömött mintázat. A mindig egy irányba haladó fonottkereszt szem-sorok szinte az egész felületet ellepik, a vászonalapból egy-egy *akasztalatnyi*, kis négyzetegységnyi villan ki mindössze. A ritka, szellős mintákat nem kedvelik. Dajaszászné Dietz Vilma–Palotay Gertrúd gyűjteményében bemutatott kígyós minták mindegyikét ismerik Mérában. Formai, szerkesztésbeli eltérést mindössze három esetben tapasztaltam. A szövésnél már jelzett módon a keresztöltéses gallérhímek esetében is megjelenik a vízszintesen tükrözött kígyóból kialakított *tulipánt* (13. kép), ezt azonban ennek a technikának az esetében mindig asztalláb váltja.

Most H. K. unokájának vartam egy gallért, a kígyó össze van ízelve, fordítva, olyan mint egy tulipánt. S akkor kettő így van szembe, s akkor a másik megint háttal van véle. (K. A., 73 éves)

A kígyó horgában a megszokott üresen hagyott vagy átlós keresztöltéssor helyett megjelenik a vagdalásos technikánál megfigyelt vessző (14. kép), illetve páros levelekből álló kiegészítő elem (15. kép). Mivel a harmincas évek közepétől – mint a többi női viseletem díszítése esetében is – nagyfokú szélesedési, gazdagodási tendencia figyelhető meg, a kígyómotívumot is több (nem nagyobb) egységre, akasztalatra varrják, ezáltal nagyobb, vastkosabb formát hozva létre. A mintaszerkezetre mind az egyszerű eltolás, mind a függőleges tükrözésű eltolás jellemző.

4. Darázsolás

Leggyakrabban a darázsolások, illetve a darázsolást helyettesítő, annak mintakincsét hasznosító technikák esetében találkozunk Mérában kígyós mintával, kígyó motívummal. Egy 2001-ben végzett felmérés szerint³⁹ Mérában a vizsgált 2016 kötényszedésből 495 darázsolat alapú, további 720 készült olyan technikával, ami le-

³⁸ Dajaszászné Dietz V.–Palotay G. 1942. 296.

³⁹Vö. Tötszegi T. 2003.

hetővé teszi a darázminták alkalmazását. Az 1215-ből összesen 596 esetben szerepel a kígyómotívum: 201 esetben szalagmintaként, fekvő vagy álló pozícióban (pl. 16., 17. kép), 116 esetben a mintát tagoló X alakú asztalláb komplementer elemeként, szintén fekvő vagy álló helyzetben (pl. 18., 19. kép), 104 esetben másodlagos, térkitöltő szerepben (pl. 20. kép), 43 alkalommal centrális pozícióban (21., 22. kép). 97 esetben a kígyó kettőzött, függőleges tükrözésű változata, a *tulipánt* a főmotívum (pl. 23. kép). 35 esetben ugyanez a motívum az asztalláb komplementereként szerepel (pl. 24. kép). Az 1910–20-as évekből származó minták sokkal egyszerűbbek, mint későbbi társaik, az alapot egy vagy két motívum ritmikus ismétlődése tölti ki pántszerűen. Gyakran egy szedésen belül is más-más színű alapot darázsoltak a különböző mintaszalagoknak, tovább színesítve, aprózva, mozgalmassabbá téve ezzel a díszítendő felület egészét. Különösen a negyvenes évek elején volt gyakori a 2–3 színelapú vízszintes sávból építkező szedés. A harmincas évek közepétől jellegzetes szerkesztési mód a motívumok, sőt egész minták vízszintes, függőleges tengelyű tükrözése is. A díszítendő felület egészen felaprózódik, az addigi egyértelmű, tiszta, könnyen nyomon követhető mintákat lassan kiszorítják az egyszerre több kompozíciós elvet, az egy- vagy kéttengelyű tükrözést, eltolást, színritmust egyaránt hasznosító, komplikált szerkezetek.

5. Gyöngyhímzés

A hetvenes évek divatjára jellemző szabadrajzú gyöngyhímzéses szedések gyakran kígyós-asztallásbas széldíszben záródnak. Ehhez a mintát nem rajzolták elő, hanem a felvarrandó gyöngyszemeket számolva alakították ki a mintát a darázmintáknál megszokott módon.

A másik kedvelt gyöngyhímzéses, tulipántnak nevezett forma két függőleges tükrözésű kígyóból áll (25–26. kép). Nem kapcsolódik közvetlenül más motívumhoz, külön, egymagában áll.

6. Csipkefélék

Mérában mindhárom ismert csipkekészítési technikával, varrva (*inyimára*), horgolva (*kötve*), valamint recetechnikával (*neccelve*) készítenek kígyós mintákat. Az erős gyapot vagy kenderszálla varrt tűcsipkében a *kígyós-asztallásbas* mintát dupla

lyuksorokból alakítják ki (27–28. kép). A horgolt csipkék lehetnek csak kígyósak, ha a kígyók választó nélkül, *egyre-másra* következnek (29–30. kép), de választhatja őket *hegyesrózsa* (31. kép) vagy *asztalláb* is (32. kép). Ami a technikai kivitelezést illeti, lehetnek egyszerűek, csak lábakból és lyukakból állóak (29., 31. kép), illetve *pókosan kötöttek* (30., 32. kép). A két anyagszél közé varrt csipkét *szílnék* nevezik. A *szílt* kétoldalt valamilyen egyenes széldísz zárja le bármely minta esetében. Az egyszerű lyuksort itt is *borsóhímnek* (32. kép), a lábakkal díszesen váltottat *hájas borsóhímnek* (29–31. kép) nevezik. Ha a csipke az anyag szélére kerül, a csipke egyik hosszában kis *cak kent*, vagy valamivel nagyobb *taréjt* horgolnak.

A reccsipkéken megfigyelhető kígyómotívum a technikából adódóan is vastkosabb, ugyanakkor elnyúltabb a más technikáknál megszokottnál. A kígyó két horgát a szárhoz képest kétszeres vastagságú töltéssel hangsúlyozzák (33. kép). A vizsgált darabok kígyómintája minden esetben széldíszként szolgál.

1. táblázat. Műfaj és technika összefüggése

Alkalmazott technika	Helyi neve	Alkalmazási terület
nyüstös szövés	<i>szedettes</i>	lakástextil, surc
kereszt szem	<i>kerekszem</i>	női ing gallérja, kézelője, laskanyújtótartó, tarka lepedő
fonott kereszt szem	<i>akasztalat</i>	női ing gallérja, kézelője
laposöltés	<i>sujta</i>	női ing gallérja, kézelője, férfiing váll, pendely, fehérés lepedők, laskanyújtótartó, fésű-, kefetartó
darázsolás	<i>rókánézás</i>	bagazia és kötény szedése, női ing mellrésze
tűcsipke: hurkolás	<i>inyimára varrás</i>	pendely, bőgatya, női ing kötése
szálhúzásos töltés		fehérés lepedők, pendely, férfiing, laskanyújtótartó, fésű-, kefetartó
kockaöltés	<i>angyalozás</i>	fehérés és tarka lepedők, pendely, férfiing, laskanyújtótartó, fésű-, kefetartó

Alkalmazott technika	Helyi neve	Alkalmazási terület
vagdalásos	<i>vágásos</i>	fehéres lepedők, pendely, férfiing, laskanyújtótartó, fésű-, kefetartó
gyöngyhímzés		díjósbojt, sallang, kötény szedése, kötése
gyöngyszövés		kötény szedése, pártá szedése
recekötés, -töltés	<i>neccelés</i>	főkötő, lepedő csipkebetétje és szegély csipkéje
horgolás	<i>kötés</i>	lepedő és pendely csipkebetétje és szegélycsipkéje

Csák László és Gálffy Mózses tanulmánya néprajzi vonatkozásokot is tartalmaz. Eszerint a kígyómotívumot „Lepedőbe, törülközőbe és kötényszedésbe teszik. A kötény szedésébe régen hárászból varrták, ma színes aprógyöngyből készítik. Fekete alapszínű mintába zöld vagy piros kígyót varrnak; ma a fiatalok fehér vagy sárga színű kígyómintát is alkalmaznak.”⁴⁰

Ha a különböző textilféléket műfajuk és funkciójuk szerint csoportosítjuk, látjuk, hogy a motívum mind az öltözetelemeken, mind a lakástextileken már a 20. század elejétől előfordul. Különösen az öltözetelemek, illetve a valamilyen rítushoz kapcsolódó textiliák esetében nagy a motívum megterheltsége.

A női ingek hímzett részeiben, a galléron, kézelőn, ingkötésben, illetve az ingmell ráncolt szedésén is gyakori motívum. *Vállfű* (az ingujjak vállrészén végigfutó hímzett sáv) azonban egyetlen alkalmazásával sem találkoztam.⁴¹ Méréban az ingvarrásnak a negyvenes évek közepéig volt töretlen folytonossága, majd három évtizednyi szünet után a hetvenes évek végén készültek először újabb darabok. Az újabb női inghímek a régiek technikailag pontos másolatai, mégsem keltik ugyanazt az esztétikai hatást, ami elsősorban a hímzőfonal, a hárász műszálra cserélésével, a hímzőfo-

⁴⁰ Csák L.–Gálffy M. 1965. 182.

⁴¹ Péntek János disszertációjában ez az alkalmazási terület is feltűnik. Vö. Péntek J. 1975. 143.

nal színének megváltozásával⁴² magyarázható. Ma a hímzett ingeknek (vállfűsing, asszonyos ing) elsősorban ünnepi, reprezentációs funkciója van. A vállfű megléte vagy hiánya kor, illetve állapotjelző funkcióval bír: a vállfűsinget csak lányok, vagy egészen fiatal asszonyok viselhetik.

A vászonpendelyek anyagszéleket összekötő varrt vagy horgolt csipkéjének is kedvelt motívuma a kígyó.

Pendelybe is varrtak kigyost... Ment kötve is, varruva is.

[Kötve: horgolva?]

Horgolva, igen. (...) Csináltak olyant is. S osztán, hogy mondják: ahány falu, annyi szokás. Kajánton például, ott soknak van, nem csak kigyoson vót, hanem másféle minta is vót horgolva. (...)

[De itt, Mérában ?]

Itt Mérában, nekem vót egy kicsi pendelyem, rígen úgy mondták, vöttük a másik pendely alá. Na, nekem úgy vót akkor, ilyen félszilek vótak, s úgy vót a kiskigyos beléje horgolva. (K. A., 73 éves)

A vászonpendelyeket a 20. század derekától egyre inkább kiszorították a gyolcspendelyek, illetve a színes anyagokból készült *szoknyák*. Újra fontosakká a nyolcvanas évek közepétől, a *bagaziák*⁴³ négy évtizednyi szünet utáni új divatja kapcsán váltak.

A bagazia ráncainak díszes rögzítésére szolgál a csipőrészen vízszintes irányban végigfutó darázsolt díszítmény, a *szedés*. Ma már külön anyagdarabra készítik el, s utólag rögzítik a ráncok tetejére, akárcsak a *ruhák* (kötények) hasonló szerepű szedéseit.

Kötényként szolgál a mindkét nem által viselt *szüttes surc*.⁴⁴ A régebbi, csak csíkozással díszített darabok a mindennapi munkához is használatosak voltak. A későbbi, egyre gazdagabb – egyebek között kígyós hímmel is díszített – darabok inkább ünnepinek

⁴² A negyvenes évek közepéig készült ingek hárásza sárgáspiros, élénk korallszínű, míg az utóbbi harminc évben használt műszál kárminpiros.

⁴³ A bagazia „felhajtott elejű félszoknya”. Csák L.–Gálffy M. 1965. 86.

⁴⁴ Két anyagszél bőségű kétnyüstös kender- vagy gyapotvászonból készül. Díszítménye a surc aljától 15–20 cm-re kezdődő piros, illetve fekete színű, az anyagba beleszőtt minta, a *szedis*, illetve az anyagszéleket összekötő egyszínű vagy piros-fehér, illetve fekete-fehér váltakozású *vízfolyás* vagy *kötis*. Korcát szélesen visszahajtják, kötöt fűznek bele, végül a kész surcot nagy lapos ráncokba lefogják. A surcot alkalmilag kékítik is.

számítanak, a hatvanas–hetvenes években egy speciális, a lakodalmi ritushoz kapcsolódó használatuk is kialakult.⁴⁵ A különböző fejrevalók esetében (párta, *fükötő*, *fükötőcsipke*, *kicsifejű szalma-kalap*) a kígyómotívum általában szélmintaként szerepel. A kiegészítők közül a *díjösbojtot*, illetve a *sallangot* díszítették, s díszítik ma is kígyós mintával.

A férfiak viseletdarabjai közül a *bűgatyát*, a *ráncos inget*, a *surcot* és a fiatalokat megillető *pántlikás szalmakalapot* díszítették *kígyósan*. Ezek a viseletelemek (a ráncos ing kivételével) a tízes évek végén, a húszas évek elején maradtak ki a mérai férfiviseletből.⁴⁶

A kígyómotívum a lakástextileknek is kedvelt motívuma. Használati, reprezentációs és valamilyen ritushoz kapcsolódó tárgyakon egyaránt szerepel. A mindennapi használatra szánt textilek közül a falra akasztott, tehát védettebb kisebb darabok (laskanyújtó-, fésű-, kefetartó) általában hímzettek, a nagyobb használatnak kitett textíliák (*iszákok*, *törülközőkendők*) szövessel készülnek. Reprezentációs célt szolgálnak a tisztaszoba, a *falusi* vagy *cifraszoba* textíliái. A szőtt darabokat (*rúdravaló*, *párnacsúpok*, *háromszél-* vagy *fejtőlepedő*, *szalmazsákcsúp*, *ágyfűtőlvaló*, *abrosz*, *falvédő*) általában azonos mintával szőtték, tehát díszítményük is tárgyegyüttes voltukat hangsúlyozta. A *vendégágyra* vagy *kiságyra* hímzett *kétszil lepedő* kerül. Ezekben a kisebb lepedőkön különösen gyakori a kígyóminta alkalmazása. A *vetettágyat* is szokták *fehéres*, *szálalepedővel*, illetve duplán, fejtős- és szálalepedővel egyaránt felvetni. A vetettágy dísze a párnák alá helyezett pi-

⁴⁵ A felszolgálati feladatokat ebben az időszakban a vőfélyek és a nyoszolyó-leányok látták el, alkalmi öltözetükhöz szőtt surc is tartozott.

⁴⁶ Faragó József–Nagy Jenő–Vámszer Géza szerint ez a viselet Méréban 1925–35 között fokozatosan ment ki divatból. (Faragó J.–Nagy J.–Vámszer G. 1977. 267.) Én kizárólag a tízes évekből, illetve a húszas évek elejéről származó fényképeken találok ezzel az öltözetrel, ami természetesen nem jelenti azt, hogy alkalmilag nem hordhatták. Az adatközlők emlékezete, s a korabeli fényképek tanúsága szerint a férfiak egyik *surc*fajtája élénk színű (piros, fehér) szövetből készült, a női kötélynél megszokott 2–3 hosszanti díszítmény, a *kötés* mellett az aljától 20–25 cm-re vízszintes hímzés- vagy rátét sorok is ékesítették. A függőleges tükrözésű kígyómotívumok a kötést díszítették. Hiányzott viszont róluk a női kötések sűrű, derékrészi ráncait lefogó *szedis*. Anyagát nagy *lapis* ráncokba fogták le, akárcsak a korabeli női köténekét.

ros *paplany* is. Ennek lelógó, szembetűnő részét a Nádamente más falvaiban gyakran díszítik fehér gombokkal. A gombokból kígyóasztallábas, rózsás, madaras mintákat alakítanak ki. Mérében nem vált általánossá ez a díszítési eljárás, de néhány esetben itt is alkalmazták, s épp *kígyó-asztallábas* formában. A cifraszoba textíliáinak a reprezentációs funkción túl rituális funkciója is van.⁴⁷

Ha a tisztaszoba reprezentációt szolgáló textíliái adott esetben rítushoz is társulnak, vannak olyan tárgyak, tárgyegyüttesek, amelyek konkrétan egy-egy rítushoz kapcsolhatók. Amikor a lány keletyét készítik, a cifra textíliáknak elkészítik a gyászos változatát is. Gyász alkalmával a tisztaszobát teljesen gyászosba öltöztetik. A temetőbe szánt italos és kenyeres kosarakat gyászos abroszokkal vagy *takaróruhák*kal takarják le. A készen vásárolt szőfődelek elterjedése előtti időszakban a koporsóba a halott alá szálalepedőt helyeztek⁴⁸, a csupaszon maradt végre, a lábhoz szőtt *koporsóvégibe*valót tettek. A ravatal feldíszítéséhez ma is három szálalepedő szükséges.

A lakodalmi rítus kelléke a nagyméretű percekre kötözött *násznagykendő*, a lakodalmi és keresztelői rítusé egyaránt a szőtt takaróruha és *italostarinya*. Ez utóbbiak az ajándékba vitt sütemény és ital díszes szállítására szolgálnak.

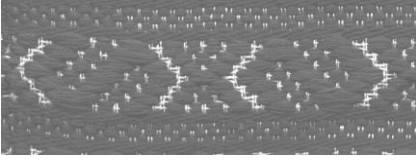
2. táblázat. A motívum alkalmazásának jellemző műfajai

Öltözetelemek				Egyéb textíliák		
Női		Férfi		Használati	Reprezentációs	Rítushoz kapcsolódó
ing	gallér	bőgatyá	széle- inek össze- fogó var- rása	törülköző- kendő	párna- csúp	fehéres-/ fejéres-/szála lepedő

⁴⁷ Így pl. a keresztelés szertartása után hazatérve a kisbabát a szőtt abrosszal leterített asztalra teszik, hogy *Olyan első legyen a templomban s a táncban, mint az asztal a házban*. Fial személy ravatalához a színes lakástextilek halottas textíliaként is szolgálnak.

⁴⁸ A koporsóba általában a kevésbé hímzett lepedőket tették, így a kiskígyós lepedők közül, mivel nem számítottak nagyon gazdag híműnek, sokat eltemettek. Információim szerint az utolsó szálalepedős temetés 1989-ben volt.

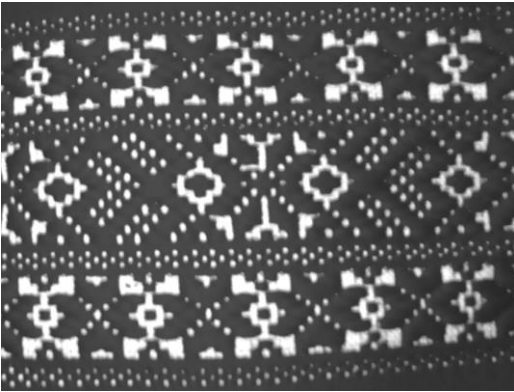
Öltözetelemek				Egyéb textíliák		
Női		Férfi		Használati	Reprezentációs	Rítushoz kapcsolódó
	kézelő	rán-cosing	váll	iszák	ágy elé való lepedők	gyászos abrosz
	ingnyak ráncolása	szalma-kalap	kari-mája	laskanyúj-tótartó	rúdravaló	gyászos párnaecsúp
	ingkötés	surc	kötése	kefe-, fésűtartó	ágyfűtőlvaló	ágy elé való lepedő
pendely	szélek összekötő hímzése				szalmazsákcsep	gyászos rúdravaló
bagazia	szedése				abrosz	gyászos ágyfűtőlvaló
ruha	szedése				falvédő	gyászos abrosz
	kötése				paplan	gyászos falvédő
szótt surc						gyászos takaróruha
fűkötő						násznagykendő
fűkötőcsipke						takaróruha
párta	szedése					italos tarisnya
kicsifejű szalma-kalap	karimája					
	sallangja					
díjósbojt						
sallang	rakása					
	bojt vége					

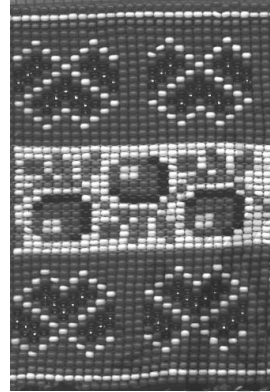
1. kép.

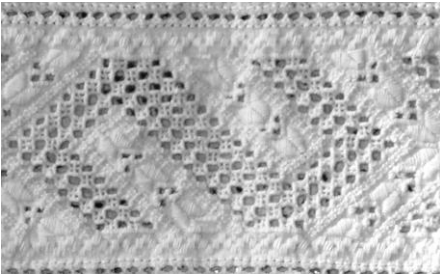
2. kép

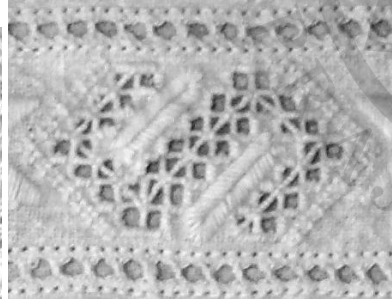
3. kép

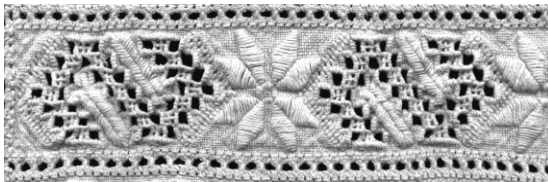
4. kép

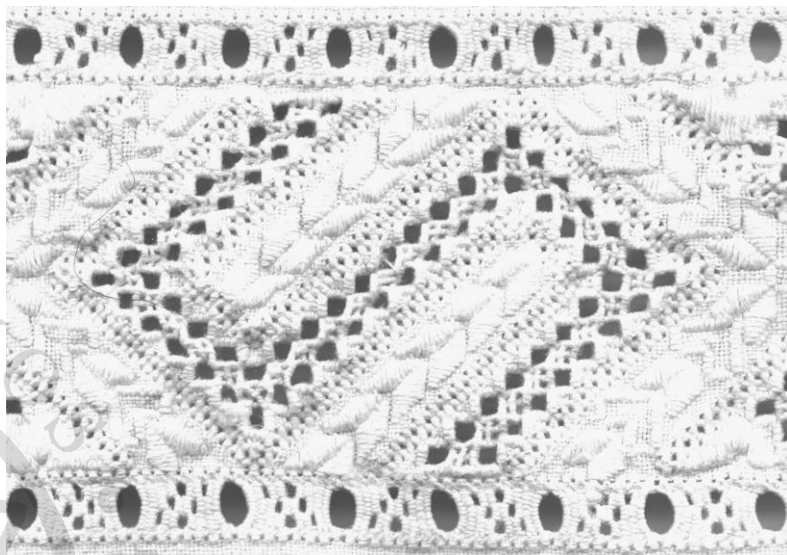
5. kép

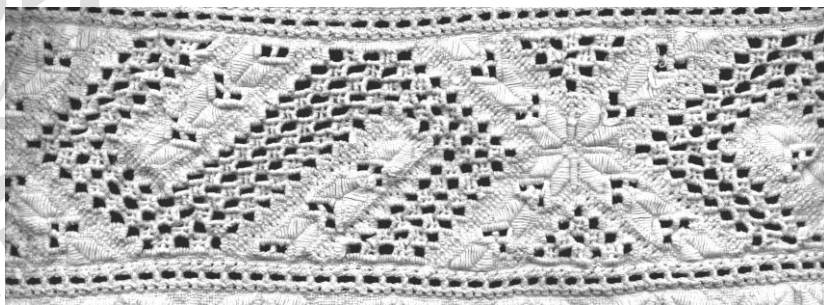
6. kép

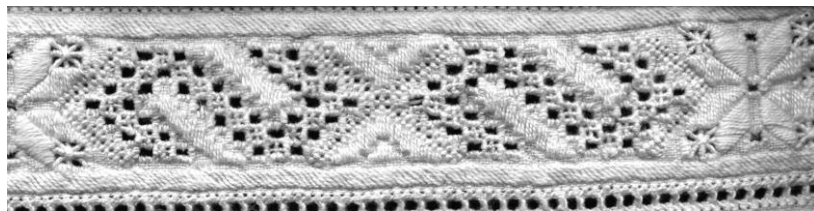
7. kép

8. kép

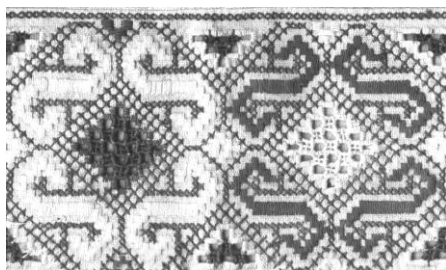
9. kép

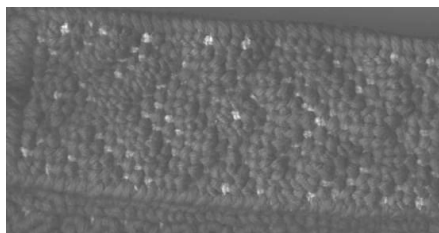
10. kép

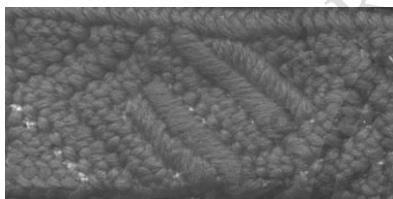
11. kép

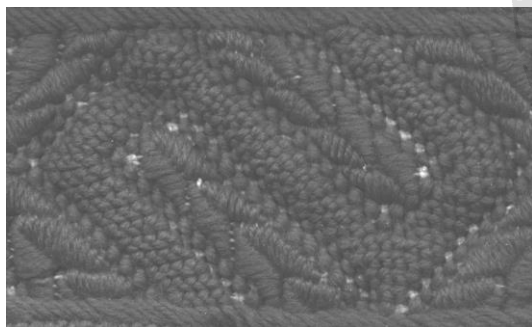
12. kép

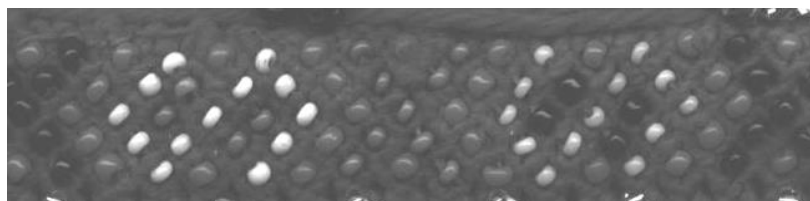
13. kép

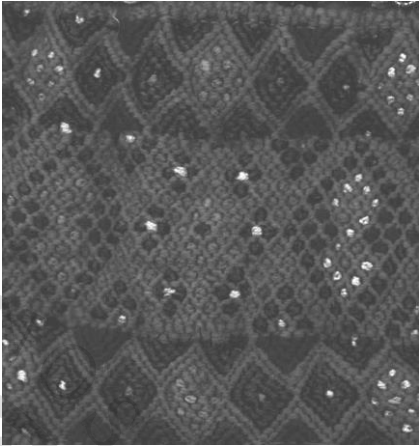
14. kép

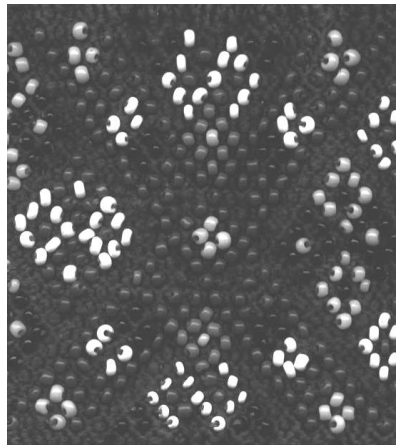
15. kép

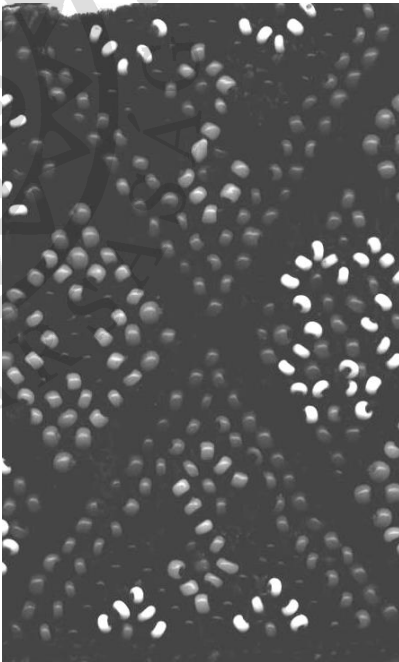
16. kép

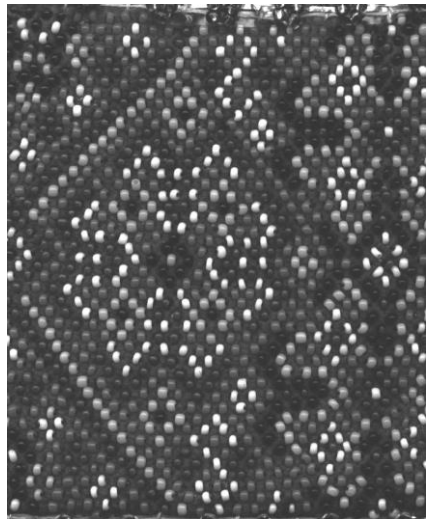
17. kép

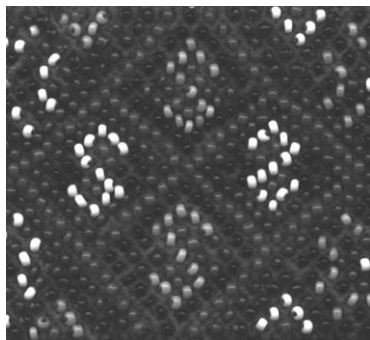
18. kép

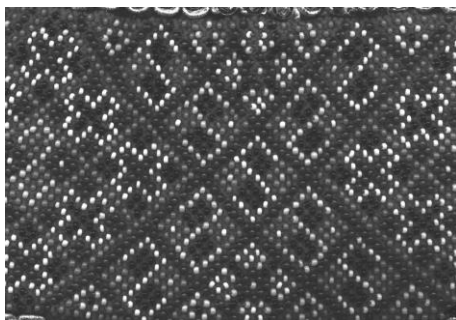
19. kép

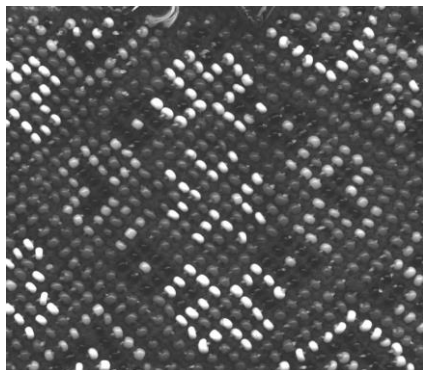
20. kép

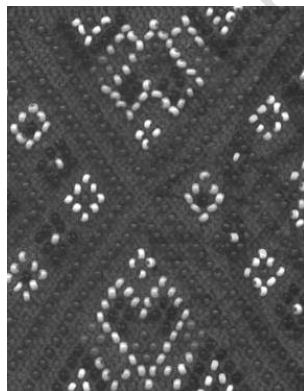
21. kép

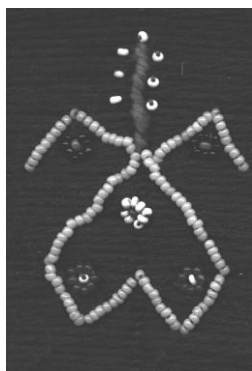
22. kép

23. kép

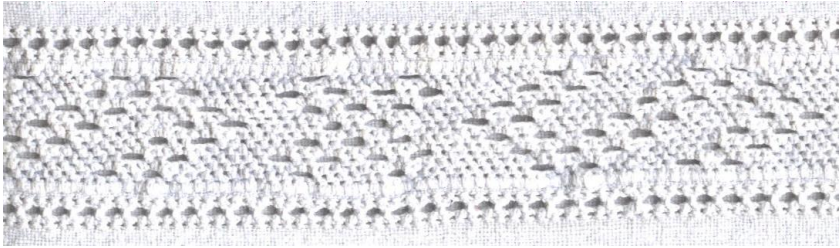
24. kép

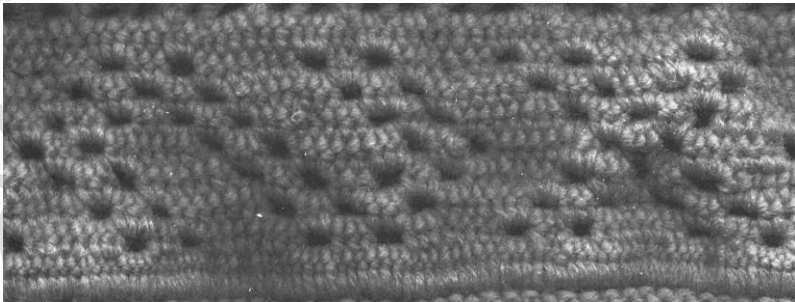
25. kép

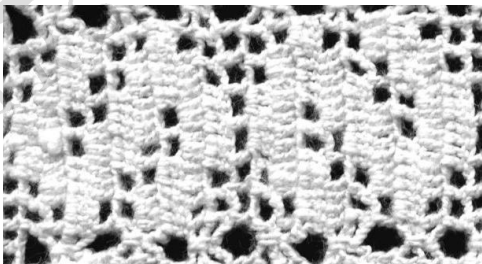
26. kép

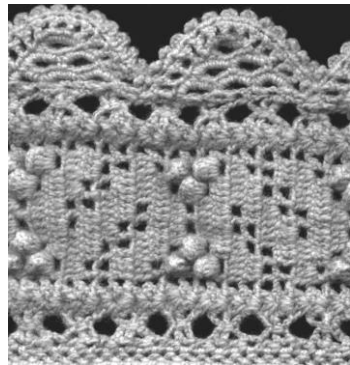
27. kép

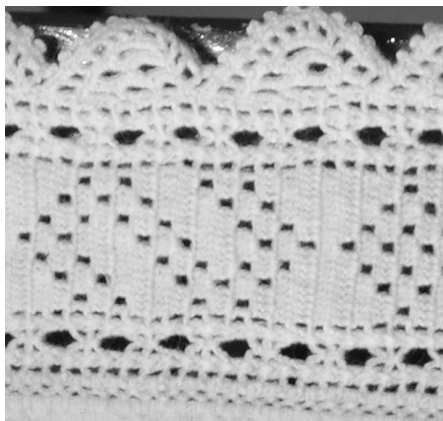
28. kép

29. kép

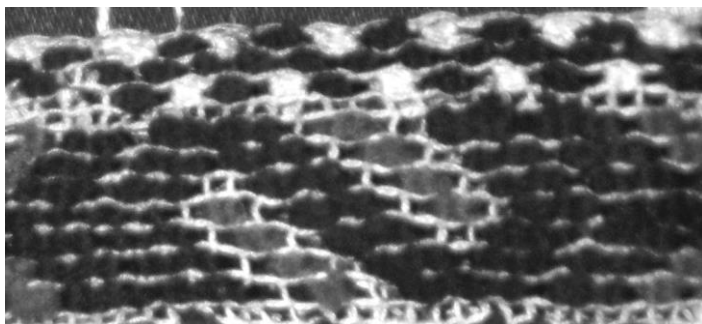
30. kép

31. kép

32. kép

33. kép

Összegezés

Az S alakú kígyómotívum a mérai textíliákon már a 20. század elejétől, több technikai megoldásban, nyomon követhetően jelen van. Az egyszerű eltolással vagy tükrözéses translációval szerkesztett minták alkothatnak főmintát, vagy zárhatják szeldíszként a díszített felületet. Igen kedvelt motívuma a különböző hímzett öltözetdaraboknak, de nagy számban fordul elő valamely rítus kellékeként funkcionáló textíliákon is. A kész daraboknak (nem magának a motívumnak) van rituális funkciója is.

A motívum nagy megterheltsége, széles körben ismert volta arra készítetett, hogy esetleges jelszerrepének, jelentésének is próbálják utánajárni. Az adatközlők a kígyómotívumhoz ma semmilyen jelentést nem kapcsolnak, bár a helyi hiedelemháttér – a helyi hiedelmekben a kígyó a néprajzi szakirodalomból ismert⁴⁹ szelíd, szerencsét hozó házi kígyóként, fehér kígyóként szerepel⁵⁰, sőt

⁴⁹Vö. Erdész S. 1984.

⁵⁰ *Hát nagyapám magyarázta nekünk régen, mikor gyerekek voltunk, hogy a nagyanyáknak, az üknagyanyáknak vót egy fehér kígyója, ott tartotta az istállóba. S egy nap úgy kijött a járdára, s végig vót nyútozkodva egészen a kígyó a járdán, s ő meg akarta ütni. S elkiáltotta magát nagyanyánk, hogy János, ne-hogy bántsad, mert rögtön megöl. S akkor ő nem bántotta, a kígyó megfordult szépen, bement az istállóba, s mikor nagyanyám meghalt, mert hamarabb meghalt, mint nagyapánk, amikor kiásták a sírját, a sírján, a koporsóján végig vót fekvő a fehér kígyó. Azt mondta, hogy az szerencsekígyó, s azt nem szabad bántani.*

(Úgy mesélte tegnap, Kati néni, hogy a kígyó akkor pusztult el, mikor meghalt a nagyanya.) Hát akkor kellett, hogy meghaljon, mikor a nagyanyánk, mert mondom... de bement a sírba, s ott, ott kinyútozódott egészen a koporsón, s ott vót benn a sírba, ott kapták meg, mikor nagyapámot temették. Akkor. Elpusztult, többet nem látta a kígyót senki, hogy nagyanyám meghalt, a kígyó is eltűnt. Senki többet nem látta. Osztan, hogy milyen kígyó vót... há mi gyerekek vótunk. Ugyi mikor nagyapám magyarázta nekünk. (...) A nagyapám, aki magyarázta nekünk, ötvenkilencben halt meg (...). A nagyanyánk, az ott lakott, ahol Horváth Anus, ott lakott fenn, a Nyisztor-teleknek hitták azt a telket. Hogy mér, én nem tudom. (...) Édesanyám is magyarázta, hogy látták ők is a kígyót, s többet utána nem látták. (...) A házak alatt ... azt mondták, hogy minden ház alatt van kígyó. Mer az szerencsekígyó. Azt nem szabad megölni. Például a mi házunk, az mikor lebontották a régi házat, az utolsó kő alatt vót, mondja meg az öreg. Mikor felvették a követ... (Férfj: Pontosán én vettem fel a követ.) A kígyó így,

alakja a helyi népmesékben is feltűnik⁵¹ – azt sugallja, hogy a motívumnak valamikor esetleg jelszerepe, apotropeikus funkciója is lehetett.

Irodalom

BALOGH Jolán

2001 A népművészet és a történeti stílusok. In: Gazda Klára–Keszeg Vilmos–Pozsony Ferenc–Tánczos Vilmos (szerk.): *Magyar népi kultúra. Szöveggyűjtemény*. Kolozsvár. 298–325.

CSÁK László–GÁLFFY Mózes

1965 Adalékok a mérari ruházat műszókincséhez. *Magyar Nyelvjárások* XI. 85–94., XII. 181–186., XIII. 144–152.

K. CSILLÉRY Klára

1977 A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. *Ethnographia* LXXXVIII. 1. 14–30.

DAJASZÁSZYNÉ DIETZ Vilma–PALOTAY Gertrúd

1942 Kalotaszegi gallér- és kézelőminták. *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* II. 2. 100–141.

DOMANOVSKY György

1981 *A magyar nép díszítőművészete* I–II. Budapest

DUNĂRE, Nicolae

1979 *Ornamentică tradițională comparată*. București

1980 A népi díszítőművészet osztályozásának ismérvei. In: Verebélyi Kincső (szerk.): *Folcloristica* 4–5. Budapest. 155–184.

ERDÉSZ Sándor

1984 *Kigyókultusz a magyar néphagyományban*. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 12. Debrecen

FARAGÓ József–NAGY Jenő–VÁMSZER Géza

1977 *Kalotaszegi magyar népviselet*. Bukarest

FÉL Edit

1953 *Tájékoztató a népi hímzések gyűjtéséhez*. Budapest

FÜGEDI Márta

1993 *Állatábrázolások a magyar népművészetben*. Miskolc

így volt tekerésbe, benn a kő alatt. A legelső kő alatt a fundamentumba. [Az is fehér kígyó volt?]

Nem, az olyan sárgás-barnás... olyan kígyó volt, de megölték, s azt mondták, hogy nem lett volna szabad. (H. K., 60 éves)

⁵¹ Nagy O. 1976. 59.

GAZDA Klára

1998 A népi ornamentika terminológiájának állatokkal kapcsolatos rétege. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 6*. Kolozsvár. 66–96.

2000 Egy díszítőművészeti motívumkatalógus előmunkálataiból. In: Balázs Géza et alii (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklor–Irodalom–Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. Budapest. 417–440.

2001 A romániai magyar népművészetkutatásról. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 9*. Kolozsvár. 83–120.

2002 Keresztény jelképek a népi díszítőművészetben? In: Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (szerk.): „*Jelbeszéd az életünk*” 2. Budapest. 281–294.

HARGITTAI István –LENGYEL Györgyi

2004 *A hét egydimenziós szimmetriacsoport magyar hímzéseken*. <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/hidveres/hargittai2.html>

JANKÓ János

1892 *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest

KRESZ Mária

1968 A magyar népművészet felfedezése. *Ethnographia* LXXIX. 1. 1–36.

LÜKŐ Gábor

1939 A magyar hímzőművészet eredete és története. *Néprajzi Értesítő* XXXI. 14–35.

MALONYAY Dezső

1907 *A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete*. Budapest

MNL

1977–1982 Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* I–V. Budapest

NAGY Olga

1976 *A szegény ember táltos tehene*. Mérai népmesék. Kolozsvár–Napoca

ORBÁN Zselyke

1996 *Györgyfalva női inghímzései*. Államvizsgadolgozat a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Néprajz Tanszékén. Kézirat.

PAP JÁNOSSY Magda

1971 Györgyfalva viselete. *Ethnographia* LXXXII. 4. 497–565.

PÉNTEK János

1975 *A kalotaszegi népi hímzés szakszókincse*. Doktori disszertáció.

PENTSY J.–SZENTGYÖRGYI L.

1899 *Kalotaszegi varrottasalbum*. Marosvásárhely

SZABÓ T. Attila (szerk.)

1984 *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. IV. foglалós. Bukarest. 194–195.

SZENTIMREI Judit

1975 Három kísérőlap és ami mögötte van. *Művelődés* XXVIII. 5. 47–50.

TÖTSZEGI Tekla

2003 *A mérai kötény*. Kolozsvár

VEREBÉLYI Kincső

2002 *Korok és stílusok a magyar népművészetben*. Budapest

Cuprins

Bibliografia publicațiilor lui Gazda Klára	7
Pávai István	
Regiunea transilvăneană în concepția etnografiei, a cercetării muzicii populare și a dansului popular	15
Olosz Katalin	
Semnificația tipologică a baladei „Fata vândută dracului”, culeasă de elevii Liceului Reformat din Târgu-Mureș, îndrumați de Szabó Sámuel.....	48
Viga Gyula	
Etaple procesului de umanizare a peisajului din Bodrogköz (Ungaria)	61
Deáky Zita	
Puritate și impuritate feminină. Aspecte din Ungaria privind menstruația	73
Balázs Lajos	
Instituțiile de bază ale ritului de trecere: nașia de botez și cumătria.....	97
Barabás László	
Consemnări privind cioarecii secuiești din zona Ocnelor (Odorhei).....	114
Gazda Andrea	
Obiect și reprezentare în foile de zestre din Brateș (Covasna).....	136
Szócsné Gazda Enikő	
Date privind portul popular în foile de zestre din regiunea Trei-Scaune, secolele 17–18.	164
Székely Melinda	
Obiect viu – obiect mort	200
Demeter Éva	
Analogii în interpretarea ornamenticii oului încondeiat	237
S. Lackovits Emőke	
Influențe turcești în domeniul textilelor brodate liturgice reformate și țărănești din regiunile Bakony și Balaton-felvidék (Ungaria)	253
Bereczki Orbán Zselyke	
Broderiile cămășilor femeiești din Gheorgheni (Cluj)	272
Tötszegi Tekla	
Motivul șarpelui pe textilele din Mera	294

Content

The Bibliography of Klára Gazda's writings	7
István Pávai	
The Transylvanian region from the viewpoint of ethnography, of folk-song and folk-dance research	15
Katalin Olosz	
An unknown Hungarian ballad from the collection of Sámuel Szabó's pupils of the Reformed Secondary School of Marosvásárhely, Romania (The Girl Sold to the Devil)	48
Gyula Viga	
The transformation of the landscape and the periods of the traditional peasant culture	61
(Some remarks regarding the research of the Bodrogszék region)	
Zita Deáky	
Purity and impurity of women. Some aspects of menstruation in Hungary	73
Lajos Balázs	
Sponsorship and godfatherhood as the basic institutions of the rites of passage.....	97
László Barabás	
Writings about the Székely tight peasant trousers	114
Andrea Gazda	
Object and representation in the marriage contracts of Barátos	136
Szócsné Gazda Enikő	
Data about the national costumes in the marriage contracts of the 17 th –18 th century of the Háromszék region	164
Melinda Székely	
Live object – dead object	200
Éva Demeter	
Analogies in the interpretation of egg decoration	237
Emőke S. Lackovits	
Turkish influences on the reformed liturgical textiles and on the peasant embroideries of the regions of Bakony and Balaton-felvidék.....	253
Zselyke Bereczki Orbán	
The embroideries of the peasant women's shirts of Györgyfalva	272
Tekla Tötszegi	
The snake motif on the textiles of Méra.....	294

Inhalt

Die Bibliographie der Schriften von Gazda Klára	7
István Pávai	
Die siebenbürgische Region in der Betrachtung von Ethnographie, Volksmusik- und Volkstanzforschung	15
Katalin Olosz	
Eine unbekannte ungarische Volksballade aus dem Nachlass des von Sámuel Szabó geleiteten Selbstbildungsvereins des Reformierten Lyzeums aus Neumarkt (<i>Das Mädchen, das dem Teufel verkauft wurde</i>)	48
Gyula Viga	
Die Umgestaltung der Landschaft und die Epochen der traditionellen Volkskultur (Einige Anmerkungen in Zusammenhang mit der Forschung des Bodrogeköz-Gebiets)	61
Zita Deáky	
Die weibliche Reinheit und Unreinheit. Die verschiedenen Aspekte der Menstruation bei den Ungarn (Eine geschichtlich-volkskundliche Übersicht)	73
Lajos Balázs	
Patenschaft und Gevatterschaft als Grundinstitutionen der Übergangsriten	97
László Barabás	
Aufzeichnungen über die enge Bauernhose der Szekler aus Sóvidék.....	114
Andrea Gazda	
Gegenstand und Repräsentation in den Heiratsgutinventaren aus Barátos	136
Enikő Gazda-Szócs	
Angaben über die Volkstracht in den Heiratsgutinventaren der Drei Stühle Region aus dem 17-18. Jahrhundert	164
Melinda Székely	
Lebendiger Gegenstand – toter Gegenstand	200
Éva Demeter	
Analogien zur Interpretation der Eierornamentik	237
Emőke S. Lackovits	
Türkische Einflüsse auf die liturgischen Textilien der Reformierten und auf die Bauernstickereien in den Regionen Bakony und Balaton-felvidék	253
Zselyke Bereczki Orbán	
Die Stickereien der Trachtenblusen aus Györgyfalva.....	272
Tekla Tótszegi	
Das Schlangennmotiv auf den Textilien aus Méra	294

**Anuarul Asociației Etnografice
Kriza János nr. 13.**

ISBN 973-8439-18-3